

De «tvende Correlata»

Henrik Stampes
dansk-norske naturrechtsprogram

Bjørn Sogner

Redigert av Knut Sogner
Med forord av Ditlev Tamm

FAGBOKFORLAGET

De «tvende Correlata»

De «tvende Correlata»

Henrik Stampes

dansk-norske naturrechtsprogram

Bjørn Sogner

Redigert av Knut Sogner

Med forord av Ditlev Tamm

FAGBOKFORLAGET

Boken ble første gang utgitt i 2024 på Vigmostad & Bjørke AS.
Redaksjonelt arbeid og introduksjon © Knut Sogner 2024.
Hvert enkelt kapittel © den respektive forfatter 2024.

Dette verket, tilgjengelig fra <https://oa.fagbokforlaget.no>, omfattes av åndsverksloven og er lisensiert under følgende Creative Commons-lisens: Creative Commons Navngivelse 4.0 Internasjonal (CC BY 4.0).

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere eller spre materialet i hvilket som helst medium eller format, og til å remikse, endre eller bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle. Disse frihetene gis på følgende vilkår: Du må oppgi korrekt kreditering, oppgi en lenke til lisensen, og indikere om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Du kan ikke gjøre bruk av juridiske betingelser eller teknologiske tiltak som lovmessig hindrer andre i å gjøre noe som lisensen tillater.

For å se en kopi av denne lisensen, besøk <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.no>

Lisensen gir deg ikke nødvendigvis alle de tillatelser som er nødvendig for din tiltenkte bruk. For eksempel kan andre rettigheter, som reklame-, personvern-, eller ideelle rettigheter, sette begrensninger på hvordan du kan bruke materialet.

Boken er fagfellevurdert i henhold til Universitets- og høyskolerådets retningslinjer for vitenskapelig publisering.

ISBN trykt utgave: 978-82-450-4857-5
ISBN elektronisk utgave: 978-82-450-4433-1
DOI: <https://doi.org/10.55669/oa3602>

Spørsmål om denne utgivelsen kan rettes til:
fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Omslagsdesign ved forlaget
Bilde av Bjørn Sogner - Schrøder / Sverresborg Trøndelag Folkemuseum
Sats ved forlaget

Vigmostad & Bjørke AS er Miljøfyrtårn-sertifisert,
og bøkene er produsert i miljøsertifiserte trykkerier.

Miljøfyrtårn®

Redaktørens forord

✱

Da historikeren Bjørn Sogner (født 1930) døde i 1985, etterlot han seg et manuskript med samme tittel som denne boken. Hans to barn, Ingrid (født 1964) og Knut (født 1962), arvet en tekst vi ikke visste noe om, og ikke ante vi hvorfor det var upublisert. Kanskje han anså seg ferdig for seg selv, at han ikke brydde seg? Kanskje han hadde gitt opp å få det publisert? Bjørn Sogner hadde stått foran en lysende karriere som historiker da han var ferdig cand. philol. i 1956, og som 26-åring i 1957 gjøv han løs på bind 2 av Trondheim bys historie, som han fullførte på meget respektabelt vis (*Kjøpstad og stiftsstad, Trondheim*: Trondheim kommune/F. Bruns bokhandels forlag 1962). Deretter kladdet det seg til for ham på tross av å ha blitt gitt store muligheter, og selv om han har flere publiserte arbeider innen byhistorie, og i mange år var norsk medlem i Commission Internationale Pour L'Histoire des Villes, har han også etterlatt seg andre upubliserte arbeider.

Dette forordet er skrevet av forfatterens sønn, som altså aldri hadde noen befatning med sin fars arbeid med dette manuskriptet. Så langt jeg har kunnet finne ut, la min far manuskriptet i sin skrivebordsskuff eller lignende en gang på slutten av 1970-årene. Det finnes en bok fra 1978 i referanselisten til originalmanuskriptet. Imidlertid peker andre opplysninger på at arkivarbeidet om Henrik Stampe – bokens hovedperson – ble gjort minst ti år før, innenfor rammen av et større tenkt arbeid om norske næringsreguleringer. Allerede i 1970 forelå det et utkast til noe slikt som min far antagelig har bygget videre på og som ble til et kortere manuskript som her foreligger i en viss bearbeidet form.

Mitt møte med manuskriptet var i alle år preget av forundring. Jeg har ikke skjønt så mye av hva dette var, men har med ujevne mellomrom tittet litt forundret på det. Det var først da jeg selv – en etter hvert godt voksen moderne økonomisk historiker – begynte å interessere meg for selskapsrettslige spørsmål og kontraktsfriheten som preget Danmark–Norge, og ringte professor

i rettshistorie Dag Michalsen og fikk en kort oversikt over naturretten, at det slo meg hva dette kunne være for noe. Da leste jeg med nye øyne og ny intensitet. Etter min mening var dette et gjennomtenkt og gjennomarbeidet historisk resonnement som ikke var fullbyrdet som et bokmanuskript. I samråd med professorene Ditlev Tamm og Ulrik Langen ved Københavns universitet fant jeg ut at det var verdt å få gitt det ut.

Tanken har hele tiden vært å gjøre minst mulig med originalmanuskriptet. Men siden det verken hadde noen ordentlig innledning eller avslutning, og var generelt nokså kompakt, har jeg funnet det riktig å foreta visse redaksjonelle grep. Derfor har jeg skrevet en innledning og en avslutning til boken. Jeg har også flyttet litt rundt på tekst, noen empiriske passasjer er fjernet (i kapitlene om Christiania og Christiansand), og jeg har laget nye kapitler (av min fars tekst) og delvis nye overskrifter og kapittelinnledninger og -avslutninger. Alt (med unntak av småtteri) som jeg har skrevet, er i en annen skrifttype og i kursiv. Dette arbeidet har vært ledet av idealet om å påvirke teksten minst mulig, men samtidig løfte frem vesentlige poenger som ikke var kommunisert klart nok. Det bør la seg gjøre å skille mitt bidrag fra hans. Lesere som ønsker min fars originalmanuskript, kan henvende seg til meg.

Det sier seg selv at et manuskript som ble til for 50 til 60 år siden, ikke kan være fullt oppdatert. Etter som arbeidet med å finne ut hvordan det best kunne gis ut, ble det klart at manuskriptets analytiske og konkrete karakter – analysen av Henrik Stampes skriftlige vurderinger i rollen som generalprokurør – sto seg som sådan. Så selv om historieforskningen om relevante områder rundt denne analysen har gått videre, virker det ikke som om dette i nevneverdig grad påvirker kjernen i min fars analyse. Men det bør nevnes at for eksempel norsk byhistorie har vært et ganske vitalt felt de siste tiårene.¹ Dette får leseren eventuelt finne ut av selv, men jeg tror ikke det påvirker essensen i analysen. Jeg har imidlertid gjort to unntak når det gjelder oppdateringer. Det har vært økt interesse for kameralisme (statsadministrativ tenkning på 1700-tallet, se innledningen nedenfor) de siste årene, og Stampes embetsmannsgjerning kan meget godt ses som uttrykk for kameralisme. Derfor er min fars tekst oppdatert (med «min» font og i kursiv). Det andre unntaket jeg har gjort, handler om

---

1 Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eyvind Myhre, Ola Svein Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo: Pax forlag 2006 gir et stort overblikk, men det finnes også flere nyere arbeider.

de danske landboreformene fra 1788 og i årene etterpå – reformer som endret livsbetingelsene til det bedre for tusenvis i den danske bondeunderklassen. Min fars empiriske tese var at Henrik Stampe var en helt sentral ideolog for disse reformene, og at den serien med erklæringer som han analyserer, viser at Stampe fra 1750-årene forfektet et reformistisk syn på individers rettigheter som korresponderer med landboreformene. Stampe bidro – på en eller annen måte – til å «oppdra» Det danske Cancelliet og forberede landboreformene. Det jeg har gjort, er å utvide min fars historiografiske analyse av landboreformene med arbeider som kom ut etter hans død, for å kunne skrive et etterord der jeg forsøker å plassere min fars gamle analyse inn i en oppdatert dansk historisk sammenheng.

Henrik Stampe er en meget kjent skikkelse i dansk historie og er behandlet av mange. For å sette ham inn i en historisk og historiografisk ramme har professor emeritus Ditlev Tamm skrevet et forord. Tamm er nestor i nordisk rettshistorie og har sammen med Morten Kjær selv skrevet en liten bok om Stampe og hans gjerninger.² Tamm og Ulrik Langen har dessuten vært viktige for at denne boken publiseres. De leste min fars råmanuskript, Tamm kommenterte mitt første forsiktede forsøk på å tilrettelegge manuskriptet, noe som ledet meg til den valgte løsningen som her foreligger. Begge har lest og vært positive til det nesten ferdige manuskriptet, uten at de på noen måte kan stilles til ansvar for det. Jeg takker også professor emeritus Lars Magnusson i Uppsala og professor emeritus Finn-Einar Eliassen ved Universitetet i Sørøst-Norge for innspill og kommentarer til manuskriptet og prosessen. Professor Dag Michalsen var altså også en meget god hjelp, men selv uvitende om sin konstruktive rolle. Tusen takk også til Jeanette Auno og hennes kolleger ved Handelshøyskolen BIs bibliotek som har gjort en stor detaljejobb med en krevende litteraturliste. At jeg nå arbeider ved Institutt for rettsvitenskap og styring ved Handelshøyskolen BI har også spilt en positiv rolle – de juridiske perspektivene finner jeg i nærmiljøet. Tusen takk til stiftelsen *Sat sapienti* som har støttet utgivelsen økonomisk, og til Bedriftshistorisk forskningsfond som har skjøtet på støtten. Tusen takk også til Arno Vigmostad som åpnet døren inn til forlaget.

---

2 Ditlev Tamm og Morten Kjær, *Henrik Stampe. Enevældens menneskelige ansigt*, København: Jurist- og økonomiforbundets forlag 2013.

Bjørn Sogner

Bildet brukt med tillatelse fra Schröder / Sverresborg Trøndelag Folkemuseum

Innhold

Om Henrik Stampe (1713–1789) <i>Ditlev Tamm</i>	11
Redaktørens innledning <i>Knut Sogner</i>	21
1 Henrik Stampe og dansk-norsk næringsregulering ca. 1750–1770 <i>Bjørn Sogner</i>	29
2 Natturretten, Christian Wolff og wolffianismen <i>Bjørn Sogner</i>	53
3 Samfunnskontrakten og herskerkontrakten <i>Bjørn Sogner</i>	79
4 Byen som regionalt sentrum <i>Bjørn Sogner</i>	101
5 Innenbys næringsregulering <i>Bjørn Sogner</i>	119
6 «Kiøbstæd og Landmand» i nasjonens horisont <i>Bjørn Sogner</i>	129

7		
	Fra Wolff til virkelighet: autoritet gjennom praksis	153
	<i>Bjørn Sogner</i>	
8		
	Samfunnet bygges både nedenfra og ovenfra: odelslov, godsdannelse og danske utfordringer	173
	<i>Bjørn Sogner</i>	
9		
	Redaktørens hovedkonklusjon: De «tvende Correlata»	185
	<i>Knut Sogner</i>	
	Kilder og litteratur	189
	Bideliste	195

Tamm, D. (2024). Om Henrik Stampe (1713–1789): En introduktion. I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»: Henrik Stampes dansk-norske naturrettsprogram* (s. 11–19). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360200>

Om Henrik Stampe (1713–1789)

En introduktion

Ditlev Tamm

Henrik Stampe er en af de skikkelser fra den dansk-norske enevælde, som er kendt nationalt, men som i virkeligheden i kraft af deres skarphed i tanken, fornemme sprogbeherskelse og vide udsyn, når det gjaldt politik og ikke mindst magten og dens grænser, har internationalt format. Og så er det i virkeligheden lidt af en tilfældighed – om end ikke helt – at vi kender hans værk, så godt som vi gør. Det skyldes nemlig ikke videnskabelige eller andre skrifter fra hans hånd, men den omstændighed, at han som højt placeret embedsmand skrev så gode og klare erklæringer – i dag ville vi kalde dem juridiske responsa – om stort og småt, som den enevældige konge og hans administration skulle tage stilling til, at erklæringerne senere blev udgivet samlet og derfor har været let tilgængelige som en kilde til 1700-årenes retsliv. Det sker ikke så ofte, at en som regel ret anonym embedsmands arbejde bliver gjort tilgængeligt på denne måde, men det skete altså ved den samling af Stampes erklæringer, som oprindeligt med hans egen billigelse udkom i seks bind i årene 1793–1807, og som siden har været en ret enestående kilde for jurister og historikere til forståelse af, hvad der dengang foregik i magtens korridorer. Egentlig skulle man tro, at de på det tidspunkt flere årtier gamle erklæringer var uaktuelle og uden større almen interesse, men realiteten er, at

en meget stor del af disse erklæringer er så velskrevne og principielle i deres form, at de med held kunne indgå endnu i dag i uddannelsen af embedsmænd. Her kan man virkelig lære at redegøre for en sag, at trække sagens principielle spørgsmål op, og at finde frem til de relevante detaljer og nå til overbevisende konklusioner alt sammen i et sprog, der både er letforståeligt, sagligt og personligt og dermed holder læseren fast.

Der er derfor al mulig grund til også i dag at læse om Henrik Stampe, og derfor er det en god ide at udgive og redigere i Bjørn Sogners nu let bedagede manuskript om en særlig side af Stampes virksomhed, hvor en kompetent fagmand kan vise os endnu mere om bredden i hans viden og evne til at sætte sig ind i lokale forhold i monarkiets forskellige dele. Nogle af erklæringerne handler nemlig om det fjerne Vestindien, men de fleste om forholdene i Danmark og Norge, hvor afstandene også var lange. Læser vi erklæringerne, kommer vi vidt omkring i monarkiets dele, der dengang var langt mere forskellige end i dag, og hvor det derfor var vigtigt, som Stampe kunne det, at sætte sig ind i og forstå lokale omstændigheder. Stampe var provstesøn og kom selv fra Nordjylland og havde gået i skole i Aalborg, så han var godt klar over, at monarkiet var andet og mere end hovedstaden København.

Stampe skrev sine erklæringer i årene mellem 1754 og 1784 i sin egenskab af generalprokurør, som var et centralt embede knyttet til centraladministrationens ledende enhed, det såkaldte Danske Kancelli eller bare Kancelliet, der på overordnet niveau behandlede sager om kirke, justitsvæsen og andre indenlandske forhold, og som fysisk var placeret på det tidspunkt i Den Røde Bygning på Slotsholmen i København klos op ad kongens slot. En del af erklæringerne er naturligvis skrevet på stedet, men også dengang kendtes til fjernarbejde, og Stampe oplyser selv, at mange erklæringer er skrevet under ophold på landet uden direkte adgang til litteratur eller for den sags skyld centraladministrationens arkiver. Den omstændighed har formentlig været med til at give erklæringerne deres sproglige lethed og elegance. Stampe husker indimellem andre sager af betydning for det foreliggende tilfælde, og han kan enkelte gange henvise til principper hos den beundrede Montesquieu eller til et udbredt værk af den engelske økonom og handelsmand Josiah Childe fra slutningen af 1600-årene, men grundlæggende holder erklæringerne sig til netop sagen og er ikke lærde afhandlinger.

Stampe var ikke formelt uddannet som jurist, og det forklarer måske delvis hans ret fordomsfri tilgang til de spørgsmål, der blev ham forelagt.

Generalprokurørens opgave var i almindelighed at overvåge embedsvæsenet, men især at afgive erklæringer over mere komplicerede juridiske spørgsmål, som centraladministrationen skulle tage stilling til og forelægge kongen, og herunder også udtale sig om ny lovgivning. Embedet var helt centralt i enevældens administration, og det bortfaldt først derved, at det ikke blev genbesat ved den sidste generalprokurør død i 1872. Stampe blev udnævnt til generalprokurør i 1753, da han var 42 år gammel. Med sig i bagagen havde han på det tidspunkt en teologisk eksamen fra Københavns Universitet, hvor han havde studeret i årene 1728–1733 og boet på Valkendorfs kollegium. En juridisk eksamen indførtes først i 1736, så teologien var inden da vejen til en embedseksamen også for den, der egentlig ville være jurist.

Ludvig Holberg skrev om den tids universitet (i sin *Danmarks og Norges Beskrivelse* fra 1729), at »intet Studium uden Theologi, bliver med synderlig Iver lærdt...«, og at »... paa dette Akademie findes fast Ingen uden Theologi, ...«. Holberg beklagede savnet af en egentlig skole for jurister, der havde behov for at øve sig i at disputere for at blive advokater. I sin selvbiografi¹ fortæller Stampe, at han på Universitetet især dyrkede det filosofiske, matematiske og juridiske studium og hørte de professorer, der forelæste, så han må have hørt til den fåtallige skare, der fulgte forelæsninger hos den juridiske professor Christian Bagger. Selv fortæller han, at han blev vejledt af sin onkel Christian Thestrup (1689–1750), der havde været professor i matematik, senere filosofi, og som blev dommer i Højesteret 1731 og i 1739 juridisk professor. Man kunne altså let rykke rundt uden formelle eksaminer i et bestemt fag.

Det er da mere end sandsynligt, at Stampe tidligt været interesseret i tidens filosofi naturretten og dengang læst dens internationale klassikere af hollænderen Hugo Grotius (især *De Iure Belli ac Pacis* fra 1645) og tyskeren Samuel Pufendorf (*De Iure Naturae et Gentium* fra 1672) og har kendt til den mere kontroversielle Halle-professor Christian Thomasius, til Ludvig Holbergs populære fremstilling *Naturens og Folke-Rettens Kundskab* (som kom i første udgave 1716 og igen i 1728, 1734, 1741 og 1741) og den pudsige naturretlige diskussion om ægteskab mellem nærtbeslægtede, som indledtes af den senere juridiske professor Andreas Hojer i 1719 med et skrift, hvor han hævdede, at naturretten ikke

---

1 Den ret korte selvbiografi er sammen med et udvalg af erklæringer udgivet som Ditlev Tamm & Morten Kjær: *Henrik Stampe. Enevældens menneskelige ansigt*, Kbh. 2013.

forbød seksuelle forbindelser mellem nærtbeslægtede. På den måde var der i København et vist begyndende juridisk miljø, og i hvert fald en juridisk praksis. Stampe havde også kontakt med sin tids berømteste lærde, filologen Hans Gram.

Stampe var i 1733 kommet tilbage til sin gamle skole i Aalborg som vice-rektor, en hyppig begynderstilling for en teolog, og han fortæller også selv, at han ved at gå ind i behandlingen af boet efter sine forældres død i 1733 og 1735 erhvervede en vis juridisk erfaring.

Afgørende for hans videre vej blev, at han i 1737 besluttede sig for at tage på en studierejse til udlandet, hvor et godt toårigt ophold hos den berømte naturretslærer Christian Wolff (1679–1754) var tyngdepunktet. Stampe var allerede bekendt med Wolffs filosofi, som var den mest gængse i tiden og også i København, og han var så begejstret, at han straks ved ankomst til Marburg, hvor Wolff var professor, opsøgte ham for at bo i hans hus. Der var allerede fuldt, så han fik et værelse i nabohuset og blev antaget til at spise ved Wolffs bord sammen med andre studerende, der havde valgt ham som deres mentor. Hvis Stampe ikke havde været det før, så blev han nu en wolfianer, altså en ivrig tilhænger af Wolffs filosofi, som så mange andre samtidige. Wolff havde skrevet og skrev stadig i nærmest uoverskueligt omfang om filosofi, fornuft, menneskets pligter, samfundets indretning, fuldkommenhed og lykke som ledende principper alt sammen i lærde og systematiske værker, som var en god skole for en senere embedsmand, der både havde behov for et filosofisk grundlag og en rationel metode at begrunde sine synspunkter på, og som også var indstillet på at læse meget for at finde de spredte guldkorn. Wolff var ikke til at komme uden om i samtiden, og hvad enten man anså ham for et geni, der havde løsningen på alle samfundsproblemer, eller en dødkedelig pedant, så var man nødt til at kende hans værker og have en mening.

Stampe fortæller også, at han hørte Wolffs forelæsninger over Grotius naturretlige klassiker. Det er ofte en meget stimulerende øvelse at høre en genial lærer forelæse over en anden kapacitet. Stampe må i de år have lært noget om europæisk niveau, og det har næppe været uden betydning for hans ofte let satiriske og overlegne – undertiden næsten vittigt som en Holberg – måde i sine erklæringer at imødegå synspunkter på, som utilsløret er baseret på egen interesse eller bare manglende tankekraft eller indsigt. Stampe lærte simpelthen i de år, hvilke krav, der stilles til en fyldestgørende argumentation, og det gav ham et stort intellektuelt forspring over for mange andre ved hans senere virksomhed som sagsbehandler i den danske centraladministration.

I Marburg studerede Stampe også indgående romerret, og havde han ikke været det før, så kunne han nu betragte sig som en fuldbefaren jurist. Stampes interesse for matematik blev også skærpet under udenlandsrejsen, bl.a. under et ophold i Basel, hvor han mødte to europæisk kendte matematikere, Johannes og Daniel Bernouilli. Rejsen afsluttedes med et halvt års ophold i Paris, hvor Stampe mødte flere lærde og også en række advokater ved domstolen i Paris, kaldet parlamentet (i Frankrig var parlamentet betegnelsen for lokale appeldomstole), og hørte nogle af tidens mest berømte procedører. Hjemturen gik over England med et længere ophold i London, hvor han mødte norske købmænd og gjorde studier af engelsk handelsliv, så her finder vi altså noget af forklaringen på Stampes indsigt i økonomi og handel, som denne bog handler om. Hele rejsen foregik som VIP. Stampe mødte danske gesandter og fik endda mulighed for at overvære det engelske parlaments åbning og at besøge det engelske hof. Og så til allersidst hjem over Holland med besøg på bl.a. universitetet i Leiden.

I København hed Stampes særlige velgører J.L. Holstein (1694–1763), en rigtig dygtig adelig godsejer og administrator, som siden 1735 var lederen af Danske Kancelli og dermed indtog en nøgleposition i datidens styre. Han kaldte i 1739 Stampe hjem fra udlandet med henblik på, at Stampe skulle blive juridisk professor. Det glippede imidlertid, da en anden endnu mere lærd kandidat, Peder Kofod Ancher, efter en konkurrence i 1741 fik professoratet. Stampe havde umiddelbart forinden forsvaret en disputats om testamenter, som i høj grad viste ham som en, der beherskede Christian Wolffs system. Stampe forelæste samtidig og i de kommende år over de fleste juridiske emner i både naturretten og dansk og norsk ret og romerret, der var hovedfagene efter indførelsen af den juridiske eksamen i 1736. Formelt udnævntes han i 1741 til professor i filosofi og i 1743 til juridisk professor. Stampes hovedbeskæftigelse i de følgende 13 år var undervisning i de nævnte og andre juridiske fag, og han skriver selv, at han »modtog konstant stærke bifaldstilkendegivelser.« Det tror vi gerne på og også, at han manudcerede 5–6 timer om dagen og var en flittig forfatter af fakultetets juridiske responsa.

Stampe blev også i de år tillige inddraget i en række større administrative opgaver, bl.a. en ordning af retsforholdene i søværnet og arbejdet med at fastlægge grænsen mellem Norge og Sverige i de mere ufremkommelige nordlige egne. I 1751 afløste han Ludvig Holberg som kvæstor, den ansvarlige for Universitetets økonomi. På det tidspunkt havde han og Holberg været

professorkolleger i ti år. Om de havde nogen anden forbindelse ved vi ikke, men det er nærliggende at antage, at Stampe har læst og værdsat Holbergs forfatterskab, og læser man erklæringerne kan man indimellem godt ane en sprogbrug og en ironi som i Holbergs epistler eller andre essays. Det kan slet ikke bevises, men det er en fristende tanke, at Stampe har her tænkt på sin ældre kollega, der så skånselsløst kunne afdække menneskelig svaghed, når han selv hænger tåbelig adfærd ud.

Det var således en både lærd, berejst og administrativt særdeles erfaren Henrik Stampe, som i 1753 udnævntes til generalprokurør og samtidig blev dommer i Højesteret og medlem af den kommission, som skulle forberede en ny Danske Lov. Og til stor tilfredsstillelse for ham selv fik han i 1759 patent på adelig herkomst, og blev dermed optaget i den danske adelstand og samtidig en slags ligemand med de mange adelige, der endnu på det tidspunkt var de foretrukne i chefstillinger i administrationen.

I årene fra 1754 til 1770 udfærdigede Stampe hovedparten af de knap 1000 erklæringer fra hans hånd, som senere blev udgivet. Denne bog handler især om et par af dem, som har at gøre med handels- og næringsforhold i Norge, men som sagt kommer vi godt rundt i monarkiets anliggender ved læsning af erklæringerne. Adskillige fremkommer som svar på henvendelser fra lokale amtmænd rundt omkring i landet. Jurister har af gode grunde især interesseret sig for de erklæringer, der handler om forholdet mellem den udøvende og den dømmende magt. Stampe skabte begrebet »lands lov og ret«, som betød, at spørgsmål, som hørte under domstolene skulle behandles af en dommer og kun af en dommer og under appel til højere domstole, mens administrative forhold hørte under administrative myndigheder og dermed amtmanden eller den lokale myndighed som netop øvrighed og ikke som dommer, selv om funktionerne var forenet i samme person. Særlig var Stampe opmærksom på beskyttelsen af den personlige frihed som et domstolsanliggende. I en berømt erklæring fra 1767 tager Stampe stilling til spørgsmålet om loves tilbagevirkende kraft, og han erklærer her, at den danske »constitution« – altså enevældens forfatning – udelukkede sådan lovgivning. Og han kunne argumentere for, at den strengeste straf ikke uden videre var den mest effektive. Stampe stod således klart på det standpunkt, at dansk statsstyre var monarkisk, sådan som franskmænden Montesquieu forklarede det i sit kendte værk, og ikke et despoti, hvor herskeren kunne handle efter eget

forgodtbefindende.² Stampe viger heller ikke tilbage for at tilrettevise amt-mænd eller andre øvrighedspersoner, ikke mindst i militæretaten, som går ud over deres beføjelser, og han er – som det fremgår af hans svar på spørgsmål om lavsprivileger – en indædt kritiker af mennesker, som puster sig op og tror, at deres økonomiske egeninteresser kan maskeres som eller gives ud for at være en samfundsinteresse. Derimod havde han – ligesom Holberg – tiltro til, at en dygtig landmand uden særlig uddannelse godt vidste, hvad hans interesse var, og Stampe var da også med til at gennemføre de tidlige landboreformer i slutningen af 1760'erne.

Stampe havde – som antydet og naturligvis – læst et af 1700-årenes hovedværker, franskmænd Montesquieus værk om lovenes ånd og tilegnet sig værkets grundsynspunkt, at lovgivning i høj grad hang sammen med lokale omstændigheder. I modsætning til Wolff afledte Montesquieu ikke sine synspunkter af ledende grundprincipper, men argumenterede for, at afgørelser om et samfunds indretning måtte afhænge af det pågældende samfunds indretning herunder dets statsform. Stampe betragtede den danske enevælde som et monarki i Montesquieus forstand, som en stat som regeredes af en person, men efter fast og forudsigelige regler. Derfor var det vigtigt, at domstolene respekteredes, og at love ikke havde tilbagevirkende kraft eller at enkeltpersoner tiltog sig rettigheder på samfundets bekostning. Fra Montesquieu havde han også modvilje mod tortur og et ønske om at begrænse dødsstraf efter et proportionalitetsprincip, som dødsstraf eller andre alt for drakoniske straffe for tyveri stred imod.

Stampes opgave var den at redegøre for en sag og komme med en indstilling til kongen om dens løsning. I princippet var det kongen, der traf afgørelsen sammen med sine nærmeste rådgivere i gehejmekonseillet, og Stampe måtte naturligvis acceptere den omstændighed, at det altså var kongen, som havde sidste ord, og at erklæringerne gerne skulle munde ud i en konklusion, som

---

2 Om diskussionen om Danmark var et monarki eller et despoti, som Stampe således kun indirekte tog del i, se Ditlev Tamm: *The Danish Debate about Montesquieu: Holberg, Kofod Ancher, Sneedorff, Schytte and Stampe*. I Knud Haakonssen; Henrik Horstbøll (red.), *Northern Antiquities and National Identities. Perception of Denmark and the North in the Eighteenth Century*: Symposium held in Copenhagen, August 2005. København: Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab, 2008, s. 163–180 (*Historisk-Filosofiske Meddelelser*, Vol. 101).

indeholdt en vejledning, der var acceptabel for kongemagten og de øvrige øverste beslutningstagere. Efter min mening giver det mindre mening som Bjørn Sogner at diskutere, om Stampe undertiden var »svag« i sin stillingtagen. Stampe var ikke en beslutningstager. Hans opgave var så godt han kunne at gøre opmærksom på den juridisk korrekte løsning og i øvrigt formulere sin erklæring, så hans mening var klar. Det fortælles om Ludvig XIV, at han yndede at træffe afgørelser selv, og at det derfor ikke var klogt i for høj grad at presse på i hans nærværelse, men om at sikre, at han selv traf afgørelsen. Jeg tænker, at noget lignende har været tilfældet i forhold til den danske enevældige konge eller dem, som i sidste instans traf beslutningerne, og dem hørte Stampe ikke til. Det var klogt ikke at mase for meget på, men netop lægge argumenter frem på en sådan måde, at beslutningstageren fandt den rette løsning i overensstemmelse med rådgiverens intention. Det kunne være en balancegang, som vi netop ser i flere af erklæringerne.

Med sit syn på monarkiet som en institution, der værnede om lov og ret og handlede efter rationelle grundsætninger, måtte Stampe naturligt komme i et modsætningsforhold til den personlige styreform, der indførtes af kongens læge J.F. Struensee i 1770, og som i sin kerne indebar, at Struensee overtog kongens enevældige magt. Struensee begyndte at udstede en lang række love og anordninger, og en del af dem var i sig selv fornuftige og udtryk for et ønske om at gennemføre nyttige reformer. Men Struensee var nu engang ikke kongen, og det hele kom i mangel af opbakning i systemet til at virke forhastet. Det var en god ide at afskaffe dødsstraffen for tyveri, tortur eller censur, og at reformere domstolvæsenet i København, men meget andet var forhastet og uigennemtænkt og egnet til at skabe modvilje mod en ikke særlig charmerende mand, som ingen legitimitet havde, som gik seng med dronningen, talte og skrev og befalede på tysk, afskedigede dygtige embedsmænd og i øvrigt enten førte sig brovtende frem eller krøb i skjul på Hirschholm Slot sammen med dronningen fjernt fra byens larm. Stampe skriver selv diskret, at ved »den forandring i ministeriet mod slutningen af 1770, syntes han (Stampe) ikke længere vellidt«, men han blev på sin plads og behandlede bl.a. større sager om reform af retsforholdene i København og en ny højesteretsinstruks.

Stampe har næppe været involveret i eller kendt nærmere til kuppet mod Struensee i januar 1772, men han blev medlem af den kommission, der dømte Struensee til døden for majestætsfornærmelse. Det hævdes, og det kan sagtens passe, at Stampe har forfattet hele eller del af dommen, som netop udbreder sig

om og begrundes i Montesquieus opfattelse af forskellen mellem et monarki og et despoti. Stampe har næppe haft større bekymring over dødsdommen i overensstemmelse med loven, men har formentlig været af den opfattelse, at sådan må det gå den, som uden legitimation, tager magten og misbruger den i kongens navn samtidig med, at han krænker kongen og Kongelovens arvefølge ved at indlede et forhold til dronningen. I Stampes optik skulle man ikke føre sig frem og tiltage sig rettigheder, som ikke var begrundet i lovgivningen og statens vel eller for den sags skyld som minimum forudsatte en vis personlig fortjeneste. Den enevældige stat byggede på privilegier, men den indeholdt også elementer af et meritokrati, som Stampes egen karriere viste. På den måde går der en rød tråd gennem Stampes erklæringer og synspunkter, som også går igen i hans erklæringer om økonomiske forhold i Norge.

I årene efter 1772 synes Stampes arbejdsevne at være mindre end tidligere. Det antyder han også selv i sine erindringer. Han var i begyndelsen af 1770erne med til at gennemføre en reform af centraladministrationen, indtrådte i et par bestyrelser og blev i 1784 efter det statskup, der afsluttede Høegh-Guldbergs styre og bragte kronprins Frederik og kredsen omkring ham til magten, som 73-årig udpeget til at være gehejme-statsminister og dermed medlem af den snævre kreds, som rådgav og forelagde sager for kongen. Samtidig ophørte han som generalprokurør.

Om sine sidste år fortæller Stampe selv, at de blev de lykkeligste i hans liv efter det andet ægteskab i 1776, og at samlivet med hustruen gav ham »en ret behagelig alderdom«, og at han, uanset, at han aldrig var »ret frisk«, dog levede »fornøjet og ... næsten ikke følte hverken alderdommens eller sygdommens virkning.«

Henrik Stampe døde den 10. juli 1789 – fire dage førend stormen på Bastillen i Paris.

Sogner, K. (2024). Redaktørens innledning.
I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»*:
Henrik Stampes dansk-norske naturrechtsprogram
(s. 21–26). Fagbokforlaget.
DOI: <https://doi.org/10.55669/oa3602000>

Redaktørens innledning

Knut Sogner

De «tvende Correlata», samspillet av interesser og forpliktelser hos fyrste og folk, kontrakten dem imellom, fellesskapet som skulle streve etter lykke og individuell utvikling, ja, det er en målsetting for ledende retninger innenfor 16- og 1700-tallets naturrett.

Denne boken handler om den danske juristen og filosofen Henrik Stampe (1713–1789) og hans virke som generalprokurør i Danmark–Norge mellom 1753 og 1784.¹ Generalprokurøren hadde sete i Høyesterett og var (Det danske) Kancelliets – embetsmannsfellesskapet som regjerte i samråd med kongen – juridiske konsulent, skrev lovutkast og avga erklæringer om vanskelige spørsmål. Stampe virket i en brytningstid, mellom et kongelig enevælde som – i hvert fall i teorien – i stigende grad respekterte og handlet i tråd med folkemeningen («det opinionsstyrte eneveldet», med Jens Arup Seips uttrykk)², og med det som etter Stampes død skulle bli en ny samfunnsorden som etter prinsippene som tilskrives den franske revolusjonen i 1789 var preget av egalitære idealer – i Norge først og fremst uttrykt gjennom Grunnloven i 1814, i Danmark kanskje gjennom det som er blitt kalt landboreformene fra 1788. Denne boken handler i særlig grad om Stampes virke på det økonomiske området, nettopp preget av naturrettens

-
- 1 Se Tamm, D. & Kjær, M. (2013). *Henrik Stampe. Enevældens menneskelige ansigt*. Jurist- og økonomiforbundets forlag.
  - 2 Seip, J.A. (1958). Teorien om det opinionsstyrte eneveldet. *Historisk Tidsskrift* (norsk), 38, 397–463.

oppmerksomhet om egalitære prinsipper, i overgangen mellom det såkalt merkantilistiske økonomisk-politiske styringssettet og mot det som etter hvert har blitt karakterisert som liberalisme.

Bokens tese er at Stampe utøvde sin gjerning ut fra naturrettslige statsforfatningsprinsipper som satte næringsfrihet (som var noe annet enn systemisk liberalisme) og muligheten for individuell utfoldelse i sentrum, innenfor et statsstyrt fellesskap. Den viser at naturretten og dens fremheving av individets rettigheter var en betydelig rettesnor i omfattende reformprosesser initiert ovenfra og som i Danmark–Norge gikk forut for den franske revolusjon. Boken handler ikke først og fremst om hvor innflytelsesrik Stampe var, selv om han utøvde makt i et viktig embete. Den dreier seg snarere om å forstå hans prinsipielle standpunkter, hvordan de er ideologisk begrunnet, får gjennomslag på bakgrunn av naturrettslig argumentasjon, og dermed viser hvordan det dansk-norske enevoldsregimet er preget av naturretten. Stampe har etterlatt seg et omfattende materiale som gir denne anledningen til å analysere ham ideologisk.

Naturretten, som har kristne røtter, har siden nederlandereren Hugo Grotius' arbeider midt på 1600-tallet blitt etablert som et ikke-religiøst egalitært prinsipp påstått utgått av naturen.³ Enkelt sagt handlet naturretten om «naturlige lover», og den viktigste av dem var nok individenes likeverd og dermed individenes rett til utfoldelse. Samfunnskontrakten var en teoretisk konstruksjon, en forestilling om at samfunnet – menneskenes fellesskap – var dannet av frie, uavhengige individer som hadde underkastet seg et fellesskap. Naturretten var både et konkret juridisk redskap for å avgjøre spesifikke saker, og en individfokusert samfunnsfilosofi med store politiske implikasjoner. Enevoldsherskeren var gjennom naturretens omsegripende innflytelse ikke mer eneveldig enn han kunne påberope ut fra kontrakten med innbyggerne (med de omfattende rom for fortolkning som dette innebar). Det er i forlengelsen av slike resonnementer at den franske og amerikanske revolusjonen vokser frem, og da sterkt preget av den franske filosofen Montesquieus maktodelingsprinsipp mellom de utøvende, lovgivende og dømmende maktene. Men i bunnen av de nye konstitusjonene ruvet forestillingen om individenes frie og samfunnskonstituerende rolle (samfunnskontrakten, den som leder mot demokratiet og liberalismen), noe som forklarer at de viktige menneskerettslige prinsippene om næringsfrihet, yringsfrihet og eiendomsrett

---

3 Gierke, O. (1957). *Natural Law and the Theory of Society 1500–1800*. Beacon Press.

ble bærebjelker i den samfunnsordenen – de konstitusjonene – som etter hvert ble fundamentet i det som ble kalt demokratiet.

Naturretten slik den utviklet seg på 1700-tallet utdyper og endrer – ja, kanskje erstatter – de økonomiske prinsippene som ble kalt merkantilismen. Nå er forståelsen av hva merkantilismen var for noe under ganske stor endring, og det er antagelig feil å oppfatte betegnelsen som entydig.⁴ Historisk sett kan det imidlertid sies at den skotske økonomen og filosofen Adam Smiths definisjon fra 1776 har preget oppfattelsen. Smith kontrasterte sitt eget frihandelssystem med merkantilismen. Mens det første var preget av individuell frihet og konkurranse, dreide merkantilismen seg om statsstyrte økonomier som gjennom å etablere monopoler og laug satte statsøkonomien – snarere enn nasjonen – i sentrum (Smiths kjente bok *het Nasjonenes velstand*). Det har også vært vanlig å oppfatte at merkantilismen mente at stater (skillet mellom stat og nasjon ble ikke gjort) var best tjent med å samle edelmetaller (gull, sølv, dvs. betalingsmidler) snarere enn å fokusere på materiell økonomisk vekst. Økning av tollinntekter – og derfor utenrikshandelen – ble prioritert. Også innenlandsk produksjon og handel var beskyttet og muliggjort av privilegier. Det var i Danmark–Norge de kongelig definerte kjøpstedene blant byene som kunne drive utenrikshandel, håndverk var inndelt i laug, og innen jordbruk og landbruk eksisterte kompliserte hierarkiske relasjoner som særlig i Danmark i stor grad hadde rot i adels- og godsvesen. Nyere forskning har altså avdekket at så enkle var ikke de såkalte merkantilistiske økonomene, og særlig har det vært feil entydig å vektlegge at det fantes én merkantilistisk tenkning som satte samling av edelmetall i fremste rekke. Det som imidlertid står igjen som viktig, var at merkantilismen som et system tilhørte et hierarkisk samfunns statsorienterte og statsbyggende epoke, og at andre halvdel av 1700-tallet i økende grad retter oppmerksomheten mot individuelle rettigheter og nasjonale helhetsbetraktninger.

Det har imidlertid vært ganske liten oppmerksomhet omkring overgangen mellom merkantilisme og liberalisme. Økonomisk liberalisme – slik ettertiden fortolket Adam Smiths program – dukket ikke opp for alvor før 1830- og 1840-årene og med Storbritannia som foregangsland. Handelen frigjøres, og den internasjonale handelen åpner opp. Overgangen forklares gjerne ideologisk, dels gjennom innflytelsen fra de politiske revolusjonene og dreiningen mot idealet

---

4 Magnusson, L. (2015). *The Political Economy of Mercantilism*. Routledge.

om individuell frihet, og for økonomiens vedkommende er det nettopp det gjennomtenkte økonomiske systemet fra Adam Smith og hans bok fra 1776 om *The Wealth of Nations* som overbeviser gjennom sin teoretiske utlegning. Nasjoner skaper mest verdier ved å slippe de økonomiske aktørene fri, hevdet Smith.

I denne boken om Stampe og naturretten fremmes en annen kronologi og terminologi når det gjelder sentrale drivkrefter i denne samfunnsendrende prosessen, et syn som mer plasserer Smith i en naturrettslig tankerekke som i alle fall starter 150 år før Smiths tid og som setter individenes frihet og utfoldelse i sentrum. Henrik Stampe – og andre innflytelsesrike aktører i Danmark–Norge – fikk sine tanker i stor grad fra tyske såkalte naturrettstenkere, og i særlig grad fra professor Christian Wolff i Halle i Preussen.⁵ Naturretten i Wolffs støpning – med sin basis i at menneskeverdet var delt av alle individer, og at idealsamfunnet besto av individer og staten/herskeren gjennom en samfunnskontrakt – hadde brodd mot den merkantilistiske orden slik den fungerte før 1750. Muligheten til individuell utfoldelse sto helt sentralt i naturretten, i opposisjon til viktige trekk i merkantilismen. Det var derfor i prinsippet viktig å bygge ned reguleringer som stengte for personlig initiativ. Privilegier måtte bort, laugsvesenet fjernes. Naturretten vektlegger at økonomisk frihet er en moralsk rett. Naturrettens prinsipper står helt sentralt når det gjelder motiver – utover maktfordelingsprinsippet – bak både den franske revolusjonen og den amerikanske grunnloven.⁶ Det er åpenbart gjennom den foreliggende analysen av Stampe at den norske grunnloven ikke bare er inspirert av de utenlandske impulsene fra USA og Frankrike, men reflekterer dansk-norske naturrettslige tradisjoner.⁷

Naturretten – og særlig gjennom Thomas Hobbes' fortolkning av herskerrollen – hadde imidlertid ikke nødvendigvis – eller i det hele tatt – brodd mot det dansk-norske eneveldet. Men gjennom forestillingen om samfunnskontrakten mellom alle individene og herskeren/staten måtte det være gjensidighet. Staten organiserte ikke bare samfunnet ut fra egen interesse. Staten hadde ansvar

---

5 Israel, J.I. (2012). *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*. Oxford University Press, særlig sidene 171–177.

6 Understreket av Gierke op.cit.

7 Se for eksempel Mestad, O. (2008). Næringsfridom i 1814-grunnlova. Adam Smith, Schlegels naturrett eller bondekrav på Eidsvoll? I D. Michalsen (red.), *Forfatningsteori møter 1814*. Akademisk publisering for et tilsvarende, men på langt nær like skarpskåret naturrettslig dokumentert, perspektiv.

overfor individene. Det var i en tid da eneveldet fremdeles eksisterte, men der individenes verdi i stigende grad ble tillagt vekt, at Stampe virket. Og det var neppe tilfeldig at en mann med hans samfunnssyn av tidens maktmennesker ble satt i en så viktig rolle som generalprokurør.

Kan det snakkes om en naturrettslig økonomisk tenkning som i tid (1750–1840) kiler seg mellom merkantilismen og liberalismen? Det som taler imot, er det nye og mer nyanserte synet på merkantilisme. Hvis merkantilismen ikke lenger oppfattes som et fasttømret og entydig begrep, kan kanskje den naturrettslig inspirerte økonomien regnes som en del av merkantilismen. Det som også taler imot, er at merkantilismen og den økonomiske tenkningen innen naturretten hadde det til felles at de var orientert mot statsstyre. Henrik Stampe argumenterte ikke for internasjonal frihandel, for eksempel. Det som taler for, er den lange perioden det er snakk om, sånn ca. 100 år fra midt på 1700-tallet til midt på 1800-tallet. At naturretten på 1700-tallet sto i direkte opposisjon til merkantilismen når det gjaldt individets plass, gjør at det er grunn til å skille den naturrettslige orienterte økonomien i andre del av 1700-tallet fra merkantilismen. Det var naturrettstankegangen som skapte de banebrytende politiske revolusjonene på slutten av 1700-tallet, etablerte individualismen som politisk premiss, og som dermed la et vesentlig grunnlag for den senere liberalismen. I denne forstand er naturrettstenkere som Grotius, Locke, Pufendorf, Wolff og Montesquieu minst like viktige som Smith. Hva da med de danske landboreformene som etter 1788 skapte et langt mer egalitært Danmark? I en pregnant oppsummering av de store sosiale endringene som danske bønder i mange tiår hadde gjennomlevd på terskelen til den liberalistiske epoken i 1830-årene, sier Ole Feldbæk: «Gårdmændene stod frem med den indre sikkerhed, som deres posisjon i lokalsamfundet havde givet dem efter landboreformerne.»⁸ Et viktig spørsmål som denne boken søker å bidra til å besvare, er hvilken rolle naturretten spilte i denne prosessen.

Hvis den naturrettslige økonomiske tenkningen ikke er merkantilisme, hva kan det da være for noe? I de senere årene har det vært økende forskning omkring begrepet «kameralisme».⁹ Kameralisme, akkurat som merkantilisme,

8 Feldbæk, O. (1993). *Danmarks økonomiske historie 1400–1840*. Systime, s. 202.

9 Se litteraturdiskusjonen i kapittel 2, men mer særlig: Seppel, M. & Tribe, K. (2017). *Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*. Boydell Press.

er et flertydig begrep, men det stammer fra det tyske ord for administrasjon – Kammer – og dreier seg i sin flertydighet om nettopp administrasjonsvitenskap – herunder økonomisk styring og politikk. Det er lett å knytte til merkantilismen fordi det dreier seg om å finne gode måter for statsaktivisme, men det er bredere i sitt økonomiske nedslagsfelt (jordbruk, skogbruk, bergverk, handel) og handler om hvordan staten kan utvikle økonomien best mulig. Spørsmålet om merkantilisme var en form for kameralisme er blitt reist, og det blir tatt opp nedenfor. I dette manuskriptet finnes i alle fall et svar på hva som særpreget nettopp den ideologiske gjerningen Henrik Stampe sto for og som representerte flere av maktutøverne i Danmark–Norge: at når samfunnsidealet er å se herskernivået i sammenheng med samfunnsindividene som en helhet, handler statsstyring ikke så mye om å frigjøre økonomien, men om å frigjøre individene – innenfor en nasjonshorisont. Individene er altså ikke fri i en absolutt forstand, men deres frihet er knyttet til samfunnskontrakten og til fellesskapet som er skapt sammen med herskeren. Det er med andre ord en potensiell sammenheng mellom statsstyrets naturrettslige ideologi om å frigjøre individet (en form for disiplinering som dreier seg om å løse opp i underkastelse) og den nye selvbevisste bonden Ole Feldbæk beskriver.

Boken har to underliggende hovedhensikter utover å rette oppmerksomheten mot naturretten generelt. Den ønsker å løfte frem Henrik Stampes intellektuelle orientering og diskutere denne innenfor datidens naturrettstenkning og konstitusjonelle utvikling. Den andre er å løfte frem Stampes intellektuelle bidrag som et vindu for å forstå resonnementene bak de omfattende reformprosessene som kom i Danmark–Norge – og først og fremst Danmark – i årene rundt 1800. Metoden som anvendes er i særlig grad å undersøke samspillet mellom Stampes refleksjoner og spesifikke norske utfordringer. Norge hadde delvis andre tradisjoner, andre næringer, en annen struktur enn Danmark, og det argumenteres for at det i Stampes refleksjoner preget av naturrettstilfilosofi og empiriske norske observasjoner vokser frem en reformpolitisk tenkning – nærmest et program – med stor betydning for danske reformer som blir gjennomført med stor kraft i årene rundt 1800. I like stor grad er dette en bok som forteller om dansk-norske særtrekk som også har påvirket samfunnsutviklingen lenge etter år 1800.

1757

Bo. Haurberg m. 92

Elting, Rok. Prøh. Aual. m. 26. and pag. 30.

Graf H. de Steen (1689-1763)
(Universitet)

407/21

C. G. Pilo.

Sogner, B. (2024). Henrik Stampe og dansk-norsk næringsregulering ca. 1750–1770. I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»: Henrik Stampes dansk-norske naturretsprogram* (s. 29–50). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360201>

1

Henrik Stampe og dansk-norsk næringsregulering ca. 1750–1770

Bjørn Sogner

Hensikten med det som er skrevet nedenfor er altså å prøve å kaste et lys over et trekk ved den danske reformpolitikken fra 1780-årene til krigsutbruddet i 1807: Norges rolle. Den del av selve innholdet i reformene som traff den norske delen av fellesstaten var beskjeden, om enn viktig nok for de nordmenn som ble omfattet av den – viktigst var vel den frie tollordinansen av 1797, og opphevelsen av kvantumbestemmelsene for sagbrukene i 1795. *Begge deler var representative uttrykk for den nye orienteringen mot å gjøre henholdsvis handelen friere (men med unntak) og for bjelkehugst og tømmereksporthens vedkommende helt fri (selv om sagbrukene fremdeles i mange år var privilegerte).*¹

I dansk historie griper til gjengjeld reformaktivitetene disse par årtier så dypt inn i så mange felter av samfunnet at det egentlig er en stillferdig

---

1 Feldbæk, O. (1998). *Danmark-Norge 1380–1814: Nærhed og adskillelse 1720–1814* [bd. 4]. Universitetsforlaget.

revolusjon som finner sted og skaper en av de mest begivenhetsrike perioder i Danmarks historie. Her skal bare raskt minnes om en side av dem; de utgjør i sum en sjeldent fremtidsrettet politikk når omfang og varighet av deres resultater oppsummeres. Svend Aage Hansen gjør det slik i 1968:

Landboreformene fra o. 1788, der tilvejebragte en agrarforfatning, som først nu begynner at vise tegn på ælde. Toldreformen af 1797, hvorpaa den danske toldpolitik i princippet har hvilet lige indtil toldloven af 1960. 3. En sociallovgivning af 1799 og 1802–03, hvilende på princippet om det offentliges forsørgelsespligt, et princip, som først igen blev knæsat med socialreformen af 1933. 4. En skattelovgivning, som gennem et århundrede dannede grundlaget for beskatningen her i landet. 5. En fredskovforordning af 1805, som endnu i dag er det principielle retsgrundlag.

Jeg tror det vil være svært, for ikke at sige umuligt, at finde eksempler på reformperioder, som har sat sig tilsvarende dype og langvarige spor som denne.²

Landboreformene representerte en dyptgripende omforming av dansk landbruk.³ I 1780 var mesteparten av landbruket eid av store godseiere. De fleste som arbeidet i landbruket leide (festet) jord og hadde plikttjeneste. Gjennom landboreformene fikk 30 000 – halvparten av festerne – kjøpt gården sin. Den andre halvparten som fremdeles festet, hadde fått mye tryggere og bedre vilkår, og det var nesten ikke forskjell på å være eier eller leier. Stavnsbåndet, at man hele livet var knyttet til godset, var opphevet. I tillegg ble det gjennomført såkalt utskiftning, det vil si at omtrent 5000 landsbyfelleskap der jorden var inndelt i mange små parseller ble oppløst, og nye gårder grunnlagt med sammenhengende jordstykker. Fredskovforordningen var en del av denne prosessen; skoger ble fredet for å øke skogarealet. Landboreformene skapte en ny klasse selveiende bønder, selv om gruppen av husmenn og landarbeidere økte sammen med den generelle befolkningsveksten. Det var en svært dyptgripende prosess med enorme implikasjoner. Som Ole Feldbæk sier det om konsekvensene av utskiftningen:

2 Hansen, S.A. (1968). En disputats om dansk økonomisk politik i årene efter 1784. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 106(3/4), s. 185.

3 Feldbæk, O. (1998). *Danmark-Norge 1380–1814: Nærhed og adskillelse 1720–1814* [bd. 4]. Universitetsforlaget, s. 230–235.

«På Sjælland betød det, at to ud af hver fem gårdmandsfamilier flyttede ud fra den landsby, der siden den tidlige middelalder havde været slægtens hjem og rammen om arbejdslivet: et kulturbrud, fra fællesskab til individualisme, hvis betydning man knapt kan fatte.»⁴

Så dype og langvarige spor er det altså hensiktsløst å søke etter i langt mer egalitære Norge, av grunner som ikke trenger forklaring, dersom man med spor bare mener de synlige direkte virkninger av reformårenes konkrete tiltak. Reformene førte for Norges vedkommende i snaut nevneverdig grad til noen omstrukturering av samfunnet. Det norske landbruket var i utgangspunktet langt mer egalitært organisert enn det danske. Forholdet kan muligens stille seg annerledes dersom man skifter konsentrasjonen ifra disse lange virkninger. Reformene kom jo i form av lov, forordninger, påbud. *Den norske grunnloven av 1814 kan ses på som påvirket av tilsvarende ideologi som bidro til endringene i Danmark.*

Å etterspore «opphavsmannen» for «normative» avgjørelser vil jo si å søke etter et materiale som både ligger tett opp til de avgjørelser som treffes, i tanke og gjerne i tid, og som begrunner dem klartest mulig. Begrunnelsene, eller letingen etter dem, kan gjøre det nødvendig å gå utover den umiddelbare nærhet til både den avgjørende beslutning og dens nærmiljø. *Det er her Henrik Stampe blir sentral. Hvordan resonnererte han? Hvilke idealer fulgte han når han ga sine råd? Nedenfor redegjøres det for kildematerialet bak denne studien, Stampes erklæringer. Deretter diskuteres hva andre historikere har ment om Stampes innsats.*

Generalprokurørembetet: Kilden

Det kildematerialet som skiller seg ut for problemet i dette tilfelle, ligger noen år foran den politiske gjennomføringen av reformene. Det er Henrik Stampes «Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende».⁵ Stoffet her er rikest både i omfang og kvalitet de årene han

4 Feldbæk, O. (1989). Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer. *Historisk Tidsskrift*, 89(1), s. 38.

5 Stampe, H. (1793–1807). *Erklæringer, Breve og Forestillinger, GeneralProkureur-Embedet vedrørende* [bd. I–VI]. Gyldendal.

fikk arbeide fritt og uforstyrret med de problemer han fikk seg forelagt, dvs. ca. 1755–1770. Perioden etter 1766 var preget av at den påtroppende kong Christian VII var fullstendig uskikket i kongerollen. I Struensee-tiden (1770–1772), dette korte maktintermessoet da Johan Friedrich Struensee styrte Danmark gjennom den svake kongemakten, følte han seg forstyrret, og under Ove Høegh-Guldbergs (1772–1784) dominerende lederskap i årene etterpå fantes det knapt nok rom for reformer innenfor det felt Stampe interesserte seg for. *Johann Friedrich Struensee (1737–1772) var en dansk lege og politiker av preussisk bakgrunn. Som kong Christian 7s livlege i 1769 utøvet han stor innflytelse over kongen, og fra 1770 til 1772 var han Danmark–Norges egentlige maktthaver. Han ble til slutt henrettet for å ha overtrådt kongeloven. Ove Høegh-Guldberg (1731–1808) var en dansk statsmann som stod i spissen for å avsette Struensee og som frem til 1784 var en dominerende statsmann. Han hadde flere roller og steg i de formelle gradene, men var den dominerende embetsmannen i 12 år. Han ble avsatt av den 16 år gamle kronprinsen, som var blitt våken nok til å handle med autoritet i den vanskelige situasjonen knyttet til hans hjelpeløse far.*

Stampes interessefelt er nettopp en hovedgrunn til at hans erklæringer peker seg ut som en vesentlig kilde i en problemstilling som den nevnte. De seks ruvende bind «Erklæringer» er fylt av klart engasjert interesse for de hovedpunkter reformpolitikken senere kom til å omfatte. Dette er i og for seg intet under – få spørsmål opptok danske akademikere og annet bra folk mer i disse tiårene. At hans mening omtrent eller på alle vesentlige punkter samsvarer med reformenes praktiske gjennomførelse er også bare som ventet. Men det er en konsekvens i hans måte å begrunne sine synsmåter på – i økende grad etter hvert – som synes å gjøre det umulig å komme bort fra en tanke i starten om at mannen har hatt en samlet teori, en «filosofi» som basis for sine begrunnelser og konklusjoner. Et annet hovedtrekk er hans interesse for Norge og norske problemer. Dette er selvsagt også som ventet. Men i de «norske» erklæringene peker hans grunnholdninger seg ut som aller klarest.

Hans interesse for økonomisk regulering i Norge er altså den ene grunn til å sondre ut hans behandling av særnorske saker. Hans plass i selve beslutningsprosessen er selvsagt en hovedsak – hans embete og dets betydning, hans personlighet enda mer. Men i et forsøk som ikke først og fremst søker en statsvitenskapelig identifikasjon, men – om noen – helst en idehistorisk, er det viktigste: Hans skolerte og oftest konsekvente synspunkter gjør det nødvendig å søke etter en bredere intellektuell basis enn nærmiljøet i København.

Men det som alt sammen dreier seg om, er selvfølgelig å lete etter innholdet i tankene hans. Hans begrunnelser og motiveringer står i sentrum. Det følgende er ikke tenkt som noen studie i beslutningsprosessen i første rekke, men i innholdet av de beslutninger som treffes.

Embetet som generalprokurør skriver seg fra eneveldets første år, opprettet i 1662. Det var i tidens løp blitt ganske omfattende. På papiret hadde riktignok dets virkefelt festnet seg: Den instruks som Stampe mottok i 1753 da han tiltrådte, stemmer ordrett med instruksene for hans tre umiddelbare forgjengere. § 1 gir ham et generelt pålegg om å fremme kongens og kongehusets interesser, og å gjøre kongen oppmerksom på alt som måtte skje imot disse interesser.

§ 2 gir det viktigste virkefeltet for generalprokurøren slik hans stilling var tenkt ved opprettelsen. Han skal føre kontroll med embetsstanden, ifølge § 3 i instruksen gjennom flittig korrespondanse med overordnede lokale myndigheter og andre fornemme folk i rikene, hertugdømmene og grevskapene. Kommer det klager over embetsmenn, skal han undersøke saken og eventuelt skaffe kongelig resolusjon om påtale av generalfiskalen og instruere denne om sakførselen. Embetet var altså opprettet av det mistenksomme eldre eneveldes menn som et organ for å kontrollere dets lokale tjenere fra sentrum.

Ifølge instruksens § 5 var generalprokurøren medlem av Højesteret; etter en stående praksis som ikke nevnes i instruksen ble han medlem av Kansellikollegiet.⁶

Instruksens hovedpunkt § 2 ble ikke fulgt, Stampe kom ikke til å virke som noen kontrollør av embetsmennene. I de tilfellene hvor det var spørsmål om forsømmelser eller misbruk fra embetsmenns side, ble i stedet saken forelagt Stampe, som deretter avga en betenkning for rette vedkommende. Og denne fremgangsmåten kom Stampe til å følge også i de andre slags saker han behandlet. Han ble regjeringens juridiske konsulent, hans form for å uttrykke seg i embets medfør ble «Erklæringen». At så kom til å skje, står ikke i noen instruks, det utviklet seg i praksis. Hans embete endret innhold og vokste i hans embedstid. Hans stilling lar seg ikke forstå ut fra instruksene, men ut fra en kombinasjon av hans egen personlighet og hans omgivelser. Som nevnt falt hans virksomste arbeidsår før Struensee-perioden.

---

6 Kansellikollegiet var ett av fire kollegier under kongen. Det hadde ansvaret for rettsvesenet, kirken og undervisningen i Danmark (unntagen hertugdømmene) og Norge.

Dette viser seg i enkle tall. De 6 bind «Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende» inneholder tilsammen 964 erklæringer etc. Av disse er bare ca. 50 datert senere enn 13/9. 1770: Struensee, som en del av sitt kortvarige statskupp, ga den dominerende av Conseillets (Geheimkonseillet, embetsmannsstyret, kongens råd, som besto av lederne for enkelte kollegiene) medlemmer, Johan Hartwig Bernstorff, avskjed 15/9, mens Conseillets øvrige medlemmer fikk avskjed 10/12. Fra Struensee-tiden fins 20 erklæringer.⁷

Tallene viser to ting. For det første viser de en grunn til Stampes mistro overfor Struensee. Han var overbevist om at han ville komme til å få avskjed av Struensee, sier han selv. Han var imot de stadige reformer under Struensee. Stampe var medlem av den dommerkommisjon som dømte Struensee til den straff han led i 1772 (først og fremst halshugging), og ifølge rimelig troverdig muntlig kilde var han forfatter av teksten i dommen.⁸ Dette er kjensgjerninger. Tallene viser noe mer. Stampe var så å si ute av bruk, satt ut av sin viktigste funksjon. Selvherskeren hadde ikke bruk for de avbalanserte overlegningers mann.

Etter omveltningen på nyåret 1772 vokser ikke antallet erklæringer. I dette tilfelle var grunnen delvis en annen enn i Struensee-tiden. Alt i 1769 har Stampe nemlig klagd over at arbeidet med erklæringene vokste ham over hodet.⁹ Men den nye tilstand etter Struensees fall førte med seg så mange nye oppgaver for den nå ikke lenger unge generalprokurør at han ikke fikk tid til å skrive erklæringer. Dertil kom at Stampe ikke var svært fornøyd med det nye Guldberg-regimet heller. Noen reetablering av Kanselliets autoritet fra før Struensee fant ikke sted. Tvert om brukte Guldberg kabinetsordrer med stor flid. Stampe understøttet kronprinsens parti foran det vellykte statskuppet i 1784, som betydde at den 16 år gamle kronprinsen, den senere kong Fredrik 6, styrte gjennom sin hjelpeløse far Christian VII som før statskuppet var dominert av sin mor og av Ove Høegh-Guldberg. Stampes delaktighet

---

7 Conseillet, eller konseilet/geheimkonseilet/kanselliet, er betegnelser på de dansk-norske kongenes råd i perioden 1670–1770. Rådet bestod som regel av lederne for de forskjellige regjeringskollegiene, og hadde fra fire til sju medlemmer.

8 Deuntzer, J.H. (1891). *Henrik Stampe: Meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed*. Schultz, s. 52 f.

9 *Ibid.*, s. 42.

i statskuppet ble belønnet med stilling som statsminister i 1784. Dermed opphørte hans stilling som generalprokurør.

I «Autobiografien» skriver han, i tillegg til det som her er nevnt, at han overanstrengte seg ved alt arbeidet i 1772, og aldri fikk sin gamle helbred tilbake.¹⁰ I denne tolkning viser tallene først og fremst hvor bundet av sitt politiske miljø Stampe var. Hverken under de enevoldsbevisste monarker før 1746, eller under de sterke menn mellom 1770 og 1784 var det plass for noen slik innflytelse fra en mann som simpelthen tilhørte det høyere byråkrati – selv om han både var en utvilsomt særdeles dyktig representant og dertil hadde sine usedvanlig velmotiverte oppfatninger.

Noe enestående er det selvsagt ikke i dette i det dansk-norske eneveldets historie. Etter 1784 fikk rikene på ny en representant for et «tilbaketrasket» monarki på toppen. Og da ble det plass for et regime som ble utøvd fra trinnet nedenfor toppen på ny, atter et kollegialt og vennlig regimente. Forskjellen fra Frederik Vs år var vel især at mennene etter 1784 trådte klarere frem på arenaen – kanskje fordi de visste at det var skapt en presedens for maktutøvelse av menn som dem?

Stampes mulige personlige «Svaghed» skal tas opp i et senere kapittel. Her skal bare nevnes den viktigste svakhet som direkte følger av hans embete. Det store flertall av sine erklæringer avgir han fordi et viktig og vanskelig spørsmål blir sendt over til ham fra ett eller annet kollegium. De fleste kommer vel fra hans eget, Kanselliet, men det var intet i veien for at også andre kollegier kunne innhente uttalelse fra ham, og det gjorde de ofte.¹¹ Sakene var av så mangartede innhold som en sentraladministrasjons saker er, de spenner over alle tenkelige felter. Men felles for det store flertall er at de har gått sin lange og langsomme gang gjennom saksbehandlingens hierarki. Det er ikke mulig å sette opp noe mønster for hvordan en «typisk» sak hadde vandret før den kom til generalprokurøren, men vandret hadde den som oftest. Stampe er altså et ledd i saksbehandlingen. Som sådan er det ikke han selv som avgjør hvilke saker han skal avgi erklæringer over – sakene kommer til ham, han selv kan ikke oppsøke dem. Han er embetsmann, ikke politiker med mulighet for å ta noe samlet initiativ innenfor et bestemt sakskompleks (selv om det hendte at han fikk seg tildelt den rollen).

---

10 Ibid., s. 62 f., 74 f.

11 Ibid., s. 38.

Ett trekk er vesentlig for å få fastslått erklæringenes kildefunksjon. Generalprokurørens embetsoppgave når han fungerer som juridisk konsulent er å tolke «Lovbogen», å bestemme hva «Lands Lov og Ret» er. Denne rollen trer han også ut av, og inn i en annen. I stedet for å være konsulent blir han reformator. Og her opptrer en viss vanske når erklæringene skal brukes som kilde. På den ene side er det fåfengt å søke i dem etter noen samlet og systematisk utredning av et filosofisk helhetssyn. Noe slikt har Stampe sjelden, eller i praksis aldri, anledning til å utrede, ettersom hans oppgave altså er å ta for seg praktiske spørsmål som han får seg oversendt. På den annen side er det nødvendig å ha for øye at han hadde et slikt helhetssyn; har man ikke det, er det uråd å tolke hans motiveringer på en måte som gir mening.

Med disse begrensningene er hans stilling innenfor avgjørelsesprosessen klar. Han representerer alltid siste ledd i prosessen. Dette er ikke en rolle som noen instruks slår fast, men et faktum som kildene forteller om. I de erklæringene som her brukes som kilder, hender det ikke en eneste gang at ikke Stampes innstilling approberes uten forbehold av kongen, eventuelt etter påtegnning av vedkommende kollegium og/eller Conseillet. Nettopp dette er Stampes rolle: Han er, ikke formelt, men reelt, det organ som treffer avgjørelsen i de saker det her dreier seg om. Dessuten er han oftest den eneste som motiverer sine forslag, i en tid da enkeltmenns motiver, iallfall i sentraladministrasjonen, fordunkles, eller oftest forsvinner helt, inne i det kollegiale medansvar. Det er uråd å vite hvem av en håndfull underskrivere under en avgjørelse i et kollegium som er den egentlige kraft bak avgjørelsen, så mye mer som det dertil er en vane å motivere minst mulig. Stampe begrunner klart, og kvitterer med bare sin underskrift. Dette gjør hans erklæringer til en enestående kilde, liksom hans stilling i hierarkiet gir ham en enestående plass.

Denne plassen blant de menn som treffer avgjørelser, er etter min mening den beste bekreftelse på den gjengse tradisjon om det gode forhold blant «Exellencerne» i Conseillet. Dette veier langt tyngre som korrektiv enn de spredte og tilfeldige eksempler på uenighet i enkeltheter som selvsagt lar seg grave opp, men som hittil ikke har kunnet endre et hovedinntrykk som jeg altså mener at Stampe bekrefter.¹²

---

12 Schoubye, J. (1963). J.H.E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning. *Historisk Tidsskrift* (dansk), 12, s. 603. Jfr. Begh, S.C. (1965). Oplysning og tolerance. I J. Danstrup og H. Koch (red.), *Danmarks historie* [bd. 9]. København, s. 306 f., 311.

Å komme bakenfor erklæringene som kilde, å søke å drive kildekritikk av dem, er meget vanskelig. Jeg tenker ikke her på en «indre» kritikk, i form av å lete etter i hvilken grad Stampe i erklæringene går på akkord med sine oppfatninger for å få saker igjennom. Dette er et problem for seg, og skal tas opp som sådant. Men en «ytre» kritikk er vanskeligere: Stampe hadde selv, før sin død, samlet sine «Erklæringene» etc.¹³ Hvilke utvalgsprinsipper han har brukt, hva han eventuelt har utelatt – og hvorfor – om han senere forandret noe av en eller annen grunn, slike problemer er det uråd å komme inn på livet. Det er ikke mulig å finne noe korrektiv til erklæringene som kilde. Problemet er ikke av noen overveldende interesse. Erklæringene viser Stampes oppfatninger, og hans evne til å få dem gjennomført, og det er det som er problemene her. Hvorvidt han har foretatt endringer for å styrke et ettermæle, som mannen som alltid fikk sin sak igjennom i stedet for nesten alltid, er et spørsmål av lavere enn første orden.

Et par steder forteller Stampe at han har møtt innvendinger og mindre kritikk, fra Heinrich Karl von Schimmelmann (1724–1782) og fra Adam Gottlob (von) Moltke (1710–1792).¹⁴ Det er neppe noen grunn til å tillegge disse stedene noen avgjørende vekt i denne sammenheng; de gjør ikke mer enn høyst å antyde en pekepinn i retning av hva for en rolle Stampe ønsker å fremtre i: Han innrømmer iallfall at han tåler kritikk, selv om kritikken var uviktig.

Historikernes vurdering av Henrik Stampe og hans samtid

Dette avsnittet tar ikke sikte på å gi noen fullstendig historiografisk utredning. Det håper å vise representative oppfatninger av Stampe og hans samtid i dansk og norsk historisk forskning.

Henrik Stampe er ofte brukt som kilde, idet hans «Erklæring, Breve og Forestillinger, General-Procureur-Embedet vedkommende», I–VI, 1792–1807, i seg selv er en så enestående kilde til dansk-norsk historie i hans embetstid, og særlig i årene mellom ca. 1755 og 1770. Fordi denne kildesamlingen er så god, så fyldig og innholdsrik, med sånt vell av direkte opplysninger om hver

13 Forord av utgiverne, b. I av Stampe op.cit.

14 Stampe op.cit. VI, s. 115 og 120.

enkelt sak generalprokurøren behandler, sammen med hans egne meget kloke og tildels snusfornuftige og taktisk gjennomtenkte drøftelser, er det ikke vanskelig å forstå hvorfor den har fått den skjebne den har fått: «Erklæringene» er stort sett brukt til å gi opplysninger om de emner de uttaler seg om, og i langt mindre grad om sin opphavsmann, hans situasjon, bakgrunn og åndelige ballast. Få historikere har Stampe som emne.

I tillegg til erklæringene skrev han på sine eldre dager en kort «Autobiografi» som ikke inneholder mer enn en skisse av hans ytre livsløp.¹⁵

Oppfatningen av Stampe som en person som er sterkt bundet av sin samtid, både dens autoriteter med makt og myndighet og dens åndelige grunnlag, den tyske naturrett, dominerer den eneste biografi over Henrik Stampe, Johan Henrik Deuntzers *Henrik Stampe. Meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed*, fra 1891. Særlig legger juristen, professoren og politikeren Deuntzer vekt på Stampes tilknytning til Christian Wolffs systematiske fremstilling av naturretten, og den bruk han gjør av både sin lærers umåtelige trang til systematikk og det etiske innhold i hans omfattende forfatterskap.¹⁶ Det er dette synspunkt som gir ryggrad til den lille, men velfunderte biografien.

Den danske historieprofessoren Edvard Holm synes i første omgang å være blitt nærmest begeistret for Deuntzers bok. I en anmeldelse året etter i det norske *Tidsskrift for Retsvidenskab* roser han den sterkt. Han fremhever Deuntzers dyktige og samtidig kritiske bruk av omfattende samtidskilder. Som et vesentlig forskningsresultat fremhever han Deuntzers syn på Stampe som wolffianer.¹⁷

Det kan neppe sies å være oppsiktsvekkende at Holm ikke på forhånd kjente til at Stampe var wolffianer. Vel kjente han Stampe og hans samtid, særlig dokumentert i avhandlingen «Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed» etc. som var utkommet i 1883. Men dette var etter Holms eget utsagn et hastverksarbeid, og har den tesis at det var fransk-engelsk påvirkning (som må dreie seg om i alle fall Montesquieu og Hobbes) som vokste frem og endret synet på forholdet mellom stat og monark i Danmark–Norge sist

15 Stampenberg, H.S. (1924). Statsminister Henrik Stampes Autobiografi. *Personallhistorisk Tidsskrift*, 45(8), 44–54.

16 Deuntzer op.cit. Passim, især s. 14 f.

17 Holm, E. (1892), anmeldelse av «J.H. Deuntzer, Henrik Stampe», *Tidsskrift for Retsvidenskab*, s. 473.

i 1700-årene.¹⁸ Deuntzer skulle altså ha gitt Holm bidrag til et annet, muligens bredere synspunkt på det idéhistoriske så vel som det innholdsmessige grunnlag for Stampes «Erklæringer». Akkurat i året 1891 begynte Holms store verk *Danmark–Norges Historie 1720–1814* å utkomme. Han skulle ha et godt forum for en revidert synsmåte. Men den fins ikke. Holms fremstilling av Stampe er omfattende, klar og fremfor alt skrevet med sympati. Særlig fremhever han generalprokurørens arbeid for rettssikkerheten: Noe nytt fra «Om det Syn» etc. er ikke å finne.¹⁹ Anmeldelsen av Deuntzer satte ikke varige spor.

I nyere analyser av Stampe oppsummeres hans gjerning på samme måte. Stampes syn på lovanvendelse var sterkt påvirket av Charles Louis de Secondat de Montesquieus maktodelingsprinsipp.²⁰ Ditlev Tamm og Morten Kjær har påpekt at Stampe i rollen som generalprokurør flere ganger grep inn i tilfeller hvor forvaltningen grep inn på domstolenes område.²¹

Det er neppe noen grunn til å lage noen gåte ut av dette; helst var det praktiske grunner til at Holm ikke senere omarbeidet sine Stampe-notater fra 1883. Det er mindre trolig at han tok avstand fra å introdusere ideer fra syd for Ejderen som et grunnlag for dansk reformpolitikk.²² Likevel er det grunn til å sette et merke her: Deuntzer vil påvise at Stampe er wolffianer, og Holm hilser påvisningen velkommen, men glemmer å ta den med i monumentalverket. Dette har interesse utover den historiografiske episode i 1891–1892.

Den åpner, for første gang etter min mening, en kløft i dansk historieforskning: Reformene i dansk samfunn fra 1780-årene til krigen i 1807 var fremtidsrettede og omfattende. Skal de føres tilbake på innflytelse fra tysk naturrett i den form den ble systematisert og lært av Christian Wolff, eller skal de tilskrives en holdning som er selvgrodd på dansk jord, gjødslet av fransk-engelsk litterær påvirkning – men bunner i en respekt for mennesket som kan

18 Holm, E. (1883). *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og Borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770)*. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.

19 Holm, E. (1891). *Danmark–Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814)*. Gad, s. 38 f., 50 f.

20 Bjørne, L. (1995). *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del 1. Tiden före år 1815*. Institutet för rättshistorisk forskning, s. 209.

21 Tamm og Kjær op.cit., s. 9. Dette er ingen biografi, men en samling vurderinger av en del av Stampes erklæringer.

22 Ejderen er grensefloden mellom Slesvig og Holsten.

formuleres som «etisk» basert?²³ Et tredje standpunkt vil føre reformbevegelsen tilbake på en økonomisk konjunkturedring som lar «overklassen» forstå at den vil høste større utbytte ved å gjennomføre «Landboreformer».

I synet på reformene er altså minst tre oppfatninger gangbare blant seriøse historikere. I denne sammenheng må det legges vekt på at forskningen i hele feltet av reformer selvsagt ikke er identisk med Stampe-forskningen. Men meget av den siste fins innordnet i den første, fordi Stampe spilte en sentral rolle både i å forberede reformene og i å formulere de forordningene som danner deres første fase. De tre standpunkter kan presenteres:

Den første som klart og uten omsvøp gjorde rede for en sosial og økonomisk oppfatning, var professor Albert Olsen: «... kun Hovedgaardsdriften gav det Overskud, som omsattes i eksport og derpaa i rede Penge. Derfor gikk Staten Godsejernes Ærinde. En Omlægning af Landbruget i Bondens Favør var utænkelig, saa længe Staten og Godsejerne ikke saa deres Fordel derved»:²⁴ «Af Geistlighed og Kirke har Bønderne overhovedet ikke faaet Støtte, før den økonomiske Udvikling gjorde Præsterne til Liberalister og Bondevenner. Stavnsbaandets Tid er Pietismens».²⁵

Hans Jensen, uavhengig historiker og jevnaldrende med Albert Olsen, representerer det «hjemmegroede» standpunkt. Han er også representativ – om enn slett ikke alene – for en skarp tone i danske historikers kritikk av hverandre: «Her foreligger et Eksempel paa alt for bastant og eenstrengt Historieopfattelse», heter det om det første av sitatene ovenfor.²⁶ Hans egen oppfatning av reformene er at «Sagen (dvs. Landbosaken) oppfattes i høy Grad socialpolitisk, men ses ganske vist tillige som en stor økonomisk Sag, berørende de viktigste Betingelser for Landets Velstand ». «Det er et hjemmegroet, nationalt Træk ved den danske Reformbevægelse, at de socialpolitiske og humanitært betonedede ønsker lige fra først af skyldes saa stærkt frem, saa

---

23 Eks. formulert slik av Bisgaard, H.L. (1902). Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarhundrede: et afsnit af Nationaløkonomiens Historie i Danmark. H. Hagerup og H.L. Bisgaard, Den danske National Økonomi i det 18. Aarhundrede, fl.st., og Jensen, H. (1936). *Dansk Jordpolitik* [bd. 1]. Gyldendal.

24 Olsen, A. (1939). Samtidens Syn paa den danske stavnsbundne Bonde. *Scandia*, 12, s. 258, note.

25 Ibid., s. 68, note.

26 Jensen (1936) op.cit., s. 13 n. l.

stærkt endog, at selv den fra Udlandet paavirkede, for «Frihed og Ejendom» højt begejstrede [professor i statsvitenskap Jens Schieldrup] Sneedorff (1724–1764) kan finde det trods alt viktigere at beskytte Bønderne ved passende Love end at frigjøre dem fra Stavnsbaandet». Om Stampe, som Hans Jensen tillegger så stor del av æren for Landboreformene at han kaller første fase av dem for «De Stampeske Landbolove», heter det: «Som Lærling statsfilosofisk og etisk af Tyskeren Christian Wolff har Stampe ... tilegnet sig det 18. Aarhundredes rationelle og humane Idéer, der blev saa revolutionerende for alle Samfundsforhold».²⁷ Han forklarer ikke hva han mener med dette, og dertil kommer altså utsagnet om det «hjemmegroede» ovenfor til å svekke påstanden om innflytelsen fra Wolff.

Omtrent samme plass tillegges Wolff og naturretten av historiker og arkivar Anne Riising i hennes artikkel fra 1958 om privilegiedebatten i slutten av 1700-tallet. Hun nevner naturrett, men forklarer den ikke og gjør ikke bruk av den. Stampes rolle er for henne en del av «en intern meningsudveksling mellom centraladministrationens mænd» som pågår ved siden av «den offentlige, hovedsagelig teoretiske debat». Debatten står mellom «merkantilistiske» og «liberalistiske» synsmåter.²⁸

Liksom Hans Jensen og Albert Olsen møttes til dyst om marxisme eller «socialpolitiske og humanitært betonedede ønsker» i 1930-årene, oppviste 1960-årene et lignende møte mellom ulike syn, representert ved historiker og arkivar Johan Hvidtfeldt og historieprofessor Carl Olaf Bøggild-Andersen, den siste med en omfattende kritikk av den førstes avhandling fra 1963, «Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805».²⁹ Her står naturrett mot det «hjemmegroede». Hvidtfeldt har flere korte, men klare avsnitt som gjør det klart at han regner naturretten i Wolffs form, delvis formidlet ved økonomen Johann Heinrich Gottlob Justi (se nedenfor) og andre kameralister, som den idéhistoriske basis for de danske Landboreformer, mens reformpolitikken

27 Ibid., s. 34 f, og s. 55.

28 Riising, A. (1958). Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede. I *Erhvervshistorisk Årbog* (Bdb. 10). Århus, 100 f., 106 o.fl.st.

29 Bøggild-Andersen, C.O. (1963). Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805. Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache (Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 29 – 1963). *Historisk Tidsskrift* (dansk), 12(1), s. 350–381.

i hertugdømmene i all hovedsak er en forlengelse av den danske. I tillegg gjør han samme synspunkt gjeldende flere andre steder i boken.³⁰

Mot dette standpunkt går Bøggild-Andersen til angrep i like klar form. Her skal Bøggild-Andersens syn på fysiokratenes innflytelse holdes utenfor, og det skal bare nevnes at han mener Hvidtfeldt «undervurderer ... de inspirationer, som fysiokratismen fra o. 1760 gav danske tilhængere af landbrugs-reformer». Men han kaster hansken når han hevder at «det lader sig næppe rokke afgørende ved Edv. Holms syn, at danske forfattere omkring 1750 har «følt sig stærkere hendragne til fransk og engelsk Aandsliv end til det tyske», og at den franske litteratur særlig hadde vunnet deres hjerte.³¹ Reformmenene i Danmark – han nevner mange navn, bl.a. Stampes – er «gennemgaaende ... af større format og præget af større medmenneskelig varme end de fleste reformtilhængere og -skribenter i Holsten og Slesvig». Delvis skulle dette skyldes «at et grundtræk i dansk historie 'er den stadige hævde af ligheden'», med Erik Arups ord, delvis forbindelsen med «entusiasmen for den norske bondefrihed ... og den stærke væxt i det norske bondeselvejes udbredelse, og desuden og ikke mindst den rige udfoldelse af dansk-norsk aandsliv». «Man kan neppe beskyldes for uberettiget nationalistisk overvurdering ved at hævde, at dansk-norsk aandsliv, naar undtages abstrakt og systematiserende filosofi, som aldrig var nordboernes stærke side, musikken og kunsthistorien (Winckelmann), i den nævnte periode, indtil Herders, Goethes og Schillers fremtræden i 1770-erne og 1780-erne, overgik det tyske m.h.t. digtergenier af høy rang indenfor forskellige genrer og i følelsernes ægthed, styrke og rigdom»³² «Naturret og økonomiske overvejelser spillede deres rolle, hovedsagen var dog den aandens og hjertets dannelse, som stadig stærkere vandt magt over sindene i akademiker- og borgerstanden og derfra bredte sig til videre kredse, ogsaa indenfor godsejer- og borgerstand».³³

Den danske historieforskningen om landboreformene synes å ha fulgt et materialistisk spor de siste førti årene. Prosessene nedenfra eller knyttet til

---

30 Hvidtfeldt, J. (1963). *Kampen om ophævelsen af livegenskapet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Historisk Samfund for Sønderjylland, s. 23 f. o.fl.st.

31 Ibid., s. 355.

32 Ibid., s. 356 f.

33 Ibid., s. 380.

landbruksfaglige resonnementer vektlegges.³⁴ I Ole Feldbæks arbeider argumenteres det eksplisitt for at prosessene nedenfra har vært undervurdert og de statlige reformenes betydning overvurdert.³⁵ Det var bøndernes egne initiativer som var viktigst, og at Hans Jensen og andre som har trukket frem ideologi snarere enn økonomi kun har partielle svar på hva som drev landboprosessene. Feldbæk legger naturligvis også vekt på statens rolle, og dersom man ser hans kapittel (Kongen bød – Enevælden og reformerne) i sammenheng med Johny Leisners rett etterpåfølgende kapittel (Den oplyste enevælde. Historien om en dansk suksess) i boken *Landboreformene. Forskning og forløb* (1988), finnes det her en helhetsfremstilling av landboreformene som også analyserer den danske naturrettstenkningen og plasserer den innenfor en helhetlig ramme.³⁶ Leisners kapittel spenner opp det store naturrettslerretet med samfunnskontrakt, herskerkontrakt og Christian Wolffs sterke innflytelse i Danmark generelt og overfor embetsverket spesielt (uten at Stampe er nevnt). Leisner presiserer at hans bidrag er underordnet Ole Feldbæks helhetlige og mer økonomiske analyse, som altså sterkt vektlegger bøndernes egne initiativer, for som han sier det: «Herved blev på regeringsplan i hvert fald en del av landbolovene nok så meget i praksis en kodifisering af allerede velpåbegyndte forandringer, som de var udtryk for en selvstændig igangsættende lovgivning.»³⁷

Gjennom Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750–1810, et storverk og så nytt som fra 2015, tegner Birgit Løgstrøm også opp et helhetlig bilde som trekker inn både statsreformer motivert av naturrettslig tenkning og

---

34 Kjærgaard, T. (1991). *Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning*. Gyldendal; Skrubbeltang, F. (1978). *Det danske Landbosamfund 1500–1800*. Den danske historiske forening; Christensen, D.Ch. (1996). *Det moderne prosjekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*. Gyldendal.

35 Se særlig Ole Feldbæks oppsummeringsartikkel: Historikerne og landboreformene. Traditioner og problemer, *Historisk Tidsskrift* bd. 89, 1, 1989. Se også Feldbæk 1998 op.cit. og Feldbæk, O. (1982). *Danmarks historie*, bind 4. Tiden 1730–1814. Gyldendal.

36 Bjørn, C. (Red.). (1988). *Landboreformene. Forskning og forløb*. Landbohistorisk Selskab.

37 Leisner, J. (1988). Den oplyste enevælde: Historien om en dansk suksess. I C. Bjørn (red.). *Landboreformene. Forskning og forløb*. Landbohistorisk Selskab. Leisner, J. (1988). Den oplyste enevælde. Historien om en dansk suksess. I C. Bjørn (red.), *Landboreformene. Forskning og forløb*. København: Landbohistorisk Selskab.

prosesser nedenfra.³⁸ Hun vekter imidlertid ikke den relative betydningen av de respektive forklaringene like skarpt som Ole Feldbæk. Hun tilhører dem som ser naturrettspåvirkningen som viktig i prosessen uten at hun har tatt til seg at nettopp Stampe var en av dem som var sterkest påvirket av denne (tyske) filosofien, men hun anerkjenner Stampes rolle i å bringe opp i dagen en del av de vanskelige spørsmålene knyttet til reformene. Hun ser ham imidlertid som en forsiktig embetsmann: «Derimod kan jeg ikke få øje på det sociale engagement, som Hans Jensen fremhævede så stærkt.» Hun anerkjenner ikke hans deltagelse i statsrådet som nedsatte Den store Landbokommission i 1786, som ble avgjørende i den omfattende lovarbeidelsesprosessen knyttet til de store reformene.

Når det gjelder synspunkter knyttet til merkantilismen, representerer historieprofessor Hans Chr. Johansen et velbalansert og velfundert helhetssyn i dansk forskning. Han regner med både vesteuropeisk og tysk teorigrunnlag for finansreformene etter 1784. Men dette betyr ikke at han ikke ser et klart overordnet mål for statens virke: Regentens mål er «die Glückseligkeit seiner Unterthanen zu befördern»; sitatet er fra Justi, i wolffiansk ånd. Sammen med Johansens syn på hamburgeren Johan Georg Büsch som «den udenlandske økonom, der stærkest har påvirket tankegangen i det danske monarki etter 1784», plasserer sitatet hans bok blant de som iallfall ikke regner tankegangen bak reformene som aldeles «hjemmegroet».³⁹ Boken behandler riktignok tiden etter 1784, og innflytelsen fra utlandet er i forfatterens tolkning mer nyansert da enn før 1770 – noe som ikke nødvendigvis betyr at den er sterkere. Dette gjør det vanskeligere å plassere Johansens bok uten forbehold i «naturrets»-gruppen. Selv bruker han helst begrepet «merkantilisme». Men den nevnte understreking er å føre klart tilbake på naturrettstanker.

Begrepsbruken krever en kort historiografisk utredning, særlig om den norske forskning over Stampe og de problemer han tok standpunkt til.

Det tjener ingen hensikt å drøfte de diskusjoner om begrepet som har vært ført med mellomrom siden den svenske professor Eli F. Heckschers *Merkantilismen* utkom i 1931 – de blusser gjerne opp hver gang verket oversettes til

38 Løgstrup, B. (2015). *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750–1810*. København: Gads forlag, særlig s. 516f.

39 Johansen, H.Chr. (1968). *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1: Reformår 1784–88*. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie. Universitetsforlaget i Aarhus, s. 17–20.

et verdensspråk.⁴⁰ Det ene trekket som krever oppmerksomhet er Heckschers bruk av begrepene «merkantilisme» og «liberalisme», hver for seg og i forhold til hverandre; i denne sammenheng med sikte på å finne nordiske historikers bruk av Heckschers begreper.

Heckschers verk er bygd opp omkring en klar tesis. Staten står i sentrum. «Redan genom att hålla fast ved denna precisering kommer man till större klarhet om vad merkantilismen var i sitt förhållande till det organiserade samhället. Ty staten måste alltid ha ett intresse framför andra, ett intresse som utgör förutsättningen för alla andra». Det er makt som utgjør «statens första och mest ofrånkomliga intresse.» «La raison d'état» – ... är ingenting annat än statens anspråk på att dess eget maktintresse skall gå före alla andra hänsyn. Inom detta sammanhang innbar merkantilismen, enligt sin avsikt, att näringslivet skulle ställas i det statliga maktintressets tjänst».⁴¹ Dette hovedsynspunktet er blitt angrepet av utenlandske, kanskje særlig vest-europeiske historikere, som har ment seg å finne en annen målsetning når de studerer sine kilder.⁴²

I Heckschers fremstilling følges «merkantilisme» av «liberalisme», ikke som et brått skifte i mål og midler i politikken, men med overganger. Noe tredje vil han ikke vite av, han kjenner den naturrettsbaserte tyske kameralisme – han nevner ikke naturrett – men avviser den: Om to av de to viktigste arbeidene om kameralisme skriver han at «de diskutera ... utförligt vad som menas med merkantilister och kameralister, uten att, såvitt jag förstår, därigenom föra vetenskapen framåt». Om kameralismen: «För de bärande kräftarna i den utveckling som ligger före liberalismen hade kameralisterna ... ingen större betydelse, och deras betydelse var om möjligt ännu mindre för de i egentlig mening ekonomiska idéernas utveckling.»⁴³ Karakteristikken har innbrakt kritikk fra Johan Hvidtfeldt for manglende kjennskap til tyske forhold hos Heckscher, og kan ha bidratt til å gjøre Hans Chr. Johansen oppmerksom på at «Merkantilismen» behandler forholdene før ca. 1720.⁴⁴

40 Coleman, D.C. (1969). *Revisions in Mercantilism*. Methuen fl.st.

41 Heckscher, E.F. (1931). *Merkantilismen: ett led i den ekonomiska politikens historia* [bd. 2]. Norstedt, s. 5.

42 Coleman op.cit.

43 Heckscher [bd. 2] op.cit., s. 236.

44 Hvidtfeldt op.cit., s. 26, note. Johansen op.cit., s. 10.

Heckscher så på «liberalismen» som en samfunnsforandrende kraft, som fjernet merkantilismens skjulte strukturer: Det var «två sociala företeelser som liberalismen bejakade ... nämligen individen och staten. Vad den förnekade och förbisåg var vad som låg mellan de två, de sociala bildningarna inom staten; där var den 'atomistisk'. Detta gällde både traditionella korporationer, lokala bildningar, vanliga föreningar, yrkes- och klassammanslutningar samt monopolistiska organisationar.» Denne motstanden mot maktstrukturer var ikke bare praktisk, men også teoretisk ble slike «samhällsbildningar» underkjent: De var ufornuftige og unyttige.⁴⁵

Heckschers syn har blitt stående. Lars Bjørne, som har lest Hans Jensen, noterer noe motsetningsfylt med formuleringen «hans interesse for næringsfriheten trots en merkantilistisk grunnsyn» om Henrik Stampe.⁴⁶ Per Boje, i Vejen til velstand fra 2014, snakker om senmerkantilisme om den angjeldende perioden, og han ser den økte vektleggingen av konkurranse som et resultat av innflytelsen av skotske Adam Smith.⁴⁷ Boje skriver mye om landboprosessene, men setter dem ikke i sammenheng med ny orientering innenfor naturretten. Lars Magnusson har i flere arbeider løftet frem kompleksiteten i merkantilismen,⁴⁸ og har nylig publisert en artikkel som går grundigere inn på Heckschers analyse av merkantilismen.

Magnusson kritiserer her Heckscher for en viss overfladiskhet, selv om han fremstår som enig med Heckscher i at den kameralismen han studerer gjennom professor Anders Berchs bok fra 1747 fremmer statsdirigering.⁴⁹ Men Magnusson tegner også et nyansert bilde av en tenkning som er inspirert av Christian Wolff, som vektlegger samfunnskontrakten og herskerkontrakten, og setter Glückseligkeit som fellesmål for samfunnet. Berch er opptatt av befolkningsvekst som vei til rikdom, utskiftning som gunstig i landbruket, men også betydningen av å påvirke befolkningens «mentalitet». I Magnussons ord: «The more hands in

---

45 Heckscher [bd. 2] op.cit., s. 295.

46 Bjørne op.cit., s. 209.

47 Boje, P. (2014). *Vejen til velstand. Marked, stat og utopi: Om dansk kapitalismes mange former gennem 300 år – tiden 1730–1850*. Syddansk universitetsforlag.

48 Magnusson (2015) op.cit.

49 Magnusson, L. (2017). Comparing Cameralisms: The Case of Sweden and Prussia. I M. Seppel & K. Tribe (red.), *Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*. Boydell Press.

agriculture the better, he argues, as this leads to industry rather than idleness.»⁵⁰ Skatter og avgifter bør ikke settes for høyt, mener Berch, fordi det kunne hindre foretaksomhet. Han er mot monopoler, bortsett fra at han mener hensynet til stordriftsfordeler taler for at handelen sentreres til kjøpsteder (for utenrikshandel) og ladesteder (for mindre handel). Berch er opptatt av nasjonens velstand, mindre opptatt av det som er kjent som merkantilismens varemerke, balansen i utenrikshandelen. Magnusson er imidlertid forsiktig med å trekke bastante konklusjoner fra sin analyse. Han viser at Sverige var annerledes enn Preussen som han sammenligner med, selv om det er et intimt kameralistisk slektskap. Magnusson har studert bøker snarere enn praksis, selv om han viser at Berch var knyttet til næringslivaktører. Magnusson skisser opp et mulig nytt bilde av kameralismen, men han kritiserer ikke egentlig Eli Heckscher for å ta feil.

Magnusson har også argumentert i et nyere arbeid (2020) for at naturretten slik den påvirket kameralismen ikke kom i én form.⁵¹ Han argumenterer for at Christian Wolff i større grad enn den innflytelsesrike Christian Thomasius hadde rom for betydningen av statsmaktens ansvar for å skape paternalistisk orienterte «velferdsstater». For Thomasius – og det er nok en link der til det skotske miljøet Adam Smith var en del av – dreide statens mer nødtørftige rolle seg om å holde ro og fred. Mens Thomasius og skottene var mest opptatt av individuell frihet og en statlig minimumsløsning, dreide Wolffs verden seg mer om relasjonen mellom hersker og folk og gjensidige plikter og rettigheter. Adam Smith og tysk naturrett står imidlertid i nær forbindelse med hverandre, og Magnusson tidfester Smiths innflytelse tilbake på Tyskland til etter 1790 og da særlig gjennom å poengtere betydningen av å se økonomisk utvikling i nasjonale (underforstått noe annet enn statlige) termer. Men selv om dette var et hovedpoeng i Smiths oppgjør med merkantilismen (og jeg oppfatter at Magnusson ser ham som en kameralist, det vil si en som tenkte på statens vegne), var ikke dette noe originalt poeng hos ham som skilte ham fra tyske tenkere.

Den norske tradisjonen følger Heckscher. Professor Sverre Steens bind VI av *Det Norske Folks Liv og Historie* utkom i 1932, altså like etter Heckschers verk. Her heter det om tankegangen i 1700-årene i Danmark–Norge: «Næringspolitikk og næringsliv skulle ledes etter et bestemt system. Alt siktet til et og samme

50 Ibid., s. 34.

51 Magnusson, L. (2020). Welfare in Cameralist Discourse in the Seventeenth and Eighteenth Century. I E. Nokkala & N.B. Miller (red.), *Cameralism and the Enlightenment. Happiness, Governness and Reform in Transnational Perspective*. Routledge.

endemål, statens beste ... Alt næringsliv skulle underordnes statens interesser ... I en slik tid blir enkeltmenneskene skjøvet til side, i teorien. Å hevde at en bestemt foranstaltning skal tjene andre interesser enn statens, standsinteresser, klasseinteresser eller noe så lavtliggende som private interesser, anså man bent frem som umoralsk». Henrik Stampe ble «den mann som fikk mest å si for utformingen» av en politikk som går ut på at «den stramme merkantilisme blir svekket på mange kanter» – interessen for jordbruk står i sentrum, og fysiokratismen er teorien for svekkelsen av de stramme bånd.⁵² I Kristiansands historie kommenteres Stampes store erklæring over forslaget til nye byprivilegier med at han «prekte de unge liberalisters lære», nettopp hvor han hevder et syn på innenlandsk næringsregulering som vil svekke de «traditionella korporationar», alle de «sociala bildningar inom staten» som lå mellom staten og individet, for i stedet å la individet «ernære seg som han best vet og kan», som det gjerne heter.⁵³

Steens bruk av Heckschers mønster har vært og er grunnlaget for norske historikers syn på 1700-tallet: Historiker Odd Thorson kaller det «liberalisering» når grensene mellom ulike typer handlende i Drammen mykes opp sist i 1700-årene.⁵⁴ Johannes Elgvin skriver et kapittel som heter «I liberalismens morgengry» om den samme svekkelse av «traditionella korporationar» i Stavanger-distriktet.⁵⁵ I det nyeste som er utkommet av oversiktslitteratur over perioden skriver Axel Coldevin om tankene bak reformpolitikken, i den grad det er norske forhold som behandles: «Generalprokurør Henrik Stampe var både merkantilist og liberal ... I samme ånd skrev historikeren Peter Frederik Suhm (død 1798) om norske forhold». De hadde studert naturrett – som Holberg – «Hugo Grotius, John Locke, Montesquieu og Voltaire. Gjennom deres virke ble det stive økonomiske system i Danmark–Norge litt etter litt myket opp og en virkelig liberalisme forberedt». Han antyder såvidt hva dette betyr: P.F. Suhm vil gjerne ha «frihet» i det økonomiske liv. «Likevel utarbeidet han en hel planøkonomi basert på statsdirigering».⁵⁶

52 Steen, S. (1932). *Det Norske Folks Liv og Historie* [bd. 6]. Aschehoug, s. 166, 172.

53 Steen, S. (1941). *Kristiansands historie* [bd. 1]. Grøndahl, s. 327.

54 Thorson, O.W. (1963). *Drammen: en norsk østlandsbys utviklingshistorie* [bd. 2]. Drammen Kommune, s. 524 f.

55 Jelgvin, J. (1956). *En by i kamp: Stavangers historie*. Stabenfeldt.

56 Coldevin, A. (1963). *Enevoldstiden. Vårt folks historie* [bd. 5]. Aschehoug, s. 294. Samme synspunkt har Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge (1784–1814)*. Cap-pelen, s. 95.

Anne Riising, som er godt kjent med den norske litteraturen, har også overtatt «det norske standpunkt»: Hun hevder at tvillingrikenes økonomiske politikk «i stigende grad» etter midten av 1700-årene la «hovedvægten på merkantilismen som enhedssystem», i rent Heckscher-språk. Når det gjelder begrepet «frihet», så vanlig i 1700-årenes språk, hevder hun at man hadde «divergerende meninger» om betydningsinnholdet, uten at hun hverken definerer begrepet eller viser dets betydninger ved eksempler. Av sammenhengen er det klart at klarheten, som hos Coldevin, dukker opp ved konfrontasjonen med tidens syn på statens rolle. I vurderingen av et skrift av professor i jus i København, Peter Kofod Ancher, samtidig med Stampe, heter det at det er «i sine hovedtræk merkantilistisk, men der er dog også visse tendenser i retning af en mere liberalistisk tankegang.»⁵⁷

Norsk historieforskning synes ikke å ha endret seg på disse punktene de siste 50 årene.

Konklusjon

Norsk historieforskning regner ikke med noen egen identitet i den reformpolitikken som tar sin begynnelse ca. midt i 1700-årene. Den bygger på Heckscher, og ser «merkantilismen» som en bærende teori for økonomisk politikk for tiden. Ettersom den oppviser trekk som ikke stemmer med «merkantilismen», introduseres «liberalisme», også slik Heckscher ser den, som ikke er brutt fullt frem, men som er i ferd med å forberedes.

I dansk historieforskning omkring landboreformene er det derimot stor oppmerksomhet omkring naturretten, men ikke egentlig som økonomisk tenkning. Naturretten rommer de politiske prinsippene som forefinnes bak de politiske revolusjonene, men at naturretten også rommet forestillinger om økonomisk organisering og ideer om næringsutvikling synes bare i liten grad å være til stede – og det på tross av at den tyske kameralistiske retningen var vel kjent i Danmark i annen halvpart av 1700-tallet. Sammenhengen mellom naturrettsinnflytelsen og de revolusjonære landboreformene er godt etablert i dansk historiografi, men på et forholdsvis overfladisk plan, må det være lov å hevde.

---

57 Riising op.cit., s. 99–102. Kofod Ancher (1710–1788 var dansk professor i jus).

Det er også – med unntak for den nye interessen for kameralismen, som vel egentlig ikke er en dansk interesse – en utvikling i historiografien fra en større interesse frem mot 1960-årene for ideologiske og statsstyrte reformprosesser til større vektlegging av bondebevegelsens egne bestrebelser. Den danske debatten om naturretten (inkludert kameralismen) har også vært preget av et mangfold av inntak til inspirasjoner av dansk naturrett, alt fra «engelske, franske og til tyske». At Christian Wolff var spesielt sentral synes imidlertid å være et nokså bærende inntrykk der hvor forfatterne har vært spesifikke. I et nyere arbeid viser Lars Magnusson at Wolffs innflytelse var stor også i Sverige. Det er derfor god grunn til å gå nærmere inn på Christian Wolff og hva han sto for.

*Es! perille a jamais le Citoyen perfide,
 Qui, portant sur l'Etat une main parricide,
 Veult par ses projets en troubler le repos,
 Et d'un Etat regler un affreux Cahors.*

*Auf einem Hof zu Hagen, den 28ten März 1772
 Executions der beiden Häuser Schütters u. Schind
 Verurtheilung derer Mörder durch
 den Schütters u. Schind*

zu haben bey Joh. Martin Willmann, Aug. Vind.

Naturretten, Christian Wolff og wolffianismen

Bjørn Sogner

En nokså almen forklaring på begrepet naturrett kan lyde: «Idet den (naturretten) oppfattede Menneskenaturen, der var Rettens Kilde, som evig og uforanderlig, ansaa den det for muligt at udforme en ideal Ret, der ville være i Stand til at fyldestgjøre alle Tidens og alle Folkeslags Krav til en retfærdig Ordning af Livsforholdene. Man oversaa vel ikke at den positive Ret faktisk til forskjellig Tid havde haft et forskjellig Indhold, men dette antoges at hidrøre fra en mangelfuld Oppfattelse af, hvad Menneskenaturen krævede, eller fra de vækslende Magthaveres rent tilfældige Lunder.»¹

Det kan sies på en annen måte med mer erfaringsmessig grunnlag: «Der Glaube an ein Naturrecht, das heisst also: Ein Recht, das unabhängig von irgend einem menschlichen Geltungsgebiet besteht – dieser Glaube ist so alt wie die Rechtsidee überhaupt»². «Det faller ikke vanskelig å fylle noen reoler med skrifter som gjengir naturretten sine ideer hos grekere og romere, hos kirkefedrene og skolastikk lærerne og videre til Hugo Grotius, til hans etterfølgere

---

1 Jørgensen, P.J. (1947). *Dansk Retshistorie* (2. utg.). Gad, Indledning.

2 «Troen på en naturlov, det vil si: en lov som eksisterer uavhengig av det rent menneskelige – denne troen er like gammel som ideen om lover generelt».

Pufendorf, Wolff og Thomasius, til naturrettskolens triumf i 1700-årene og dens dype fall i første tredjedel av 1800-årene» (min oversettelse).³ Pufendorf og Wolff tilhører begge første generasjon av systematikere i naturretten enda Wolff var nesten et halvt århundre yngre enn den første.⁴ Forfatteren av de siterte linjene skiller mellom tre generasjoner i 16–1700-tallets naturrettstenkning: 1. Systematikerne. 2. Analytikerne. 3. Syntetikerne, som høster der andre har sådd, f.eks. ved «eine Revolution von oben», som gjennomføringen av ny privatrett i tre rikskodifikasjoner, den østerrikske, den preussiske og den franske.⁵ Maria Theresia og Joseph II i Habsburgs husmaktsområder, og Frederik II i Preussen, skal altså ha ledet en lovgivning som hadde én vegg å støtte seg til, som bygde på et enhetlig teoretisk tankegods.

I førstningen av det 20. århundre, og senere i mellomkrigstiden og etter 2. verdenskrig, har især tyske og østerrikske historikere og rettshistorikere søkt å gjenreise den falne naturretten. Arbeidet har stort sett dreidd seg om *tysk* naturrett i sin 1700-tallsform. Her har Wolff-forskningen stått sentralt. Hans systematikk nedfelte seg i en enorm produksjon, som en popularisering av Gottfried Leibniz (1646–1716).⁶ Som «Staatsdenker» oppviser Wolff felles trekk med Pufendorf og andre. Han har også adskillige tanker som bør regnes som originale.⁷ Sikkert er iallfall at Wolff nøt en respekt som grenset til dyrking. Han trakk studenter og lærde til seg, ikke bare fra tysktalende områder; inntil hans ry riktignok ble noe svekket i hans siste leveår. Han gikk av moten. Men de mange lærestoler i faget naturrett som var opprettet ved tyske universiteter besto.⁸

Dette kapitlet gir en oversikt over Wolffs filosofi slik den ble relevant for dansk-norsk tenkning om samfunnsreformer etter 1750. Fordi Wolff i begrenset

3 Thieme, H. (1947). *Das Naturrecht und die europäische Privatrechts geschichte*. Juristische Fakultät der Universität Basel, s. 7.

4 Ibid., s. 24.

5 Ibid, s. 16–18 og s. 43.

6 Gottfried Leibniz (1646–1716), tysk vitenskapsmann som var aktiv på en rekke felter.

7 Voltelini, H. v. (1910). Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. *Historische Zeitsch*, 105(1), 65–104; Sommer, L. (1918–1923). *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung. Studien zur Sozial-Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte* [bd. 11–13]. C. Konegen; Frauendienst, W. (1927). *Christian Wolff als Staatsdenker*. E. Ebering; Thieme (1947) op.cit.

8 Hvidtfeldt (1963) op.cit., s. 24.

grad skrev eksplisitt om økonomisk politikk, behandler kapitlet også den østerrikske naturrettøkonomen – kameralisten – Johann Justi, som i noen år arbeidet i Danmark. Også Montesquieu blir behandlet. Stampe leste ham, og hans stjerne var stigende i de årene Wolffs var fallende.

Christian Wolffs forfatterskap

Det synes ikke rimelig her å gå inn på de idéhistoriske forutsetninger for Wolff: Det kan være nok å se ham som den vegg Stampe støtter seg til. Christian Wolff (1679–1754) var professor i Halle i Preussen fra 1706. I 1723 ble han avsatt fra embetet og utvist av Frederik Wilhelm I. Grunnen var at både de ortodokse og pietistene likte hans rasjonalisme lite. En ledende motstander av ham var August Hermann Francke. Wolff emigrerte til Marburg og ble der til Frederik II etterfulgte sin far i 1740. Da vendte han tilbake til Halle.

Wolff etterlot seg en meget omfangsrik produksjon. Den tilhører «Aufklärung» – det tyske ordet for «the enlightenment», opplysningstiden – ikke bare i så måte, men også gjennom det formelle trekk at det regnes som akseptabelt å gjenta samme tanke eller tankerekke, fullstendige synsmåter, i flere skrifter, gjerne mange ganger og i samme form og sammenheng. Det er en encyclopedisk form. Den uttrykker formodentlig noe av essensen i naturrett: Sannheten er en gitt kvalitet som bør forklares for enhver som trenger den – enkeltheter innenfor rammen bør bearbeides, enten utvides eller sammenfattes for enten å forklares skarpere eller bli lettere tilgjengelig. Når rammen er gitt, kan enkelthetene utredes – gang på gang.

Wolff regnet seg ikke først og fremst som jurist, men som filosof. I min sammenheng vil jeg se bort fra hans tanker om erkjennelsesteori og moralfilosofi og konsentrere meg om ham som «Staatsdenker». To verker kan legges til grunn og gir et godt nok grunnlag for hans synsmåter her: «Vernünftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen, und insonderheit dem gemeine Wesen, zu Beförderung der Glückseligkeit des menschlichen Geschlechtes, Den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilt» («Fornuftige tanker om menneskers sosiale liv i større samfunn formidlet til sannhetselskere for å fremme menneskehetens lykke,» heretter kalt V.G.). Boken utkom i 1721

og er trykt opp mange ganger.⁹ Den kalles gjerne «Politick». Det andre er «Grundsätze des Natur- und Völkerrechts» (Grunnprinsipper for naturrett og internasjonal rett, heretter kalt Gr., begge skrifter med paragrafangivelse i teksten).¹⁰ Gr. er et kompendium av Wolffs 8-binds *Institutiones juris naturae et gentium* utgitt på tysk i 1754 etter oppfordring fra Frederik II og tenkt til bruk ved universiteter.

Individet

Wolff representerer et trinn i naturrettstenkningen der teorien klart og uttrykkelig dreier seg om menneskenes rettigheter fra naturens side, og til enhver rettighet svarer en plikt.¹¹ Den linjen som må trekkes frem i Wolffs tankegang om statsteori, er individualismen. Den utgjør et utvetydig element i tenkningen hos ham som hos et flertall av 1700-årenes naturrettsmenn. De går klart og skarpt til felts mot tidligere naturrettstenkning som rommet forsvar for korporasjoner i betydningen alternativ til individet i samfunnsammenheng. Korporasjonsbegrepet hos de som angriper systemet er temmelig vidtfavnende. Selve stenderstaten – inndeling i grupper, klasser: presteskap, aristokrati, allmue (bønder, laug etc.) – oppfattes som et korporasjonssystem – det vanligste statsprinsipp i Vest-Europa og for all del ikke minst i Det tysk-romerske rike der Wolff selv var undersått. Begrunnelsen for å oppfatte stendermøter som korporative forsamlinger bunner i forestillingen om at særinteresser trenger til side «commune bonum», som nedenfor skal forsøkes forklart mer. For Wolffs generasjon må alle elementer som trenger seg inn mellom individ og stat svekke de kontraherende parters, statens og individets, felles overordnede formål. Hos Wolff er dette et aksiom, formelt søker han ikke å begrunne det, han slår det fast som en kjensgjerning som sitt grunnlag for å drøfte all menneskelig sammenslutning. Men blant korporasjoner hører også laugsystemet, privilegerte kjøpsteder, monopoler og

---

9 Wolff, C. von (1747). *Vernünfftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen, und insonderheit dem gemeinen Wesen, zu Beforderung der Gluckseeligkeit des Menschlichen Geschlechtes*. Renger

10 Wolff, C. von (1769). *Grundsätze des Natur- und Volkerrechts*. Renger.

11 Frauendienst op.cit., s. 71, s. 163.

andre sammenslutninger enn de to han anerkjenner, individet eller familien på den ene side, staten på den andre. Familien kan finnes i flere former hos disse «moderne» naturrettsfolk. Hos de «avanserte» som Wolff har også staten flere og ulike former.¹²

Statsteorien tar utgangspunkt i individet. «Et menneske er forpliktet til å tjene et annet «vielfältig» (mangfoldig), ved sine evner, sitt arbeid og sitt eksempel. Og de plikter mot andre, «die man in der Moral abhändelt»¹³, bekrefter dette fullstendig» heter det i § 1 i V.G. Intet menneske kan befris fra sine naturlige plikter, naturlovene har sitt opphav i Gud, forplikter enhver og er uforanderlige (Gr. §§ 9, 15, 40 f.). Det er et rimelig trinn fra denne moralske individualistiske forankring til begrunnelsen av forholdet mellom individ og stat.

Myndigheten og samfunnet

Mennesket lever i samfunn. I Wolffs deduktive tankegang danner avsnittet «Von der Herrschaft und der Gesellschaft überhaupt genomrnen»¹⁴ (Gr. §§ 833–853) basis for å skrive om samfunnet, som har som kjerne myndigheten, og det betyr rett til å bestemme over andres frie handlinger. Dette impliserer en underkastelse som etter tankeføringen må være frivillig for å få gyldighet, men som forplikter til lydighet. Avkall på den naturlige frihet omfatter plikt til å foreta de handlinger som «lydighetsbæreren» er blitt tildelt rett til å beslutte (Gr. § 835). Naturrettsmannen søker veien ut fra et mulig dilemma gjennom sin avtale teori, hjelpeforestillingen om en sosial kontrakt. Avtalen er en rettslig transaksjon om sammenslutning. Innholdet er et visst avkall på naturlig individuell frihet.

12 Gierke op.cit. Det engelske utdraget av «Genossenschaftsrecht» er brukt pga. nyttige kommentarer, henvisninger og noter. Slik også hos Justi, jf. Klein, E. (1961). J.H. Justi und die preussische Staatswirtschaft. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 48, 145–202, s. 200. Frauendienst op.cit., s. 68 f. og s. 83; d’Entreves, A.P. (1951). *Naturretten: en idehistorisk och rättsfilosofisk undersökning*. Natur och kultur, s. 77.

13 «som man handler moralsk overfor».

14 «Samfunnsherredømme».

Den vanligste forestilling om overgang fra naturtilstand til myndighet gjør bruk av to avtaler. I den første slutter individene seg sammen (samfunnskontrakten, *pactum unionis*). I den andre underordner de seg en form for samling av myndigheten, en underordning under et regentskap (herskerkontrakten, *pactum subjectionis*). Den siste innbefatter at den naturgitte likhet mellom enkeltmenneskene frivillig settes ut av funksjon. Ikke alle naturrettsmenn forestiller seg to avtaler, enkelte klarer seg med én, mens noen regner med tre mer eller mindre adskilte.¹⁵ Hos Wolff besitter samfunnet en rett, kalt «myndighet, Herrschaft potestas» over individet. Den forklares gjennom sin egen hensikt som er grunnen til at kontrakten er inngått. Hensikten kalles «det alminnelige beste» i forskjellige former (Gr. § 837 kaller det «commune bonum», ibid. § 972 «bonum publicum», jf. «Politick» §§ 1–3).

Som nevnt regner Wolff utelukkende med to akseptable typer av menneskelige sammenslutninger, familien og staten. *Familien* er den minste form for sammenslutning, og denne enheten kan deles i fire forskjellige former hos Wolff (andre naturrettsfolk hadde hatt tre).¹⁶

- I. ekteskapet, forholdet mellom ektefellene
- II. foreldresamfunnet, foreldre og barn
- III. forholdet til tjenerskap
- IV. familiesamfunnet (das Baus, domus).¹⁷

Det består ikke av de enkelte individer, men av de usammensatte samfunn, I–III. ovenfor, eller av minst to av dem. Dermed utgjør det den enkleste av de sammensatte menneskelige organisasjoner. Formålet er i dette tilfelle identisk med de enkeltheter det består av: Å fremme «commune bonum» er den livsmening enhver forpliktes til når han slutter seg inn i det mer sammensatte samfunn. «Herrschaft» i dette samfunnet utøves selvsagt av husmor og husfar (Gr. §§ 963, 965, 967).

---

15 Gierke op.cit., s. 107 f.

16 Ibid., s. 163.

17 Wolff (1769) op.cit., § 964; Wolff (1747), kapittel 4.

Staten

Når familiene opptrer enkeltvis, er de ikke i stand til å skaffe seg det de trenger, «zur Nothdurft, Bequemlichkeit und dem Vergnügen, ja zur Glückseligkeit»¹⁸ (Gr. § 972). Hva han mener med disse begrepene beskriver han andre steder. «Glückseligkeit» er en varig tilstand av glede og lykke; mennesket er av naturen innrettet til å begjære denne tilstand. Vi lever «bequemlich» når vi gjør de ting som vi føler «Vergnügen» ved, dvs. som gir oss glede. Mennesket må legge vinn på å leve «bequemlich und vergnügt». Det er altså begreper med et klart individualetisk innhold: Mennesket har plikt til å bruke sin vilje for å oppnå indre harmoni som er i samsvar med naturen. «Nothdurft», nødvendighet, omfatter den ytre tilstand, rett til mat og drikke, klær og hus og til å stelle og smykke seg selv og omgivelsene.

Familiene må danne større samfunn for å oppnå disse rettigheter, og for å sikre seg mot overlast. Det sammensatte samfunn som oppstår av slike grunner kalles en stat. Denne sikrer summen av naturlige goder, som deles i tre: For det første de materielle goder som familiene ikke får skrappt sammen selv – moralske goder hører selvsagt med. For det andre sørger staten for orden innad, for det tredje for sikkerhet utad, og dette betyr vel især mulige overgrep fra andre stater. Disse tre goder danner innholdet i statens «Wohlfart» – velferd. I den utstrekning de tre krav oppfylles, oppnås «commune bonum» (Gr. § 972).

Dette alminnelige beste er statens «Hauptgesetz»¹⁹ (Gr. § 976). Avtalen som skapte staten, binder alle som hører hjemme der til å arbeide for formålet og sørge for at andre gjør det. «Myndigheten» består i fellesskapets rett overfor individene til å arbeide for å fremme formålet. Den innskrenker nødvendigvis individuell frihet, men skal avmåles etter statens formål, og ikke strekke seg videre (Gr. §§ 112–119, Politick §§ 210–211, Gr. § 980).

Den tyske rettsfilosofen Otto Gierke hevder at Wolffs statstenkning representerer en avgjørende nyhet i naturretten gjennom den vekten han tillegger folkesuvereniteten.²⁰ Den opptrer som én av flere typer av statsavtale: Folket beholder «Herrschaft» (herredømme) selv – «Democratie, oder Pöbelregiment» (Gr. § 990), innebærer at myndigheten forblir der den ble lagt gjennom

18 «for nødvendighet, komfort og fornøyelighet, ja for lykke».

19 «hovedrett».

20 Gierke op.cit, s. 147 f.

samfunnskontrakten. Wolff regner altså med samfunnskontrakten som et fundamentalt dogme, mens herskerkontrakten ikke trenger være inngått. Demokratiet sidestilles med en rekke andre statsformer (Gr. §§ 990–1016).

Dersom myndigheten blir overdratt, kan den forvaltes av én person, en regent, eller av flere. Den kan overdras helt eller delvis. Den kan overdras ubetinget eller på fastslåtte vilkår: med forbehold om at den skal tilbakeføres til folket eller ei, for regentens levetid eller slik at den mer eller mindre automatisk overføres til andre etter hans bortgang.

I alle fall må omfang og innhold av myndigheten fastslås, og det gjennom folkets vilje på det tidspunkt da det bestemmer. Bestemmelsene som da slås fast binder forvaltningen av myndigheten – de er statens «Grundgesetz» (grunnlover). Avtalene som formulerer overdragelsene er «Capitulationen» (kapitulasjonen) (Gr. §§ 982–984, 989). Dette er Wolffs herskerkontrakt, en rettslig avtale som ikke kan endres uten begge parters samtykke. Dersom folket tildeler regenten en ubegrenset myndighet, finnes ikke «Grundgesetz». Herskeren er da ikke bundet av noe samtykke fra folkets side (Gr. § 984).

Wolff regner med én statsform som viker fra de som her er beskrevet, despotiet (Gr. § 997). Dette er en stat hvor despoten har fulle rettigheter over sine undersåtter og deres eiendom. Der utøver han alle handlinger med sin egen interesse som viktigste siktepunkt. Denne statsform, som er i strid med de avtaler som stater ellers er opprettet etter, lar seg ikke utlede som dem, hverken hva oppkomst eller formål angår. Men selvsagt står det ethvert folk fritt å overlate sin regent despotisk myndighet. (Wolff regnet selvsagt ikke de europeiske eneveldige stater blant despotiene).

«Motstandsrett»

Undersåttene har ingen rett til å motsette seg regentens tiltak når han opptrer innenfor området av sin myndighet. Folket har ikke overdratt ham myndighet bare på betingelse av at han regjerer godt; heller ikke om han gjør det slett har det rett til motstand. I begge tilfelle er folket forpliktet til lydighet. I alle fall har folket det bedre enn i naturtilstanden (Gr. § 981).

Likevel kan intet individ løses fra sine naturlige forpliktelser. Skulle regenten pålegge noen noe som står i strid med naturens bud og forbud, har undersåttene plikt til ikke å utføre påleggene. Motstand har de ingen rett til, de må tålmodig

lide den straff, endog mishandling, som måtte følge av ulydigheten (Gr. § 1079). Det er tillatt å motsette seg regenten og holde ham i tømme (ja es ist erlaubt sich dem Regenten zu widersetzen, und ihn im Zaum zu halten), når han krenker den rett som er forbeholdt folket, eller de fornemste blant dem (Gr. § 1079).

Wolffs skille mellom den passive motstandsplikt og retten til aktiv motstand bekrefter og utdypet den oppfatning han har av forholdet mellom folk og regent. Selv når de mest åpenbare krenkelser av menneskets naturlige rettigheter finner sted, har undersåttene ingen rett til aktiv motstand. Derimot har de det når regenten krenker de grunnlover som folket har gitt seg selv, og som han har forpliktet seg overfor i «Capitulationen». Grunnen til at motstandsretten inntreffer må helst være at regenten bryter den avtale han har inngått. Dertil kan komme at statens «Hauptgesetz» – hovedrett – er det «alminnelige beste» slik folket oppfattet den den gang de ga seg sin grunnlov (Gr. § 976).

Min tolkning her skiller seg fra Werner Frauendiensts arbeid om Wolff fra 1926–1927. Han hevder at regenten unndrar seg enhver «Beurteilung» (rett til å dømme) fra folket, og siterer (Gr. § 985, min oversettelse): «Myndigheten kan ikke overdras noen på betingelse av at folket skal lyde når han regjerer godt, men sette seg opp mot ham og straffe ham når han regjerer slett». Men så fortsetter han: «Hier ist es deutlich, wie sich das Schwergewicht von dem durch die Theorie zum Träger der Macht erhobenen Volk zu dem Herrscher verschiebt, den die ältere Theorie lediglich als Vollzugsorgen des Volkswillens betrachtet hatte. Die Obrigkeit, von der diese gesprochen hatte, wird zum Herrscher, dem das Volk gehorchen muss»²¹. Frauendienst vil ha det til at Wolff implisitt gir sin tilslutning til absolutismen. Mot dette må sterkt fremheves at Wolff som nevnt sidestiller ulike former for myndighet. Og Gierke plasserer jo Wolff som alt nevnt som talsmann for folkesuvereniteten. (Dette gjør Wolff allerede i «Politick» Cap. 2 – dermed er det urimelig å tro at han er påvirket av Montesquieu).²²

Likevel viser Frauendienst til at retten til å regjere opphører dersom regenten forlater riket, er utro mot en vasall, eller handler slik at han bryter avtalen med

21 «Her er det tydelig hvordan tyngdepunktet forskyves fra folket, som teorien hadde opphøyet til maktens bærer, til herskeren, som den eldre teorien kun hadde sett på som en utøver av folkets vilje. Myndigheten, som det tidligere var snakket om, blir til en hersker som folket må adlyde».

22 Frauendienst op.cit., s. 100 f. Gierke op.cit., s. 158 f. – jeg er uenig med Gierke i begrunnelsen, n. 53 s. 345.

folket og dermed opphever deres forpliktelser mot ham. Tross disse stedene, og særlig § 1079 hos Wolff, skriver Frauendienst at «aktives Widerstandsrecht gibt es überhaupt nicht mehr».^{23,24} § 1079 reiser flere problemer enn den løser: Wolff skriver intet om hva som skjer med selve suvereniteten i motstandssituasjonen – går den tilbake til folket? Han nevner ikke hvordan eller av hvem motstanden skal organiseres, hva den skal bestå i eller når den skal opphøre.

Den aktive motstand tillates når regenten bryter statens «Grundgesetz», og forutsetter dermed at en slik lov finnes. Det gjør den ikke dersom folket har valgt å overlate regenten myndigheten uten forbehold, sier Wolff, dersom han blir gjort til en absolutistisk regent. Men dette betyr ikke at Wolff foretar noen «forskyvning» i «tyngdepunktet», noe som i minste monn kan kalles inkonsekvens. Tvert om synes det meg som om den gradering av motstandsrett paragrafen har, viser med hvilken konsekvens Wolff holder fast både ved den målsetning for staten han ellers hevder, og ved teorien om kontraktens ukrenkelighet, også når den er inngått med en regent.

Jeg kan ikke se at Gierkes nevnte syn på Wolff endres av Frauendienst. Det skyldes ikke bare Frauendienstes tolkning av disse paragrafene, men hans bruk av Wolff som kilde i videre forstand: «Dem einen obersten Ziel, die Glückseligkeit durch ständig fortschreitende materielle und geistige Vervollkommnung zu erreichen, sollen auch jene berühmten und doch noch *bedeutungslosen, da nur theoretisch verfochtenen* unveräusserlichen, angeborenen Menschenrechte dienen, die erst viel später durch die 'Machte des geschichtlichen Lebens' Anstoss zum Fortschritt im Verfassungsleben gaben»²⁵ (uthevet av meg). På samme side som dette sitatet er hentet fra, skriver Frauendienst at embetsmenn som var skolert i Wolffs naturrett, overførte hans teori til praktisk retts- og statsforvaltning.²⁶ Men det viktigste i denne sammenheng må være at Wolff vitterlig forfektet menneskerettigheter teoretisk.

23 «Det finnes ikke lenger noen aktiv rett til å gjøre motstand».

24 Frauendienst op.cit., s. 123 f.

25 «Det ene overordnede målet å oppnå lykke gjennom stadig å fremme materiell og åndelig perfeksjon bør også søkes av de som er berømte og likevel ubetydelige, siden det er snakk om teoretisk forfektete, umistelige, medfødte menneskerettigheter, som først mye senere gjennom «kraften fra den historiske utviklingen» ble del av den konstitusjonelle samfunnsordenen».

26 Frauendienst op.cit., s. 92 f.

Næringsreguleringen

Økonomi var ikke i brennpunktet av Wolffs interesse. Også for dette felt synes «Politick» og «Grundzuge» å strekke til som kilder. Wolff planla et verk, «Oeconomica» som han ikke fullførte. Det lille som utkom inneholder noen anvisninger om statshushold, men intet nytt.²⁷ Økonomisk virksomhet er en statsaktivitet. For staten er rikdom identisk med penger i den vanlige forstand at pengene ikke skal «føres ut av landet», men tvert imot. Dessuten skal de sirkulere.

Skarpt fremhevet, i tidens tanke, er økonomisk autarki som et hovedmål som kobles sammen med krav om stort folketall, økt både ved å fremme det hjemme og å trekke inn «fremmede»; en restriktiv holdning overfor utvandring av «nyttige» undersåtter utgjør en del av modellen, sammen med kravet til staten om å sørge for fornuftig stands- og yrkesfordeling.

Jordbruket er modernæring. Wolff har liten sans for industri bortsett fra bergverk fordi edelmetall er identisk med penger. Vitsen ved industri er ellers å forarbeide råvarer som utføres i ferdig stand for at «arbeidet» skal komme den autarkiske enhet til gode. I produksjonslivet er det statens – ikke laugenes – oppgave å føre tilsyn med ferdighet hos utøverne og kvaliteten av produktene.

På bakgrunn av Wolffs tro på at økonomisk virksomhet skal stå under tilsyn av staten og at initiativet skal tas fra det hold, finner Frauendienst en inkonsekvens. Wolff skriver nemlig i «Politick» at kjøpmennene yter sitt beste, og deres handel og vandel trives best når de får sin vilje, når handelen er «fri» – dårligst når den blir «dirigert». «Der individualistische Theoretiker geht wieder einmal mit Wolff durch und rennt das System über den Haufen»²⁸, kommenterer han.

Det er selvsagt «frihet» som stiller problemet her. For Frauendienst som skriver i 1920-årene, betyr det få og uvesentlige statlige inngrep. For Wolff betegner det alternativet til statlige inngrep: korporasjoner av ulik art. Ett eksempel fra handel og ett fra produksjon kan belyse dette:

Lav utførselstoll regner Wolff som et gode, en elementær «frihet» for de handlende. Men samtidig krever han at staten skal søke etter nye markeder

27 Fremstillingen i avsnittet «Wolff og næringsreguleringen» er bygd i hovedsak på Frauendienst op.cit., s. 74–149.

28 «Den individualistiske teoretikeren stikker nok en gang av med Wolff og velter systemet».

– det er statens oppgave å fjerne avsetningsvansker. I produksjonslivet krever han kontroll både med produktene og den faglige dyktighet hos produsentene, dvs. som oftest håndverkerne i samtidens tyske rike. Det er staten som skal forestå kontrollen, ikke «Zünfte» og «Innungen»²⁹ som utgjør skadelige mellomledd mellom staten og individuelle næringsdrivende. Frauendienst kommenterer: «Wie die moderne Staatsgewalt auf dem politischen Gebiet die Konkurrenz der Stände gebrochen hat, so schaltet sie auch aus dem wirtschaftlichen frilhere autonome Mächte aus»³⁰.

Riktig nok som det skrevne er, forklarer det ikke den selvfølge spørsmålet var for 1700-årenes naturrett. «Frihet» betyr statlig garanti, beskyttelse og fremme av den individuelle virksomhet overfor konkurranse fra fremmede land – selvsagt – men også overfor korporasjonens inngrep i individenes virksomhet. Dette er knapt nok noen økonomisk teori. Det minner om en sosial «velferdsteori». Staten skal sørge for folkehelsen i bredeste forstand, derunder sosial omsorg. Den har som oppgave dessuten å sørge for at alle som er i stand til å arbeide får anledning til det. Lønnen kan godt være lav, fordi staten bør regulere priser på nødvendige varer – pris- og lønnsreguleringer fantes i tyske småstater.

Statens omsorg for undersåttene kalles gjerne «Polizei» – en modell for en velferdsstat kalles – med et ord som er lett å misforstå – for en «Polizeistaat». For Wolff har disse begrepene en klart moralsk begrunnelse. Den bunner i individenes rettigheter og plikter overfor hverandre.

Lærdomshistorisk bør det minnes om at Wolff og hans skole oftest brukte morsmål i stedet for latin.

Justi og Wolff

Også Johann Heinrich Gottlob von Justi var en viktig tenker i Stampes verden. I 1757 ble Justi innkalt til Danmark for å gjennomføre det store prosjektet å dyrke opp deler av den jyske hede ved tyske innvandrere. Han skrev en plan som ble forsøkt fulgt. Han var hentet inn av embetsmannseliten,

29 To slags laug.

30 «Akkurat som den moderne statsmakten har brutt stendenes konkurranse på det politiske feltet, eliminerer den også tidligere autonome makter på det økonomiske feltet».

«excellencerne». Det er en kjensgjerning at Moltke var interessert i tiltaket.³¹ Det var antagelig J.H.E. Bernstorff også. Justis ry var allerede festnet i den tysktalende verden «excellencerne» tilhørte. Innkallingen av ham vitner om vilje til å søke å gjennomføre i praksis de tanker Justi har hevdet: å ta et statlig initiativ, å støtte gjennom penger og annen hjelp fra staten et tiltak som hadde til formål å skape nytt næringsgrunnlag, dvs. grunnlag for «Nothdurft und Bequemlichkeit» for flere familier. Samtidig skulle folkemengden økes; det skulle skje gjennom innvandring, altså hurtig.

Dette er én påviselig innføringskanal for Justis tanker – og dermed for formidlingen av Wolff – til Danmark. De som representerer staten, de som i realiteten sitter i sentrum i dansk-norsk politikk, de oppsøker ham. Dermed er det klart at naturretstanker om økonomi i videste forstand formidles til Danmark–Norge ad to ulike veier, som i noen grad sikkert går over i hverandre. Det intellektuelle miljø som i denne sammenheng domineres av de yngre jurister ved det juridiske fakultet, oppsøker Wolff selv. Enten reiser de til ham, som Henrik Stampe, eller de leser ham hjemme, som Peter Kofod Ancher.³²

Justis brokete karriere, hans innflytelse i samtiden og mangslungne forfatterskap har tiltrukket historikerne; litteraturen om ham er rik.³³ Nå tjener det ikke formålet å gi noen samlet historiografisk utredning om Justi-forskningen. Det synes ikke å være mer enn ett punkt som fortjener noen oppmerksomhet her, men det er til gjengjeld sentralt: spørsmålet om hans idéhistoriske tilknytning.

Den mest omfattende monografi om ham er skrevet av Louise Sommer.³⁴ Hennes analyse av Justi selv er klar og systematisk, og det er forsåvidt også hennes plassering av ham som «rasjonalistisk tenker», selv om formuleringen i og for seg ikke utsier noe som helst – selvsagt er Justi «rasjonalist». Hvilken «rasjonalistisk» bås han hører hjemme i, skriver hun ikke like klart om. Hun nevner Montesquieu noen ganger, uten å fortelle klart hvorfor. I hennes artikkel under oppslagsordet «Justi» i *Encyclopedia of the Social Sciences*, som er skrevet mange år senere enn boken, ser det ut som om hovedgrunnen for

31 Bøgebjerg, E. (1934). Den danske Regering og de tyske Kolonisters Indkaldelse 1759–65. *Historie/Jyske Samlinger*, 5.

32 *Dansk Biografisk Lexicon* (1887–1905), oppslagsord «Peter Kofod».

33 En oversikt over Justi-forskningen: Klein op.cit.

34 Sommer (1918–1923) op.cit.

å regne Justi som Montesquieu-påvirket er at Justi – som Montesquieu – regnet samfunnskontrakten som implisitt, idet Justi ikke har beskrevet den.³⁵ Med like stor rett kunne selvsagt hevdes at Justi liksom andre naturrettsenkere i hans dager regnet denne avtalen som en så selvsagt hjelpeforestilling at de valgte å ta et taust utgangspunkt der og så gå videre.

I en nyere artikkel har Ernst Klein streift det samme problemet. Han hevder at Justi var elev av Wolff i sine yngre dager. Senere, fra slutten av 1750-årene, hevder han synspunkter på en slik måte at det er rimelig å anta at han har lest Montesquieu og lagt seg ham på sinne.³⁶ Det var år da Wolffs popularitet i akademiske kretser svant til fordel for den nye stjerne.³⁷ Justis innflytelse i Norden slo i alle fall rot i hans tid som Wolff-formidler.³⁸

Hans viktigste forfatterskap starter med *Staatswirtschaft* i to bind fra 1755. Det er synoptisk; inneholder mesteparten av de tanker han uttrykte senere. Dette er lærdomsstradisjon han har felles med Wolff.³⁹ I tillegg er det verdt å nevne *Grundzüge der Polizey-Wissenschaft* fra 1756, samt *Von denen Manufacturen und Producten*.

Hans metode har utgangspunkt i deduktiv tenkning. Det ytrer seg langs to linjer. For det første vil han systematisere ved å trekke opp faggrensene: «Det hører med blant fullkommenhetene i vitenskapene at de opptrer skilt fra hverandre, og at grensene for hver enkelt er bestemt». Denne passus fra «Vorrede» til «Polizei-Wissenschaft» vil Louise Sommer gjerne se som motto for hele hans produksjon.⁴⁰ Men – for det andre det som virker særlig iøynefallende for en moderne lesere, er teknikken i deduksjon: Han vil avlede all viten innen hvert fagområde fra ett utgangspunkt: «der Endzweck» – det endelige formålet.

---

35 Sommer, L. (1930–1967). Oppslagsord «Justi, J.H.G. von», i *Encyclopedia of the Social Sciences*. MacMillan.

36 Klein op.cit., n. 1, s. 200.

37 Frauendienst op.cit.

38 I et omfattende arbeid om Justi, hevder Ere Nokkala at Justi ble sterkt preget av sin tid i Göttingen og særlig av Johann Jacob Schmauss (1690–1757). Nokkala, som har et bredt perspektiv på Justi, mener han etter dette fjernet seg fra Wolff. Det er imidlertid slett ikke sikkert at Justi fjernet seg på de punktene som er diskutert her. Se Nokkala, E.P. (2019). *From Natural Law to Political Economy: J.H.G. von Justi on State, Commerce and International Order*. Lit Verlag.

39 Frauendienst, s. 83.

40 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 180.

Derfra vil han utlede alle «sannheter» som om de fulgte som matematiske bevis. Andre enn Justi, f.eks. Wolff, arbeider etter samme teknikk. Men heller ikke her er det riktig å regne med påvirkning fra Wolff til Justi. Like gjerne lar det seg forklare som samsvar i oppfatningen av riktig tankeføring.

I «Vorrede», nevnt ovenfor, antyder Justi en viss kritikk av den nylig avdøde Wolff. Denne ville gjerne ha vært en «Systemschreiber» for alle fag, «Wissenschaften». Men det mangler en skikkelig utredning av «die Polizey» hos Wolff; han ofret ikke nok oppmerksomhet på «das gesellschaftliche Leben der Menschen». «Polizey» betyr hos Justi: handelsvitenskap, by- og landøkonomi, bergverksforvaltning, forstvesen og andre områder innenfor det felt en i dag kaller økonomi.⁴¹ Det er dette faget Justi gjerne vil samle seg om, han vil skape et akademisk fag ut av systematisk og teoretisk arbeid med problemer innen den materielle sektor av samfunnet. Det er nevnt at «Polizey-Wissenschaft» ikke inneholder mye nytt i forhold til «Staatswirtschaft», innholdsmesig sett. Men når dette engang er sagt, må det også understrekes at hans ærgjerrige mål må bedømmes som sådant. Det han begynner i «Staatswirtschaft», fører han i så måte videre i «Polizey-Wissenschaft» gjennom å bruke Wolffs grunnsyn og metode på den sektor han selv velger å konsentrere seg om.

Det er skrevet en del om Justi og kameralismen de siste tiårene.⁴² Mye dreier seg om å plassere retningen innenfor større univers: Hvor lenge var Justi elev av Wolff; hva var hans idémessige slektskap med britiske tenkere; hvordan så han på samfunnsformasjonen? Denne litteraturen har imidlertid i liten grad sett detaljert på Justi som økonomisk teoretiker, og det blir gjort nedenfor. Men denne litteraturen inneholder den sterke presiseringen av at kameralistene var spesielt opptatt av jordbrukskunnskap, av å øke produktiviteten, eksperimentere med ulike vekster, rett og slett å få mer ut av landbruket. Svenske Carl von Linné

41 Justi, J.H.G. von (1756). *Grundsätze der Polizeywissenschaft*. Wirtschaft, §§ 1, 2, 3.

42 Koerner, L. (1999). *Linnaeus: Nature and Nation*. Harvard University Press; Reinert, S.A. (2011). *Translating Empire. Emulation and the Origins of Political Economy*. Harvard University Press; Perlman, M. & McCann, C.R. jr. (1998). *The Pillars of Economic Understanding. Ideas and Traditions*. University of Michigan Press, s. 120–128; Wakefield, A. (2014). Cameralism: A German Alternative to Mercantilism. I P.J. Stern & C. Wennerlind, *Mercantilism Reimagined. Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire*. Oxford University Press, s. 134, 150; Nokkala (2019) op.cit.; Seppel, M. & Tribe, K. (2017). *Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*. Boydell Press.

trekkes frem som kameralist. Slik sett kan kameralisme ses på som statsdirigering av vitenskapelig landbruk med sterk relevans for landboprosessene, men det var åpenbart også mye mer enn det.

Justi om stat og individ

For Justi er en republikk en sammenslutning av en mengde mennesker under en øverste myndighet (republikk brukes i betydningen «res publica», dvs. «stat», uten angivelse av regjeringsform). Sammenslutningen kom i stand ved at individene ga avkall på sin naturlige frihet. Det de ønsket å oppnå, som er statens formål, dens «Endzweck», er å fremme deres «Glückseligkeit». Det er en skam for menneskeheten å regne med at undersåttene er til for regentens skyld. Av alle regjeringsarter er den monarkiske å foretrekke, fordi den er i stand til raskest å fremme «die Glückseligkeit», med færrest ulemper – Justi forklarer ikke skikkelig hvorfor. Riksgrunnlover og standsfriheter er ingen ulemper i og for seg. Men det bør ikke utdeles nye privilegier som hemmer fremmingen av «Glückseligkeit». Regentens fornemste plikt består i å fremme «die Glückseligkeit det Unterthanen» – undersåttenes lykke. Til rikdom og krefter hører ikke bare gods, men også de evner og den dyktighet som individene i staten besitter, samt individene selv. Adgangen til den fornuftige bruk av alt dette, og bruken av det, er nettopp det som konstituerer den øverste myndighet. Statens sanne styrke består i det gjensidige kjærlighets- og til-litsforhold mellom regent og undersåtter.⁴³

Så langt er jo den naturrettslige basis klar nok, og samsvaret med Wolff begynner å anta trekk av et elevforhold. Alle midler skal jo brukes til å oppnå «Glückseligkeit». Men hva betyr dette, sier Justi. Han svarer: I moralsk forstand innebærer det «die Vollkommenheit unserer moralischen Zustandes, und die daher rührende Zufriedenheit unserer Seele»⁴⁴. Men selv vil Justi velge å mene en tilstand som refererer seg til undersåttenes *ytre* tilstand. «Glückseligkeit» fremmes der gjennom slike gode innretninger, at enhver ved egen flid kan

43 Justi, J.H.G. von (1755). *Staatswirtschaft I*. Breitkopf, §§ 6, 7, 8, 9, 10, 16, 18, 19, 20, 22, 23.

44 «vår perfekte moralske tilstand, og den påfølgende tilfredsstillelsen av vår sjel».

skaffe seg de moralske og timelige goder som han etter sin stand trenger for å føre et fornøyd liv (altså i ytre forstand).

At Justi er elev av Wolff, hever seg – etter mitt skjønn – over enhver tvil idet han først gir mesterens definisjon av statens «Endzweck», og deretter går i gang med å trekke opp grensene rundt sin egen teig. Justi skiller mellom *tre* tilstander av «Glückseligkeit»: «Nothdurft», «Bequemlichkeit» og «Ueberfluss». Det første uttrykker det eksistensgrunnlag, i dag ofte kalt «levestandard», som enhver har krav på. Det er selvsagt statens oppgave å sørge for at enhver nyter den. Det andre innebærer en standard som enhver bør kunne oppnå ved hjelp av egen flid; trinnet fra første til annet stadium skulle altså oppnås uten innsats av staten. Det tredje trinn representerer et omfang av materielt velvære som ingen har noe rimelig krav på, hverken fra Gud eller mennesker.⁴⁵

At Justi skiller ut sitt eget av Wolffs omfattende begrep er klart. Men det å skille ut er ikke helt det eneste han gjør: Han systematiserer – etter Wolffs prinsipper, og nesten helt ut ved hjelp av hans begreper: «Nothdurft» og «Bequemlichkeit» er etablert som størrelser i forhold til hverandre og ikke bare sidestilt som hos Wolff når det gjelder å forklare statens hensikt. Justi foretar seg med andre ord det han hevder i forordet til «Polizey-Wissenschaft» at han savner hos Wolff. Den teig han finner, er en som mesteren ikke selv har rukket å kultivere. Rett etter hans død setter Justi i gang med å dyrke.

Justi om stat og næringsliv

For å fremme den alminnelige «Glückseligkeit» krever Justi tre ting av staten. Han gjør det ikke uttrykkelig, men det er tre ufravikelige forutsetninger for at «Endzweck» skal oppnås:

- a. Landet må være rikt, dvs. ha overflod av næringsveier, i videste forstand.
- b. Rikdommen må være noenlunde likelig fordelt blant innbyggerne.
- c. Den må være plassert i aktiv virksomhet, så pengene går fra hånd til hånd.⁴⁶

45 Justi (1755) op.cit., §§ 31–34.

46 Justi (1755) op.cit., §§ 87, 128.

Kravet om den relativt likelige fordeling, og kravet om aktivitet, synes begge å basere seg på Wolffs prinsipper: det første på den menneskeoppfatning som vel er Wolffs egentlige bidrag til naturrettstankegangen, det andre på det krav om «Entfaltung» (utvikling innen gitte rammer) som ikke er spesifikt Wolffs, men som i denne sammenheng er naturretsbasert, og i Justis særlige sammenheng er et Wolff-prinsipp.

Justis internasjonale betydning ligger i hans rolle som teoretiker og litterær forløper for Maria Therasas økonomiske reformpolitikk. Egentlig er han mer enn teoretiker: Justis interesser innenfor «Polizey-Wissenschaft» kom også til å bli bestemmende for å fastslå hvilke felter innenfor næringslivet som skulle bli utsatt for regjeringens oppmerksomhet. Det er innenlandshandel og «die Gewerbe», dvs. produksjonen, som ble stående i sentrum for reformpolitikken, fordi disse feltene var sentralere enn andre for Justi.⁴⁷ Industri mener han, for «den allergrössten Theilen von Deutschland allemal viel wichtiger sein wird, als die Commerciën selbst».⁴⁸ Den innenlandske vareomsetning er viktigere enn handelen med utlandet: De «innerlichen Gewerbe unterhalten den wirklichen Reichtum des Staates und der beständige Umlauf der Waren und Güter setzet alle Einwohner in den Stand, sich die Nothdurft und Bequemlichkeit des Lebens zu verschaffen».^{49, 50}

Det ligger selvsagt ingen naturnødvendighet i å prioritere disse feltene; Justi forteller selv hvordan han gjør det; forestillingene bunner i realpolitiske og økonomiske oppfatninger av den stat han kjenner best, den østerrikske. I den gjaldt det mindre enn i de vest-europeiske handelsstater å vinne verdensmarkeder, innretningen av næringslivet var sterkere innrettet på *consumptio interna*.⁵¹ Utenrikshandel har den «Endzweck» å skaffe til veie de produktene til behovsdekning som landet ikke selv frembringer. For øvrig antar han at et folk «durch den Weg der Absonderung, welcher sie vor dem

---

47 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 288.

48 Industri «vil alltid være mye viktigere i de største delene av Tyskland enn selve handelen».

49 «Intern handel opprettholder statens virkelige rikdom, og den konstante sirkulasjonen av varer setter alle innbyggerne i posisjon til å skaffe livets nødvendigheter og bekvemmeligheter».

50 Justi (1756) op.cit., s. 20 og s. 143.

51 Bog, I. (1961). Der Merkantilismus in Deutschland. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 173(1), 125–145, s. 130.

Elend des Krieges bewahre, eine grössere Glückseligkeit erlangen kann, als wenn sie den Weg der Gemeinschaft und des Umganges mit andern Völkern wählt». ^{52,53} Det er i tidens ånd at handel med utlandet må ha kravet om en gunstig handelsbalanse, at eksportverdien skal overstige importverdien, aller øverst i bevisstheten. Det dreier seg om den «almene» handelsbalanse, dvs. balansen av handel med alle andre folk i sum. Den eldre merkantilismes streben etter import av penger trer derimot tilbake; det er likegyldig om eksportvarene betales i penger eller metaller. ⁵⁴

Det indre næringslivet, det Justi interesserer seg for, skilles i produksjon og omsetning. Produksjon, «die Gewerbe», trenger stadig kontroll og vedvarende inngrep fra statens side; omsetningen, «die Commercien hingegen brauchen nichts als Freyheit» ⁵⁵, for «sobal der Kaufmann etwa dabey gewinnen kann; so wird er sowohl die Manufacturen und Fabriken ausführen, als auch alle ihrer benöthigte Waren kommen lassen». ^{56,57}

«Freyheit» innenfor handelen, «welche gleichsam die Seele derselben ist», ⁵⁸ har som viktigste begreps-element hos Justi «die Abschaltung aller Bindungen, die sich zwischen den Staat und den einzelnen Handelstreibenden stellen». ⁵⁹ Han krever avskaffelse av alle handelsmonopoler, sluttede selskaper og privilegier som innskrenker handelsmulighetene for alle som ikke har del i fordelene. Handelskompanier polemiserer han sterkt imot. De innehar en «Octroy», et *privilegium exclusivum* – én gruppe kjøpmenn har monopol i forhold til andre. Hans begrep «Freyheit» blir ikke bare ett trekk i en teori, men et klart og elementært mål for praktisk reform, ettersom «deren Aufnahme nicht sowohl

---

52 Et folk «som velger isolasjon, for å unngå krig og elendighet, kan oppnå større lykke enn om de velger veien for fellesskap og omgang med andre folk».

53 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 290.

54 Ibid., s. 291.

55 «det kommersielle trenger bare frihet».

56 «så snart kjøpmannen kan få fortjeneste; så han vil utføre produksjonen samt sende alle varene som er etterspurte».

57 Justi, J.H.G. von (1758–1761). *Vollständige Abhandlung von denen Manufacturen und Fabriken* [bd. 1–2]. Rothe, s. 47.

58 «som så å si er dens sjel».

59 «avbrytelse av alle bånd som oppstår mellom staten og individuelle handelsmenn».

auf Beförderungsmittel als auf Wegräumung der Hindernisse ankommt»^{60, 61}
 De særlige prinsipper for handel som profesjonelle kjøpmenn følger, bør ha fritt virkefelt, men prinsippene skal selvsagt underordnes og begrenses av «Staatswohl» (statlig velferd).

På dette grunnlag hevder Louise Sommer at Justis «Freyheit» er for det første betinget, fordi formålet med den er å styrke statens evne til kommersiell konkurranse med utlandet, for det andre logisk sett provisorisk, fordi det er den som skal dirigere konkurransen med utlandet så snart den er blitt konkurransedyktig.⁶²

På begge punkter er det umulig å være enig med henne. Justis oppfatning av statens forhold til utlandet skulle ikke la mye tvil være tilbake om at dette er et sekundært forhold. Det er statens oppgaver og plikter innad som er primære: «Glückseligkeit» er det øverste prinsipp, og dette er nå engang å oppfatte som individualistisk: «Freyheit» er det elementære middel for individene til å oppnå det som var og er formålet med at de sluttet seg sammen.

Når han vil yte støtte til industrien og føre en våken kontroll med den, er det ikke fordi ikke industrien også har den innenlandske behovsdekning som primært formål, og konkurransen med utlandet som et sekundært, som Louise Sommer sier, betinget. Det som her er kalt «industri», som Justi kaller «Manufacturen und Fabriken» alt ettersom de arbeidet med «Ild og Hammer» eller ei, oppfattet han som storbedrifter. Disse bedriftene er individuelle økonomiske foretagender. Det er i full overensstemmelse med teorien at staten skal regulere og dirigere dem, og – subsidiere dem. Deres primære formål er jo å øke innbyggernes «Glückseligkeit», ofte ved hjelp av en utenlandshandel som skal gi en gunstig handelsbalanse. Det er statens oppgave å påpeke at balansen blir fordelaktig.

Hovedinnvendingen mot Louise Sommer på de to nevnte felter må bli at det Justi skriver om er «politistaten» i hans oppfatning av ordet. Og denne staten vil ikke kjenne noen annen form for sammenslutning av økonomisk art enn de som kontrolleres av staten, direkte.

60 «hvis adgang både er avhengig av befodringsmiddelet samt fjerning av hindringer».

61 Sommer (1918–1923) op.cit., s. 296.

62 Ibid., s. 296 f.

En selvsagt bakgrunn for å yte støtte til og føre kontroll med industrien er at industriekspansjon skaper nye arbeidsplasser, dvs. grunnlag for folkeøkning. Ettersom alle mennesker trenger til hverandre, øker all virksomhet jo flere mennesker som bor sammen.⁶³ Denne populasjonismen er vel i og for seg ikke noe særtrekk hos Justi, ikke hos tyske naturrettsstencere ellers heller. Den er et gjennomgående trekk ved all merkantilisme, også i sin tyske form, kameralismen, som selvsagt er den retning også Justi hører til – som en av de ypperste representanter. Når det ovenfor har vært lagt mindre vekt på en utredning av Justis økonomiske syn, er den viktigste grunn selvsagt at det allerede er gjort – av mange.⁶⁴

Wolff og Montesquieu i dansk intellektuelt miljø

Han som på noen måter kom til å få mer og mer oppmerksomhet i det danske intellektuelle miljøet sent på 1700-tallet, var franske Montesquieu. Formålet med de følgende linjer er for det første å lete etter sammenheng mellom Wolffs tanker og et par representative danske intellektuelle. Det er riktig å holde for øye at det skal dreie seg om utredning innen en strengere rent akademisk verden enn den Stampes avgjørelser treffes i. For det annet skal det søkes etter en rimelig avslutning på «Wolff-perioden», idet det nok kan antas at Wolff får Montesquieu som «etterfølger» i Danmark som i tyske områder – og hos Justi. Dette avsnittet forfølger forsåvidt Justis utvikling inn på dansk territorium.

Det er lenge siden Edvard Holm slo fast den mannlige tilslutning til eneveldet blant skribentene i Danmark–Norge.⁶⁵ Sensuren ble jo praktisert det meste av 1700-årene; det er dessuten ikke stor tvil om at herrerne faktisk mente hva de skrev. Peter Kofod Ancher ble av Holm kalt «Enevældens Advokat». I 1756 gikk han til et markert angrep på Montesquieu. Holm, som ikke var noen enevoldsadvokat, hevder at det ligger et visst nervøst forsvar til grunn for angrepet; kjernen i det er at Danmark–Norge vel blir regjert eneveldig, men ikke despotisk.⁶⁶ Et lignende angrep hadde Ludvig Holberg levert mot

63 Justi (1755) op.cit., § 135.

64 Se Klein (1961) op.cit.

65 Holm, E. (1883, Om det syn) op.cit.

66 Ibid., s. 49.

Montesquieu, ikke bare for hans påståtte sammenblanding av despoti og enevelde, men også overfor makttredelingen.⁶⁷

Montesquieu hadde i sitt storverk De l'Esprit des Lois gjort seg til talsmann for å skille de lovgivende, utøvende og dømmende makter for på den måten å sikre borgernes rettssikkerhet.⁶⁸ Det gjaldt å skille øvrighetsmyndighet og domstoler fra hverandre, ikke minst for at sistnevnte instans skulle følge loven. Montesquieus argumentasjon hadde naturligvis brodd mot despotier, men heller ikke det dansk-norske eneveldet med sin kongeoppnevnte styringsform slapp selvsagt unna kritikk. At det dansk-norske eneveldet var opplyst, sannsynligvis opinionsstyrt i tråd med samfunns- og herskerkontraktene, forteller jo om et regime i en viss bevegelse i retning av å ta hensyn til Montesquieus poenger. En av bokens grundige lesere var Henrik Stampe, men han deltok ikke skriftlig i den livlige debatten mellom Kofod Ancher og Sneedorf.

Kofod Ancher stilte tre krav til en god regjering, uansett form: harmoni mellom de forskjellige deler av offentlig administrasjon, det vedvarende hensyn til det alminnelige beste, og rimelig rask utøvelse. Av dette slutter han at monarkiet er den beste form; der har folk og fyrste felles interesser. Frihet består i ikke å kunne tvinges til det man ikke bør ville, og å kunne gjøre det man bør ville – dens motsetning er tyranni. Den naturgitte likhet mellom mennesker fins i sin rene form bare i naturtilstanden, i staten består den i at fyrsten søker å beholde likhet i plikter og rettigheter blant alle borgere, når ikke statens vel nødvendigvis må trenge den til side. Et demokrati vil alltid oppvise grupper som med makt eller andre midler søker å fremme sine egne begrensede fordeler, et aristokrati bygger direkte på ulikhet og bryter likhetsprinsippet ved sin blotte eksistens. I et enevelde er alle likestilte undersåtter under kronen.

Dette forsvaret for eneveldet i sin dansk-norske form vakte en viss gjenklang i samtiden. Når det gjelder Kofod Anchers idéhistoriske forankring, er det nokså klart at han her hevder samme konklusjon som Justi, som også regner med mange mulige former, men ender med å se eneveldet som den beste.⁶⁹ På den annen side tror jeg det er riktigere å spore synspunktet tilbake til Wolff: Ikke så meget hva angår skillet mellom despoti og uinnskrenket monarki, dette er ikke spesifikk wolffianisme, ikke så meget hva angår konklusjonen – gjerne etter Justi

67 Plesner, K.F. (1930). *Jens Schelderup Sneedorff: en litterærhistorisk monografi*. Levin & Munksgaard, s. 201 f.

68 Dette avsnittet baserer seg på Tamm (2009).

69 Justi (1755) op.cit., § 10.

– for den gir seg mer eller mindre av dansk rådende statistikk. Sammenhengen er klarest å finne i premissene, og især i det innhold han gir begrepene.

«Frihet», «likhet» og «trygghet» utgjør jo menneskenes *jura connata* ifølge Wolff.⁷⁰ Det er mot disse rettigheter at forfatteren prøver ulike statsformer. Videre er det grunn til å legge vekt på understrekningen av det individuetiske innhold i begrepene, og ikke mindre sidestillingen av fyrstens forvaltning av plikter og av rettigheter. Endelig må nevnes sammenfallet av interesser hos fyrste og folk. Det er dette sammenfallet som blir konkretisert av Stampe noen år senere, de «tvende Correlata».⁷¹

En tilpassing av Wolffs premisser til de rådende danske forhold er det som preger Kofod Ancher.

Den noe yngre Sneedorff er uomtvistelig påvirket av Montesquieu. Han kaller sitt verk «Om den borgerlige Regering» for «Et Forsøg efter Montesquieu», og han polemiserer mot Holbergs og Kofod Anchers påstand om at franskmannen skulle ha blandet sammen despoti og uinnskrenket enevelde. Likedan legger han som et eget moment vekt på historiske grunner til at samfunn oppstår.⁷² Men i motsetning til sitt forbilde tar han avstand fra å regne med noen samfunnspakt overhodet: Læren er oppstått for å forsvare «de Vilkaar, som man i ulykkelige Tider tvang Regenten til at indgaa». Det synes altså som om Sneedorff vil gå svært langt i å forsvare absolutismen teoretisk. Men her er han neppe ganske konsekvent. I et senere skrift spør han nemlig hvilken makt tyrannene har – og svarer kategorisk: «Meget mindre end man troer. For det første er det aldri ved en Persons egen Magt, men ved Selskabets, at et Menneske regierer over andre». Samfunnet kan overdra fyrsten også enevoldsmakt, men det er kjetterisk å avlede makten fra undersåttene i stedet for fra Gud.⁷³

Læren om «grunnlover» som sikrer folket mot fyrsten tar han avstand fra sammen med samfunnspakten: Den er «een af de allerskadeligste Lærdomme, som der er kommen ind i Verden». Folket kan aldri ha makt til å dømme sin fyrste. Men det er dennes plikt (min understrekning) å gagne og elske sitt folk; og han bindes av grunnlover «saavidt de ere fornuftige og i det almindelige Beste grundede Maximer». Fyrsten skal liksom Gud ha uinnskrenket makt til

70 Thieme (1947) op.cit., s. 41 f.

71 Se avsnittet nedenfor, De «tvende Correlata».

72 Plesner op.cit., s. 204.

73 Ibid., s. 207.

å gjøre det beste; den høyeste dyd er kjærligheten til det «almindelige Beste», som betyr «de fleste Personers og Familiers Velstand». Det har vært foreslått at Sneedorff har vært påvirket av Rousseaus *Contrat social* når han tilsynelatende bryter med sitt eget brudd med samfunnskontrakten.⁷⁴ Påstanden om at makten likevel stammer fra Gud skulle i såfall saktens bety tilpasning til danske eldre forestillinger – anvisningen av en kontrakt til fordel for et monarki av Guds nåde hører som kjent det eldre enevelde til.^{75,76}

Formålet med dette avsnittet er som nevnt å sette to representative skribenter opp mot og i motsetning til hverandre. At wolffianeren Kofod Ancher er noen år eldre enn den bevisste vesteuropeer Sneedorff kan muligens danne en basis for å søke en forklaring. Også Sneedorff hadde studert i Tyskland, især i Göttingen, også han hadde vært påvirket av Wolff i yngre dager.⁷⁷

Viktigere enn andre faktorer kan tidsfaktoren være: Kofod Ancher angrep i 1756, Sneedorffs forsvar eller tolkning av Montesquieu utkom året etter. Det dreier seg altså ikke om noen vesentlig forskjell i tid. Det dreier seg om et saklig kontroversielt forhold – det er rimelig at Sneedorff leverte et opposisjonelt innlegg mot Kofod Ancher. Å se dette som to ulike skoleretninger fordi Kofod Ancher er i København mens Sneedorff er i Sorø kunne være greit. Men i alle fall innebærer tidsfaktoren at begge holdninger overfor naturrett artikulterer seg i dansk akademisk miljø samtidig. Dermed kunne det være duket for et nærmere bekjentskap med Henrik Stampe i neste kapittel.

Med Montesquieus maktodelingsprinsipp livlig diskutert og artikulerede programmerklæringer om «borgerlige regjeringer» fra fremstående danske intellektuelle, var debatten i Danmark–Norge livnet kraftig til. Begge deler pekte naturligvis fremover mot konstitusjonelle revolusjoner, og om utvekslingen mellom Kofod Ancher og Sneedorff ikke hadde noe effekt, kan den stå som symbol på den mer offensive Henrik Stampe, som senere i fremstillingen nettopp i løpet av siste del av 1750-årene lener seg fremover med flere og dristigere erklæringer, først og fremst i Wolffs og Justis ånd, men Stampe var på ingen måte upåvirket av Montesquieu.

---

74 Ibid., s. 205 f.

75 Holm (1883, Om det Syn) op.cit., fl.st.

76 Plesner op.cit., s. 207.

77 Ibid., s. 126 f.

Konklusjon

Den økonomiske tenkning slik den fremkommer gjennom Wolff og Justi står i kontrast til merkantilismen – også slik den er definert i mer nyansert form.⁷⁸ Det den deler med merkantilismen, er at den er statsstyrt. Det som skiller den fra merkantilismen, er det klare prinsipielle skille mellom stat og samfunn, mellom regent og nasjon. Det er nasjonenes velstand – lykke – som står prinsipielt i sentrum, og nasjonal produksjon og handel er viktigste prinsipp. Utenrikshandel er underordnet.

Bruddet med merkantilismen er omfattende fordi det innenfor naturretten i Wolffs og Justis forstand etableres en helt annen produksjonsorientert økonomisk ramme enn under merkantilismen, en ramme som omsluttet alle innbyggerne som individer. Gjennom samfunnskontraktresonnementet skal individene frigjøres og korporasjonene – merkantilismens redskaper – bygges ned. Laugene og monopolene skal bort, forskjellene mellom by og land viskes ut, konkurranse innen handel etableres som et positivt prinsipp, konkurransebegrensning tas opp som et alvorlig problem både for individuell utfoldelse og for økonomisk effektivitet. Økonomien er ikke lenger til for staten alene; staten er forpliktet av å søke å oppnå det allmenne beste for innbyggerne, og det dreier seg om å legge til rette for økonomisk vekst og fri individuell utfoldelse. Det er et revolusjonerende program, og det forklarer langt på vei hvorfor den norske grunnloven fikk en paragraf om næringsfrihet.

Det er en spenning mellom Wolffs filosofi på den ene siden og Justis økonomiske teori på den andre. Det ser ikke ut til å være noen organisatoriske begrensninger hos Wolff. Han åpner for den senere liberalismen fordi hos ham er det samfunnskontraktene og herskerkontrakten som gjelder. Dette er samfunnsorganiseringsprinsipper som ikke har noen nødvendig og helt konkret utforming og som må kunne tenkes å endres over tid. Justi derimot utformer en mer konkret økonomisk tenkning som både korresponderer med de naturrettslige prinsippene om individuell utfoldelse, men som også er bundet av en oppfatning om hvordan best organisere en økonomi. At han propaganderer for statsstyrt industriproduksjon innenfor en ramme av en nasjonaløkonomi synes å være et faglig ståsted, det vil si hans beste måte å møte den essensielle utfordringen på som det er å skape det allmenne beste.

---

78 Magnusson (2015) op.cit.

FRIDERICH
ARVEPRINDS TIL DANMARK OG NORGE.
FÖD DEN 11 OCT 1753.

Samfunnskontrakten og herskerkontrakten

Bjørn Sogner

Distinksjonen mellom samfunnskontrakt og herskerkontrakt som flere av naturrettstenkerne foretok, rommer betydelig politisk sprengkraft. At det er samfunnskontrakten mellom alle individene – i prinsippet uavhengig av herskeren/staten – som er konstituerende for samfunnet, skaper betydelig prinsipielt rom for herskerfleksibilitet. Det forteller også indirekte noe om vektingen mellom samfunnet på den ene siden og styringsapparatet på den andre. Det er grunn til å påpeke at den type politiske kupp som foregikk også i Danmark–Norge i eneveldeperioden (1770, 1772, 1784), neppe ville ha kunnet forekomme uten en eksisterende samfunnsorden som mer eller mindre var uavhengig av hvem som hersket. Ellers sagt på en annen måte: Det å ha en samfunnskontrakt i bunn må ha vært svært viktig for opprettholdelsen av samfunnsordenen i en tid der moderne nasjonalstater med suverenitet etablerte seg.

Kanskje den viktigste kvalifikasjonen ved å være wolffianer i andre halvdel av 1700-tallet var nettopp forståelsen av samfunnskonstruksjonen. Henrik Stampe forsto denne. Konge og folk måtte etablere samspill. Kongen – staten – hadde plikter overfor folket, og folket – alle individene – hadde rettigheter og plikter. Det var ikke mindre enn tre statskupp (som ovenfor nevnt: 1770, 1772, 1784) i Stampes periode som generalprokurør, alle tre sterke indikasjoner på at

å utøve en embetsgjerning etter ideale prinsipper ikke var noen enkel oppgave. Statskuppene var også indikasjoner på labile forhold som må ha gjort Stampes gjerning krevende. Likevel peker mye i retning av at Stampe og de fleste av de andre toneangivende embetsmennene hadde ganske like grunnsyn.

«Exellencerne» og Stampe

De tanker som ytres i 1750–60-årenes København, røper uniformitet. Det står igjen å undersøke tankegangen dersom den kan etterspores, hos den krets av menn som utgjorde den faktiske regjering under Frederik V, og Stampes forhold til den. Kretsen er såpass liten at oppgaven ikke skulle være uovervinnelig. Adam Gottlob (von) Moltke (1710–1792), den grå eminense bak Frederik Vs trone (1746–1766) som først temmelig sent i sin karriere overhodet mottok noe embete som gjorde ham til en «offisiell» politiker, som nøydde seg med å være overhoffmarskalk og kongens personlig kanskje nærmeste venn, regnes i alminnelighet for å være kretsens mest innflytelsesrike mann. Han er dessuten den eneste som har gitt noenlunde klart uttrykk for sitt syn på statsstyret, for det første gjennom det program for Frederik Vs regjering som han skrev ved tronskiftet i 1746 da 23-årige Fredrik ble kronet, for det annet ved sin egen kommentar – mange år senere – til gjennomføringen av programmet.¹

Moltke var en dypt religiøs mann av pietetisk legning, og dette preger skriftet; majesteten skal være «ein Beispiel guter Nachfolge für Dero Volk»², i «Tugend und Gottesfurcht»³ – Moltke kjente jo det unge menneske personlig. Men det er ikke dette som er hovedformål med skriftet, det er å skrive ned Moltkes oppfatning, som han for øvrig har hatt anledning til å drøfte med kongen mange ganger, «über den Zustand Dero Länder, über die Mittel zu Beförderung ihrer Glückseligkeit und über die Erweiterung der Grenzen

1 Wegener, C.F. (1872). Grev Adam Gottlob Moltkes efterladte Mindeskrifter. *Historisk Tidsskrift*, 4(2), s. 129ff; Hille, G. (1874). Grev Adam Gottlob Moltkes Plan for Frederik den Femtes Regering. *Historisk Tidsskrift*, 4(4), s. 44 ff.

2 «Et eksempel på etterfølgelse for sitt folk».

3 «Dyd og gudfryktighet».

derselben»⁴ – det siste skriver han ikke mye om (det synes å fremgå senere at det er landets «Ansehen bei anderen Mächten»⁵ han har i tankene, ved siden av Slesvig–Holstein-problemet).

«Dero Unterthanen glücklich zu sehen»⁶ er målet for kongen; «dass ein Staat in einen blühenden Zustand gebracht, ... der innerliche Wohlstand verbessert, dessen Kräfte verehrt und dasjenige, welches nach den Regeln der Staatsklugheit in Hinsicht anderer Mächte zu beobachten ist, bestimmt werde».⁷ Formelt er det disse to feltene, innenriks- og utenriksforhold, skriftet behandler. Men logisk har Moltke foretatt en tredeling. For det første råder han kongen til å støtte seg på kollegiene og Conseillet, og gir en del gode råd til beste om å delegerer makt og velge rådgivere. For det annet understreker han – og dette utgjør ikke noe eget punkt formelt – regentens plikt til å sørge for at rett og rettferdighet håndheves, «und dass die gewissenhafteste Pflege der Gesetze und Verordnungen in Hinsicht aller Unterthanen des Landes beobachtet werde»⁸. Denne «unparteiische Pflege»⁹ påligger særlig Højesteret, som krever aktpågivenhet fra kongens side. Endelig gir han gode råd om forholdet til hvert enkelt av de land Danmark–Norge har et noenlunde nært samkvem med.

Alminnelig forvaltning, justisforvaltning og utenriksforhold er de tre feltene Moltke gir råd om. Den statsform han helst ser gjennomført – eller fortsatt, et «opplyst enevelde» – har ikke plass for svært stor personlig makt for monarken.

Noen reformpolitikker er ikke Moltke. I økonomisk sammenheng har han egentlig bare det gode råd å gi at handelsbalansen er verdt omtanke. En sammenfatning av Moltkes program synes å måtte ta sitt utgangspunkt i hans overordnede mål for regentens virke: «Glückseligkeit» gjennom indre «Wohlstand»¹⁰ er formålet for staten, som i dette tilfelle synes, om enn ikke

---

4 «om landenes tilstand, om midlene til å fremme deres lykke og om utvidelsen av grensene til de samme».

5 «omdømme hos andre makter».

6 «Å se sine samfunnsmedlemmer lykkelige».

7 «at en stat blomstrer, ... dens indre velstand forbedres, dens krefter respekteres og det som skal overholdes i henhold til reglene for statlig adferd overfor overholdes».

8 «og at lovene og forordningene overholdes med hensyn til alle landets undersåtter på den mest samvittighetsfulle måte».

9 «upartisk omsorg».

10 «lykkelighet» gjennom indre «velstand».

helt klart, å identifiseres med kongen. Målet har jo ikke nettopp nye toner å anslå, og allerede heri ligger et trekk av interesse.

Det er selvsagt ikke meningen å hevde at Moltke har lest Chr. Wolff, slett ikke såpass tidlig som 1746. På den annen side er det uråd å komme bort fra at hans overordning, som en selvsagt ting, av «Lyksalighed» gjennom individuell velstand stemmer overens med Wolffs tankegang. Hans program ellers er holdt i så vage alminnelige former, eller er formet som såpass alment akseptable fornuftige regler, at det godt skal gjøres å bli klokere av det. Leseren tvinges tilbake til den overordnede målsetning, og til å søke hvilken bruk han kan gjøre av den for å forstå «Exellencernes» fremste mann, og derigjennom forhåpentlig i det minste ønsket om å trekke en linje gjennom Frederik Vs tyveårige regjering. Og i denne vagheten står de to sentrale begrepene frem. Noen «idéhistorisk» påvirkning som er verdt å undersøke tror jeg ikke dette vitner om. Det dreier seg heller om sannheter som samtiden oppfattet som så selvfølgelige at de ikke trengte særskilt forklaring. Det er oppgaven for de menn som sitter i Conseil og kollegier å bestemme innholdet i «Glückseligkeit» og omfanget av «Wohlstand».

Når Moltke på sine eldre dager ser tilbake og gjør et overslag over hvordan hans planer har lyktes, er det nettopp justisforvaltningen han nikker tilfreds til. Det har vært vesentlig at Danske Cancelli, «welcher die Ober-Direction der Justitz anvertrauet ist»,¹¹ var blitt holdt besatt «mit geschickten und redlichen Leuthen und Männer»¹² – som bl.a. Henrik Stampe.

Var Moltke den diskrete kraft bak tronen, var Johan Ludvig Holstein Stampes offisielle og umiddelbare overordnede. Han satt som leder av Danske Cancelli fra 1735 til sin død i 1763. Etter hans død forsøkte bl.a. Stampe å få Moltke som leder av Kanselliet, men Moltke ville ikke.¹³

Stampe var Holsteins protesjé; de hadde kjent hverandre lenge. Stampe brevvekslet stadig med Holstein mens han var i utlandet. Mens han var i Marburg i 1737, roste han f.eks. Wolff meget sterkt både som forsker og som menneske. Ifølge Stampes egen selvbiografi var det Holstein som oppfordret ham til å komme hjem til Danmark igjen fordi «Hans Majestæt syntes disponeret til

11 «som har blitt betrodd den øverste justismyndigheten».

12 Med dyktige og ærlige menn og folk».

13 Deuntzer op.cit., s. 44 f.

at se ham employeret ved Kjøbenhavns Universitet». Stampe skriver at det var Holstein, hans «gamle Velynder», som fikk Stampe overtalt til å overta embetet som generalprokurør, fordi han «fornemmelig betjente sig af det Argument, at Hans Majestæt af egen Mouvement var falden paa at udnævne ham dertil».¹⁴ Holstein sørget for å få Stampe plassert først ved universitetet og deretter i sitt eget kollegium, og Stampe selv trodde, eller lot som han trodde, at han var i en særlig gunst hos Frederik V. Det første utvirket Stampes embeter, det andre kan ha hatt betydning – kanskje især dersom Stampe trodde det selv – for den stadig voksende selvtilitt hos generalprokurøren. Vi vet imidlertid ikke om han egentlig trodde det, så dette punktet er det liten vits i å forfølge. Selvbiografien er i alminnelighet holdt så kort og i så almene former, den er så «diskret» at den f.eks. hverken nevner Struensees eller Guldbergs navn, at det er trolig Stampe har regnet med at den ville komme til å bli utgitt.

Samtiden la selvsagt merke til at Stampe nøt den beste proteksjon. En av hans misunnere unnlot ikke å kommentere utnevnelsen til embetet som generalprokurør, den «vakante fede Profession»: Ikke bare fikk Stampe inntekten derfra tillagt de ikke ubetydelige inntekter han hadde fra før, han kom maktens tinder markert nærmere; han hadde klart å inntre i «et Trefas-Kollegium og en jordisk Treenighed»: Holstein, Holstein og Stampe. Kort etter at Stampe var trådt inn i Kanselliet ble nemlig Kr. Holstein, sønn av kollegiets leder, også medlem. Stampe må altså ha vært Anden.¹⁵ Stampes forhold til de menn som styrte land og riker skulle altså være det beste etter rimelige kilder å dømme.

Så langt forholdet mellom Stampe og de ledende menn i regjeringen. Når det gjelder hans forhold til kollegiene, skulle det ikke være grunn til å regne med at det var annerledes. På dette punkt er det imidlertid nødvendig å rydde vekk en misforståelse. Anne Riising hevder at det besto et motsetningsforhold mellom Kanselliet, som gjerne fulgte Stampe, og de andre kollegiene. I sum var det et mindretall som fulgte ham. Motstanden mot ham skulle være særlig sterk i Kommersekollegiet, som gjennomgående var konservativt.

Dersom hun har rett i påstanden om konservatisme, så påviser hun den iallfall ikke. Hun har et eksempel på at Kommersekollegiet uttalte seg positivt om håndverkslag i 1747, men også ett på at kollegiet regner kremmerlag i små

---

14 Ibid., s. 7f. og s. 33.

15 Ibid., s. 2, s. 23 n. 4, s. 44 n. 2.

byer som et onde, fra 1752: «Saadanne smaa Købstæders Handel og Vandel bør være fri og aapen og enhver at ernære sig som han bedst ved og kan ...» Flere eksempler har hun ikke, men hun hevder at det siste var «absolut en undtagelse fra Kommersekollegiets almindelige principer, og Stampe havde adskillige kampe at bestå med det».¹⁶ Kampene belegger hun med en henvisning til Stampes urtekremmererklæring, idet han ber om at enkelte poster i den blir gjort kjent for Kommersekollegiet; det hjelper lite om ett collegium iakttar «visse med sig selv overensstemmende, og til at opnaae et vist Øiemed sigtende Grundsætninger», dersom andre collegier behandler samme slags saker etter andre prinsipper.

Bare dersom man blir stående ved denne formuleringen, og ikke tar hensyn til realiteten, er det mulig å tolke Stampes begrunnelse som et innlegg i en strid mellom collegier. Hans innstilling i erklæringen omfatter langt flere felter enn de snevre laugsprivilegier. Disse hørte under Kanselliet. Men dessuten omfattet erklæringen problemer i industri og handel. Og disse hørte under Kommersekollegiet. Stampe vil gjerne samordne en økonomisk politikk som spenner over flere collegiers tradisjonelle saksområder. Drøfter han problemer som hører Kommersekollegiet til, er det temmelig selvsagt at han ønsker å gjøre collegiet kjent med sine egne «Grundsætninger», og ikke nødvendigvis fordi han venter «kampe». Dem fikk han nå ikke heller. Kanselliet sendte gjenpart av hele erklæringen til Kommersekollegiet, som sa seg «aldeles enige i det, som af General-procureuren var ytret, og henstillede derfor, at de nødvendige Expeditioner derefter maatte skjee».¹⁷ De mener også «at den Nærings Mangel, de Misbrug og den Fornærmelse, som de fleste Laug have in publico foraarsaget, ikke ved et bekvemmere Middel er at rette eller forandre end ved det Forslag, som Generalprokurøren saa vel overlagt, og med saa god Insigt gjort haver».¹⁸ Det er verdt å nevne at bemerkningen er underskrevet av både Johan Hartwig Bernstorff, den mektige embetsmannen frem til 1770, og brorsønnen Andreas Peter Bernstorff, selv etter hvert mektig etter 1773.

Det er som kjent ikke ofte at noe collegium gir noen skikkelig motivering av de vedtak de treffer. Men det samme kommersekollegium ytrer seg igjen i 1769. Da opphever collegiet et avslag på en søknad om borgerskap i Christiania som

16 Riising op.cit., s. 109. Kommerce-kollegiet. Forestillinger og Resolutioner Nr. 977. 1.9.1752. Danmarks riksarkiv.

17 Stampe III op.cit., s. 178.

18 Deuntzer op.cit., s. 88, jf. s. 1.

stiftamtmann Storm har gitt fordi søkeren ikke oppfylte betingelsene i byens privilegier av 1749. Kollegiet hevder at søkeren bør få borgerskap: «Privilegia, ofte exclusiva», er skadelige, som ofte opplyst. Resolusjonen har underskrift bl.a. av både Heinrich Karl von Schimmelmann og en av Bernstorff-mennene. Og Kommersekollegiets motvilje mot handelslaug i små byer fra 1752, motiveres med at når de «erholder laug, saa tvinges og undertrykkes de mindste formaaende af de Mægtigste saaledes, at de sidste anmasser sig derved saa got som et monopolium over Handlingen, hvorfra dend som har mindst Ævne udelukkes;» ... det tåler ikke småbyene, ... «men Vi holde allerunderd. for, at en frie og u-indskrænket Næring og Handel imellom dem er alltid bedre end naar dend under det almindelige Borgerskab ved et slags Monopolisk Tvang bliver Hemmet». Kollegiet foreslår at den søknaden om handelslaug fra en gruppe borgere i Århus som danner grunnlag for erklæringen, må bli avslått.¹⁹

Stort enklere kan neppe uniformiteten i tankegang uttrykkes.

Det hender likevel at Stampe går til angrep på andre kollegier, til dels i kraftig form: Om en forordning som tillå Det norske Generalforsamlet utvidet jurisdiksjon, skriver han at den strider mot «de Deres Majestæts Undersaatter i Loven givne Rettigheder og Friheder». Rentekammeret ber han ofte om «at de ikke vilde afgive sig med at gjøre Forestilling om de Ting, der ikke vedkomme dem».²⁰

Men denne skarpe tunge har ett og samme formål i begge de siterte tilfelle, og i en lang rekke andre: Stampe oppfatter seg som vokter av retten til trygghet og sikkerhet innad i staten. «Alle, saavel indfødte som fremmede, ... tilstaa enstemmig, at Undersaatterne (i Danmark-Norge) leve under den mildeste og mest faderlige Regering og derhos i Henseende til deres Ære, Liv og Gods og alt, hvad de have en fuldkommen ret til, nyde den største Sikkerhed og Rolighed og tillige den største Frihed, som noen Nation i Verden.»²¹

Og for å verne gjennomføringen, eller den fortsatte eksistens av dette formål, er det særlig ett krav som stilles, en rød tråd gjennom Stampes forfatterskap: Vernet om rettssikkerheten og domstolenes integritet. «Lands Lov og Ret er et stort Ord, og den Norske Nations Yndlingsord».²² Men i begge

19 Kommerce-kollegiet. Forestill. og Res. Nr. 1574, 7.3.1769, og Nr. 977, 1.9.1752. Danmarks Riksarkiv.

20 Holm (1883, Om det Syn) op.cit., s. 97; Deuntzer op.cit., s. 126.

21 Holm (1883, Om det syn) op.cit., s. 96.

22 Stampe IV op.cit., s. 201 (13.12.1763).

land regner folk lov og rett for å være det sikreste vern om sin «Velfærd» og beskyttelse mot «al den Overlast og Fortrængsel, de kunde tilføjes af deres øvrighed og andre».²³

De to sentrale institusjoner for Stampe når det gjaldt å våke over lov og rett var Kanselliet og Højesteret – selv hadde han sete i dem begge. Til Kanselliet skulle den oppgave ligge å sørge for at den rettergang som lovgivningen hadde slått fast, ble fulgt; «saa længe der havde været Lov og Ret til i Danmark, havde man mod en afsagt Dom aldrig vidst af andre Middel at sige end *remedium appellationis*». Og toppen i appellsystemet var Højesteret; en dom derfra skulle være ukrenkelig.

Det Stampe angriper, i tillegg til administrativt misbruk – etter hans skjønn – fra kollegier eller enkeltmenn, er især en slik vilkårlighet som kunne følge av det eneveldige monarki. Det er en selvsagt ting at kongen har benådningsrett, men like selvsagt at han ikke skal gripe inn i rettssaker ellers. Kongen er eneveldig, men hans vilje om «den Straf, som skal følge paa enhver Slags Misgjerning eller Mishandling, er forklaret udi Loven».²⁴

Denne omsorgen for lov og rett kan bidra til å forklare Stampes uvilje mot Struensee: Ikke fordi dennes forordninger ikke var i samsvar med Stampes egen oppfatning, men han brøt med den ro og harmoni, den orden og langsomme reform som var en del av Stampes system. Ikke bare skapte de stadige reformer under Struensee usikkerhet og uro, men kollegiene, og da først og fremst hans eget, Kanselliet, mistet sin tidligere innflytelse og ble til et redskap for denne ene mann, som hverken kjente lands «Lov og Ret» eller dets administrasjon.²⁵ Rettssikkerheten var ikke i trygge hender under en slik fremfusende reformiver.

Struensee-episoden tjener dermed til å sette Stampes omgivelser tidligere enda mer i relieff: Hans omsorg for rettssikkerheten er bundet til det rolige samarbeid mellom mennene på toppen, som gjør at hans program i noen monn kan oppfylles, ikke minst fordi han selv kan tre refsende til når det kreves. I tillegg kommer at Stampe selvsagt nærer byråkratens uvilje mot

---

23 Holm (1883, Om det syn) op.cit., s. 96.

24 Ibid., s. 98.

25 Deuntzer op.cit., s. 53 f.

enhver endring i det bestående, især når endringene som i dette tilfelle skyver til side byråkratiet.

Omsorgen for lov og rett stikker dypt hos Stampe; den gjør det i praksis på velbasert teori. Hos Wolff er det tre hovedformål for at individene slutter seg sammen: *sufficientia vitæ*, indre trygghet og ytre sikkerhet.²⁶ Den ytre sikkerhet streifer Stampe av og til, nok til at leseren er oppmerksom på at han har sin omtanke rettet mot den, men uten å ta den opp særskilt.²⁷ Men den indre trygghet – dette sentrale punkt hos Wolff – er det altså som får sin spesielle form hos Stampe, gjennom det ofte og alvorlig gjentatte krav om individets rett til beskyttelse mot overgrep; være seg fra hvem som helst; domstolene og ingen andre skal tolke loven helt til topps. «Lands Lov og Ret» er «det allerviktigste i vores Statsforfatning, og hvilket det danske Kancelli som den rette Justitsdepartement bør søge at holde over som en Øiesten».²⁸ Skillet mellom «Øvrigheds»- og domsfunksjon «er det allerstærkeste Bolværk for Undersaatternes Sikkerhed», appellretten er et «beneficium af Lands Lov og Ret, som hans Majestæt saa høitideligen i Loven har forundt Undersaatterne», mens avgjørelse av en rettssak gjennom kongelig resolusjon «har ikke nogen Grund i Landets almindelige Love».²⁹

Det er rimelig at Montesquieu har fått holde for når det har vært spørsmål om å finne bakgrunnen for Stampes nidkjærhet for «adskillelsen mellom domstole og administration». Og selvsagt kjente Stampe Montesquieu.³⁰ Det er vel tenkelig at kjennskapet har fått ham til å skjerpe oppmerksomheten på dette punktet.

Wolff og Stampe: Ytre kriterier for sammenhengen

Stampe hadde mange verv og bestillinger og en del embeter i sitt liv. I kraft av dem og sin anerkjente dyktighet og innflytelse var han kjent og omtalt

26 Wolff (1769) op.cit., Renger, § 972.

27 Stampe op.cit., fl. st.: I, s. 252–256, III s. 72 f. og 214 f., VI s. 182.

28 Deuntzer op.cit., s. 116 f.

29 Ibid., s. 124.

30 Bagge, P. (red.) (1961). *Højesteret 1661–1961*. Gad, s. 304.

i samtiden. Den bevarte oppfatning gir et greit bilde: Han var en sjeldent omgjengelig person; hadde «et stort og lyst Hoved samt Temperament, der gjorde, at han hver Aften var i Selskap.» Han besatt stor kunnskap i Wolffs filosofi og kjærlighet til bondens frihet, var en lærd mann og noe «svag». Han kunne ikke bli noen reformenes «Luther», i høyden en «Melanchton».³¹

Hans hu sto til akademiske studier. Skjønt prestesønn var han ikke særs grepet av teologien, men så meget sterkere av Christian Wolff i Marburg. Så snart det var praktisk mulig, i 1737, dro han rett til mesteren. I selvbiografien beretter han at han «strax addresserede sig til Wolfen selv og vilde logeret i hans Hus», men der var ikke plass så han bodde i nabohuset og nøt pensjon hos Wolff. Slik gikk det meste av to år. I brev hjem roser han sin lærer sterkt, også for forelesninger som Stampe fulgte.³² Han var da i midten av 20-årene.

Hjemme igjen konkurrerte han om et professorat i rettsvitenskap, som han ikke fikk. Men han begynte å holde forelesninger. Samtiden regnet ham som wolffianer. Jacob Baden, som holdt Universitetets minnetale over ham, og som selv hadde fulgt forelesningene hans, erklærer simpelthen at det var Stampe som innførte Wolffs filosofi ved Universitetet. P.F. Suhm forteller også om Stampes store kunnskap i Wolffs filosofi. Forelesningsreferater er bevart, og vitner om det samme.³³

Stampe ble snart så opptatt av praktiske gjøremål at hans vitenskapelige produksjon ble forsømt. Noe vesentlig mer enn sin konkurranseavhandling skrev han ikke. Den dreidde seg om testamentrett. «I denne viser han sig som en fuldblods Wolfianer baade i Henseende til Fremstillingsmaaden, der med engstelig Omhu vogter paa ikke at forbigaa nogetsomhelst Led i Tankerækken og med trættende Bredde udvikler enhver Del af denne, og i Henseende til selve Indholdet, der i Hovedsagen er en Gjengivelse af Wolffs Theorier. Disses største Svaghed anvendte i Jurisprudensens Tjeneste laa i, at de beroende paa Grundbegreber, der ikke hvilede paa en indgaaende Undersøgelse hverken

---

31 Samtidsoppfatninger: Suhm, P.F. (1788–1799). *Samlede Skrifter* [bd. 1–16]. S. Poulsens Forlag, 10. Deel, s. 29 f; Baden, J. (1790). *Laudatio Stampii*. I *Minerva. Et Maa-nedsskrift*. Schultz; Bruun, Chr., O. Nielsen, og A. Petersen (red.) (1869–1870). *Danske Samlinger for historie, topographi, personal- og literaturhistorie* [bd. 5]. Den gyldendalske boghandel., s. 247, 251, 268.

32 Deutzer op.cit., s. 6.

33 Deutzer op.cit., s. 8; Suhm (1788–1799) op.cit.

af den historiske Udvikling eller af de reale Forhold, men vare konstruerede apriorisk eller efter overleverede Theorier eller løslig Betragtning af et eller andet udvortes fremspringende Kjendemærke». Ordene er Deuntzers, han var selv ingen wolffianer. Også i mer praktisk pregede utredninger skinner Wolff igjennom, f.eks. i synsmåter som er ytret i erklæringene.³⁴

16/2–1753 ble Stampe utnevnt til generalprokurør, det embetet som skulle bringe ham berømmelse i samtid og ettertid. Men samme dag ble han også beskikket til *professor juris naturæ et gentium*, og fritatt for forelesningsplikt.³⁵ I stedet brukte altså professoren i natur- og folkerett meget av sin tid og arbeidskraft på å skrive erklæringer. Selve formen på erklæringene, altså et formelt kriterium, skal være det siste til å delta i å bestemme en sammenheng.

De erklæringene som her er brukt som kilde, er altså delt i to (med en mulig unntagelse, som skal bli nevnt i sin sammenheng). Første del av hver erklæring slår alltid fast et prinsipielt standpunkt, eller redegjør for hvilke prinsipper som skal eller burde bli lagt til grunn for den avgjørelse som må treffes i dette særskilte tilfelle. Annet ledd i erklæringen utgjør alltid et forsøk på å tillemppe prinsippene etter realitetene. Med realiteter menes her især to ting: De praktiske, dvs. Norges «indvortes Oeconomie», og de politiske, dvs. mulighetene til å få gjennomført innholdet i konklusjonene i erklæringene.

I forståelsen av erklæringene står altså Stampes «Grundbegreber», de som ifølge Deuntzer er «konstruerende apriorisk». Den oppfatning som skal gjøres gjeldende i dette arbeidet, bruker et annet språk om denne tilretteleggingen forrest i hver erklæring, og regner med at forskjellen i språkbruk tilsvarer en forskjell i tankegang: Det dreier seg om et forsøk fra generalprokurørens side på å slå fast et overordnet motiv for den eller de avgjørelser som skal fattes, og som alltid blir fattet ut fra et mønster. Mønstret har som funksjon å tjene som utgangspunkt, gjerne «Grundbegreb», for en deduksjon. Hvorvidt deduksjonen så gjennomføres som sådan eller – som jeg tror – bestemmes av «realiteter», har iallfall ikke noe med formen å gjøre, den er grei. Hva «realitetene» angår, er det etter min mening galt av Deuntzer å hevde at de «ikke hvilede paa en indgaaende Undersøgelse;» det gjør de nemlig. Stampe støtter seg på overbevisende vis til den fagkunnskap han har adgang til. I de

34 Deuntzer op.cit., s. 78–85.

35 Ibid., s. 22.

norske sakene er den gamle Norges-kjenner visestattholder Jacob Benzen hans fagkonsulent, det forklarer han mange steder. Ellers er det uråd å ramse opp alle de ganger han forklarer hvordan han har gjort sitt beste for å sette seg inn i forhold han ikke egentlig er fortrolig med. En annen sak er at den samvittighetsfulle mann må ha vært pålagt et såpass stort arbeidspress at han selv har kjent seg utilfreds, hva sakkunnskap i hvert tilfelle angår.

Formen på erklæringene er i god Wolff-ånd. Det er vanlig å hevde endog at selve formen danner et kriterium på påvirkning fra og tankemessig sammenheng med Wolff; man treffer påvirkning fra Wolff når man treffer denne formen.³⁶ Det er rimelig å understreke at det ikke er gjort noe forsøk på en slik bevisførsel her: Det kriteriet som er nevnt sist, er av formell karakter, og bør avbalanseres enda mer enn hittil er gjort. Erklæringene er bygd over en lest, de består av en prinsipperklæring og en tillempning.

De «tvende Correlata»

Stampe føler ikke behovet for å nevne at den organiserte stat har sitt opphav i en avtale. Av det er det urimelig å slutte at juristen ikke kjente avtalerett, men at embetsmannen, sluttsteinen i saksbehandlingen, ikke fant det rimelig eller sømmelig å drøfte opphavet til det enevelde hvis tjener han var. Miljøet kjenner selvsagt kontraktteorien; Kofod Ancher uttrykte den.³⁷

Denne enkeltheten er ikke helt uten interesse for en personlig identifikasjon av Stampe. Viktigere må det være å spørre etter Stampes forestillinger om staten og dens formål og oppgaver. Et enkelt, men avgjørende grunnlag bør trekkes inn her, i to ledd. Stampe er statstjener. Han skriver sine erklæringer fordi han er embetsmann og pålagt oppgaver. Og hver gang han tar stilling til spørsmål om næringsregulering, uttaler han seg på statens vegne om hvordan staten skal legge til rette forholdene i næringslivet. Det dukker aldri opp skyggen av tvil om at dette er en sentral statsoppgave. Staten er en aktiv stat. Ingen av hans erklæringer inneholder noe som kan minne om en tilbaketrukken

36 Klein op.cit., s. 200 f.

37 Ancher, P.K. (1759). Om Handelens Nytte for borgerlige Stater. «Fortale» til Jean-François Melon, I J-F. Melon, *Forsøg til en politisk Afhandling om Handel*. Nicolaus Møller. Det er nok snakk om samfunnskontrakt mellom regenten og befolkningen.

stat når det dreier seg om å delta i næringsregulering. Å hevde synsmåter i den retning ville bety å tillegge ham trekk av en «økonomisk liberalisme» som han ikke viser.

Det andre leddet i denne tanken kan virke som et paradoks. Som nevnt var ikke mesteren Wolff særs interessert i økonomi, mens Stampe i høy grad er det. Det er rimelig å dra inn som et trekk i en teori at dette henger sammen med den delvise opplevelse – kanskje rettere sagt svekkelse – av sensuren som skjedde i 1755 på kongens fødselsdag da undersåttene ble oppfordret til å gi sine bidrag i forsøk på å bedre rikenes økonomi. Oppfordringen ble jo fulgt i overstrømmende utstrekning.³⁸

Stampe bruker meget av sin arbeidskraft innenfor en emnekrets hvor han som alle lojale borgere er bedt om å bruke den. I den grad Stampe ønsker reformer, ønsker han det innenfor den statsform han arbeider i, og med staten som den samme realitet han kjenner.

Denne aktive staten har visse formål. Det *overordnede* formål betegner han mange steder som «Det almindelige Beste» (så hyppig at det ikke synes å være behov for en særskilt henvisning); ett sted går det frem at «Landets Velgaaende eller det almindelige Beste» er synonymmer.³⁹ Dermed er det i første omgang mulig å slå fast at han plasserer seg inn i en lang tradisjon av naturretts tenkning. Begrepet «det almindelige Beste» er kjent fra antikken. I Danmark har Holberg brukt det, i Pufendorfs betydning, i sin «Moralske Kierne» fra 1715. *Regenten* skal alltid «have sine Undersaatters Velfærd for øyene, og tænke paa det: Salus Populi suprema lex esto, gjøre saadanne Love, som tiene til det gemeene Beste, ...». Han skal innrette «saadan Disciplin at borgerne lever etter lovene, og særlig ha omsorg for at kristendom blir forkynt».⁴⁰ Hos Holberg og Pufendorf er det «almindelige Beste» altså innbegrepet av *regentens plikter* overfor undersåttene. Han skal vise omsorg, «Velfærd», de skal motta

---

38 Jeg sikter her til Louise Sommers nevnte påstand i Encyclopedia of the Social Sciences, art. Justi, at Justis oppfatning av samfunnskontrakten som implisitt, ikke uttrykkelig, stiller ham på linje med Montesquieu, motsatt Wolff. Uansett hva han måtte mene om selve saken, virker det urimelig å slutte, i Stampes tilfelle fra manglende omtale til noen som helst oppfatning av avtalen.

39 Stampe III op.cit., s. 51.

40 Foss, K. (1934). *Ludvig Holbergs naturrett: på idehistorisk bakgrunn*. Gyldendal, s. 425.

den. Han er subjektet, de befinner seg – som individer – i hva en kunne kalle en ren objektssituasjon.

I den store «husmannserklæringen» fra juli 1760 beskriver Stampe – to steder i nesten likelydende form – suverenenes forhold til det «almindelige Beste»: «Jeg anseer Landets Velgaaende eller det almindelige Beste og Deres Majestæts Fordeel som *tvende Correlata*, (min uthevning) der ikke kunde skilles fra hinanden, men nødvendig maae følges ad, saa at det, der beforder det ene, maae og befordre det andet, og det, der strider mod det ene, maae og stride mod det andet.»⁴¹

Sitatet krever en kildekritisk bemerkning: Det opptrer som et prinsipputt-sagn, av det slag som Stampe normalt gjør bruk av, og som alment oppfattes som hans egen grunnoppfatning, i den utstrekning han våger å slippe den frem. På den annen side må det ikke presses, et enkeltutsagn som det er. Det fortjener å sees på bakgrunn av to forelegg for oppfatningen av forholdet mellom regent og «det almindelige Beste»: Holberg/Pufendorfs subjekt/objektssituasjon, og Wolffs teori: *Commune bonum* er statens «Hauptgesetz», skapt gjennom sammenslutningen av familier, før noen avtale med regenten ble inngått.

Et sentralt teoretisk naturrettslig problem skal først antydes. De «tvende Correlata», statens og fyrstens fordel, er altså «tvende», dvs. ikke én størrelse. Fyrsten er ikke identisk med staten. At hans og statens formål, begge parter samme fordel, bør falle sammen, er en annen sak.

På dette punkt følger Stampe altså Wolff. Det som gjør det viktig å få fastslått Stampes standpunkt, er det faktum at han aldri nevner noen kontrakt, hverken mellom folk og fyrste eller noen samfunnskontrakt. Da er det viktig å få godtgjort, som et utgangspunkt for enhver drøftelse av ham, at han iallfall regner med et funksjonelt forhold mellom to parter.

Et situasjonsbestemt moment må trekkes inn i denne sammenhengen. Det forklarer hvorfor Stampe i det hele tatt opererer med sine «tvende Correlata», forholdet mellom folk og fyrste, i denne erklæringen. Det er nødvendig å være på vakt: Kanskje situasjonen er hovedgrunn for formuleringen, at den ikke uttrykker noe prinsippsyn.

«Husmannserklæringen» har som mål å slå tilbake et forslag, som Rentekammeret støtter, om å beskatte nyrydninger og husmannsplasser i Norge.

---

41 Stampe III op.cit., s. 51 og s. 59.

Stampe står altså et kollegium imot. Riktignok kan han støtte seg til vise-stattholderen Benzon, som har samme oppfatning som han selv. Likevel er motstanden fra byråkratiet så sterk at han føler behov for å manøvrere. Og fremgangsmåten er både enkel og effektiv, om enn ikke særlig original. Han henvender seg direkte til «Deres Majestæt». Høyt over hodet på kollegiene etablerer han sine «tvende Correlata».

Forholdet er dermed ikke at det situasjonsbestemte overordnes det prinsipielle, men at situasjonen tvinger Stampe til å forme en prinsippoppfatning. Den blir ikke mindre ambisiøs i så måte av å være blitt til i en politisk sammenheng. Tvert om: Det er mulig å slå fast at Stampe, i et avgjørende øyeblikk, tyr til sin Wolff-lærte holdning om den gjensidige harmoni, den som skal være teorien for forholdet mellom regent og folk.

Hensikten med dette avsnittet er ikke å gi noen utredning av «det almindelige Beste», men å søke etter hvilket betydningsinnhold som ligger i selve uttrykket «tvende Correlata». Mer konkret vil dette si å lete frem det felt eller de felter innenfor tilretteleggingen av næringslivet, hvor Stampe mener at regentens og statens felles interesser møtes.

Staten er som nevnt en aktiv stat. Som sådan har den visse plikter overfor innbyggerne, plikter som i henhold til Stampe, som her bygger direkte på Wolff, utgjør individenes rettigheter. Disse rettigheter formulerer han i «husmannserklæringen» som «Fornødenhed» og «Bequemmelighed». Han skriver ikke uttrykkelig at de er rettigheter, men sammenhengen gjør det utvilsomt.⁴² I erklæringen om Christiansands privilegier, fra september samme år, skriver han: «En Bonde er og en fornuftig Skabning, og saa længe han er det, kan det ikke feile, at han jo gierne vil være lykkelig». Man skal bare vise ham midlene til å bli det, gjøre dem begripelige og mulige, «saa jævner Resten sig selv, i henseende til de fleeste af dem. Men saa længe en Bonde bliver i en virkelig eller indbildt Umuelighed at komme sig og blive lykkelig, er der intet af ham at vente.»⁴³

«Fornødenhed», «Bequemmelighed», og lykke er altså de tre begreper som brukes til å formulere de grunnleggende menneskelige rettigheter. Men å etablere muligheter for menneskene til å oppnå dette, det er statens oppgave:

---

42 Ibid., s. 62.

43 Ibid., s. 191.

«Man», dvs. Stampe som statens mann, skal legge vilkårene slik til rette. Det er mesterens ord Stampe gjør til sine: «Zur *Nothdurft*, *Bequemlichkeit* und dem Vergnügen, ja zur Glückseligkeit» er det at sammenslutningen av individer/familier til et samfunn finner sted, skriver Wolff.⁴⁴

Det verbale samsvar er altså klart nok. Men ikke mindre klart er samsvaret i begrepsinnhold. «Fornødenhed og Bequemlighed» består i å få oppfylt de materielle krav som forutsettes for at «enhver skikkelig kan ernære sig».⁴⁵ «Lykke» bruker han i en sammenheng her og flere steder ellers, som gjør det nødvendig å peke på to momenter.

For det første bruker han det om «Bonden» eller «Landmanden», dvs. om den part han alltid regner som den svake når han behandler forholdet mellom bønder og andre samfunnsgrupper. Han er generelt svakere enn kjøpstadsborgeren, og utbyttes av embetsstanden når denne tenderer til å gå borgerens ærend, og det hender av og til, sier Stampe.⁴⁶ Han finner det endog nødvendig å gjøre uttrykkelig oppmerksom på at bonden er en «fornuftig Skabning», og følgelig har samme menneskelige rettigheter som andre. (Det er rimelig å nevne uttrykkelig her, at det er den norske, ikke den danske bonde han skriver om i disse sammenhengene). Men når han hevder retten til «Lykke», og statens plikt til å innrette forholdene slik at den kan oppnås, hos den gruppe som minst har vært unt denne rett, og som staten minst har satt i stand til å oppnå den, da understreker han jo implisitt det *almene* i denne rett og plikt. Alle mennesker som eier fornuft og følgelig streber etter lykke, bør kunne oppnå den, det er derfor staten eksisterer.

Praktisk betyr «Lykke» nærmest «velstand» i denne rent materielle sammenhengen, dvs. bedre timelige kår enn at man bare «skikkelig» kan ernære seg. Å gå i detalj med å spørre etter hvor stor grad av velstand som skal til for å oppfylle betingelsene for «Lykke», er selvsagt hensiktsløst, og unødvendig også. Det er et annet forhold som gir begrepet dets sentrale plass i 1700-talls naturrett. Det er mulig at man her finner en tankegang hos Stampe som er formidlet til ham via Justis «Staatswirtschaft», men det er slett ikke sikkert.⁴⁷ Hos Stampe er «Lykke» nemlig en rettighet av så å si høyere orden

44 Wolff (1769) op.cit., § 972.

45 Stampe III op.cit., s. 51.

46 Stampe III op.cit., s. 202.

47 Justi (1755) I, §§ 33 og 34.

enn «Fornødenhed» og «Bequemmelighed». Den kan oppnås gjennom egen innsats. Og her trer jo Justis skille frem mellom den slags kår som menneskene som mennesker har rett til å nyte, og de som kan oppnås gjennom egen innsats; Stampe kaller det at man «stræver». Et mer teknisk begrep for det er «Vindskibelighed». ⁴⁸ Det er begreper som i denne sammenheng har et sterkt moralsk preg. Dersom individet «stræver», skal strevet belønnes. Ellers mister mennesket «alt Mod og Lyst til at streve og at gjøre sig Umage». Den prosess som da setter inn, er at «den naturlige Ild udslukkes». ⁴⁹

«Vindskibelighed» har «den naturlige Ild» som sin selvsagte forutsetning. Den bør ha «Lykke» som sitt like selvsagte resultat. Dette er en individuell rettighet som tilsvarer en statlig plikt. Den grunnleggende plikt fylles rent praktisk, primært ved at staten sørger for å skaffe arbeidsplasser til alle, så de kan leve «skikkelig». ⁵⁰

Så vidt individuell rett og statens plikt. Men hva med «Deres Majestæts sande Fordeel», som utgjør det ene av hans «tvende Correlata»? Det logiske grunnlag for dette må søkes i oppfatningen av den sterke stats betydning, hos Stampe er den gitt en nærmest aksiomatisk form: Han vil forutsette «at en Konges Magt og Vælde og et Lands Styrke, Flor og Vælde beror paa Mængden af vindskibelige og arbeidsomme Indvaanere og Undersaatter». ⁵¹ Det er bare i utgangspunktet for et resonnement at denne tankegangen er aksiomatisk; nærmest hører den vel sammen med tidens vanlige «Populationisme»; som altså også Stampe bekjente seg til, om enn ikke uten betingelser: «Vil man vente, at Indbyggernes Antal skal formeres og tiltage, maae man see at forøge de Maader og det Arbeide, ved hvilket enhver skikkelig kan ernære sig. Jeg tenker, at Indbyggernes Antal tilvoxer i samme Forhold, i hvilket disse Midler forøges og dette Arbeide tiltager.» ⁵²

Dermed er utgangspunktet for statens tiltak gitt. Undersåttene bør ikke bare tilbys arbeidsplasser, men også adgang til å berike seg. Fordelen av dette er «Deres Majestæts» egen fordel. Alt det samtlige undersåtter eier utgjør nemlig landets alminnelige «Casse». Denne «Casse» står alltid åpen for kongen når

---

48 Dvs. driftig, foretaksom.

49 Stampe op.cit., III, s. 191 o.m.fl.st.

50 Ibid., s. 51.

51 Ibid., s. 50.

52 Ibid., s. 51.

«Omstændighederne» gjør det nødvendig for ham å søke den. Det er altså til begge parters fordel at «Cassen» er fullest mulig. Med «Omstændigheder» som skulle gjøre det nødvendig å ta av «Cassen», mener han nødsituasjoner. I alminnelighet må den ikke tømmes: Da er både «Deres Majestæt og Landet fattige».⁵³

I den foreliggende erklæring danner disse synsmåtene opptakten til å ta stilling til et rent praktisk spørsmål. Grunnen til at plasser og rydninger ikke bør beskattes, er at en slik inntekt til «Cassen» nok betyr en umiddelbar vinning, men er uheldig på lengre sikt, fordi den undertrykker «Vindskibeligheden», fordi den altså hindrer undersåttene i å nå lenger på veien mot «Lykke», og i stedet bidrar til å slukke den «naturlige Ild». Stampe har svære forestillinger om de norske husmenn: «Hvilke skjønne og ypperlige Folk i et Land! Hvem vilde ikke bidrage til at formere deres Antal. Gid Norge havde nagle 100 000de af dem». De har ofte «langt mere Nytte og Afrøde af et saadant lidet Stykke Jord» enn en dansk festebonde har. Han vil «formere deres Antal», dette er den mest realistiske delen av sitatet. Dertil vil han gjerne, noe han nevner en passant, gi tillatelse til gårddeling av odelsgårder med full eiendomsrett til hver del, ved å endre odelsloven. Eierne av små bruk ville oppmuntres til å rydde jord. Hensikten med dette også er å øke folketallet: Nyrydningene og gårddelingene vil føre til folkeøkning, «meest Husmænd, men og tildeels Gaardeiere». Mange «Familier» i de nærmeste øyer vil leve av disse på landet: «Kjøpmænd, Kræmmere, Haandværksfolk, Høkere, Vertshuusmænd etc.» Det blir behov for flere av dem også. Dermed øker vareomsetningen, og med den «Told eller Consumption, eller begge Deelee foruden Accise». Og dermed blir den felles «Casse» altså tilgodesett: Ved indirekte i stedet for direkte beskatning.

Det er her grunn til å legge sterk vekt på at Stampes utgangspunkt for denne «skatteteorien» ikke er finanspolitisk. Det er naturrettsteoretisk, og det bygger på to grunnleggende forestillinger: Individet bør være i stadig utvikling, og staten bør være sterk, og derfor i utvikling den også. Det er i forsøket på å vise praktisk hvordan disse «tvende Correlata» skal realiseres at Stampe gjør bruk av omstendighetene til å formulere en «skatteteori» i sin «husmannserklæring».

---

53 Ibid., s. 59 f.

«Utvikling» krever i denne sammenheng nærmere forklaring. Det er ikke tale om «utvikling» i noen som helst positivistisk forstand, i dette begreps enten vide eller snevre betydning. Det dreier seg for begge forestillingers vedkommende, både om staten og om individet, om en «utvikling» av det gitte potensial, en utvikling av muligheter som befinner seg innenfor gitte grenser, dvs. grenser som naturen selv setter. Stampe skriver ikke om en «Entwicklung», om en dynamikk som ansees å være uten grenser, han skriver om en «Entfaltung», en utfoldelse av de muligheter som finnes til stede innenfor en ramme. I denne materielle sammenheng er tanken at menneskene, individene, har plikt til å utnytte Norges naturgitte potensial. Staten har plikt til å sette dem i stand til å høste et rimelig utbytte av dette uten å ta overskuddet fra dem i form av skatter. Men staten har rett til å tjene på denne prosessen. Det er på selve «Entfaltungs»-prosessen staten skal tjene penger. Han sier ikke at de indikerte skatter skal heves, bare at inntektene av dem blir større når omsetningen øker.

Kongen og de «vindskibelige» undersåtter får altså større inntekt, de siste ved at nyrådningene ikke blir beskattet. Den første part øker sin «Magt og Vælde», den annen kommer «Lykken» nærmest.

I Stampes språkbruk, liksom i hele resonnementet, dreier det seg om et forhold i form av et samarbeid mellom to partier: «Deres Majestæt», ofte kalt «Regenten» i tidens språk, er den ene. Den annen part kaller Stampe dels «Staten», dels «Landet». Men det er individer eller «Familier» han skriver om, ikke et egentlig organisert kollektiv, noe «samfunn». Dette kan bli et tankekors dersom man ikke tolker det ut fra Wolffs enkle nøkkel: Av de to kontrakter som skapte den stat vi kjenner, ble den første inngått av de individuelle «Familiers» overhoder, for å fremme «det alminnelige Beste» bedre enn hver enkelt familie kunne det hver for seg. Men *formålet* med å inngå kontrakten er og blir å fremme en *individuell* velferd. De to parter som er i samarbeid i denne erklæringen, er følgelig kongen på den ene, summen av enkeltindivider på den annen side. Dette er de to størrelser Stampes politiske idéverden kjenner, og de to eneste han vil kjennes ved, som nedenfor skal drøftes.

Det mest sentrale punkt i denne tankesammenheng er påstanden om at regentens og folkets interesser utgjør «tvende Correlata». Det skal, krever Stampe, herske samsvar i formål mellom fyrste og folk. Denne «harmonimodellen» klarer han å konkretisere i «husmannserklæringen».

Konklusjon

Henrik Stampe gikk inn i gjerningen som generalprokurør med sofistiskert forståelse av naturrettenkningen. Han var rett og slett valgt i rollen for sine dype forståelse av tidens viktigste samfunnsfilosofi. De ledende menn i Det danske Cancelliet visste meget godt hva de i prinsippet fikk, nemlig en fagmann som kunne håndtere de komplekse resonnementene knyttet til den wolffske naturretten. Han utviklet da også et resonnement om «dynamisk skattepolitikk» knyttet til norske husmannsreformer: Ved ikke å skattlegge nyryddinger for hardt, ville individer være motivert til aktivitet og nyryddinger, den økonomiske veksten ville dermed øke, og dermed skattegrunnlaget og samfunnets verdier. Individuell utfoldelse ble også grunnlag for å øke herskerens – kongens – rikdom.

Stampes økonomiske tenkning har humanistisk kjerne. Individuell motivasjon og individuell utfoldelse er til berikelse både den enkelte og for landet. Det er slik «det allmenne beste» oppnås. Distinksjonen i utviklingsbegrepet mellom grenseløs utvikling og utviklingen innenfor gitte grenser, mellom «Entwicklung» vs. «Entfaltung», er slående som reformfilosofi. «Entfaltung» handler om reorganisering, om å benytte samfunnets ressurser på nye måter gjennom å oppfylle herskerplikten, i dette tilfellet for å frigjøre individet for personlig utfoldelse.

Sogner, B. (2024). Byen som regionalt sentrum.
I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»*:
Henrik Stampes dansk-norske naturretsprogram
(s. 101–116). Fagbokforlaget.
DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360204>

4

Byen som regionalt sentrum

Bjørn Sogner

I 1755 forfattet Stampe en erklæring om en stor og vanskelig sak knyttet til Christiania. Det var en sak som krevde mye av Stampe og der han sto mot sterke næringsinteresser. Det ble en sak som utenfra sett – når Stampes rolle skal vurderes – kanskje ikke viser Stampe fra sin mest viljesterke side, men det kan godt være at han sto overfor krefter som vanskelig lot seg kue fullt ut. Saken er imidlertid svært interessant som eksempel på hvilke komplekse og krevende fenomener reformer i naturretslig ånd han sto overfor. Christiania-saken var stor og svært viktig og illustrerte at saker vedrørende de fåtallige byer som Norge hadde, også dreide seg om regionene rundt byene.

Christiania var en såkalt kjøpstad, det vil si den hadde rettigheter til å drive utenrikshandel; for Christianias vedkommende var det trelast som var det store produktet. Christiania var også kommersielt sentrum i en stor og viktig region, Østlandet, og det var særlig byens regionale rolle som skapte vanskeligheter. Saken dreide seg om konflikter knyttet til de ulike sammenslutningene som var involvert i handel i byen, men altså særlig knyttet til handelen med befolkningen utenfor byen. Christiania hadde rettighet til å drive utenrikshandel på vegne av staten Danmark–Norge. Handelsrettighetene impliserte derfor også distriktene rundt disse byene der trærne som ble hugget og solgt vokste, de skulle omsettes fra byen. Men all handel, også varehandel, rundt byen – utenfor bygrensene – skulle organiseres gjennom byen. Og det var denne andre handelen som ble

Stampes utfordring. Byene var regionale sentra, en helt sentral del av den sentralstyrte organiseringen av samfunnet. Den viktigste styringsformen var nettopp å benytte flere lag av sammensluttede aktører, såkalte korporasjoner. De hadde i prinsippet statens tillit, men dette var prinsipper den individualistisk orienterte Stampe ønsket å endre.

Individualismen og dens motsetning

Det er to typer «korporasjon» Stampe retter angrepene imot: privilegerte laug og privilegerte kjøpsteder. De to typene tilsvarer et temmelig klart skille mellom erklæringer om danske og om norske forhold: Første type fins nesten bare i erklæringer om danske, siste om norske. I denne omgang skal imidlertid skillet mellom «danske og «norske» erklæringer holdes utenfor sammenhengen (det skal komme inn senere). Angrepspunktet er: Et mellomledd, her kalt «korporasjoner», har trengt seg inn mellom de eneste to typer sammenslutning mellom mennesker som systemet godkjenner. Der gjør de skade ved å representere «enkeltes Fordeel» og ved derved å opptre som den rake motsetning til «det almindelige Beste». Dette avsnittet har til formål å utrede Stampes begrunnelser for å angripe «korporasjoner» som skader ulike grupper, fordi motsetningen spalter seg i saksområder som må undersøkes hver for seg.

Stampes negative holdning til korporasjoner er meget stabil, i den grad at han ofte og gjerne gjentar seg selv ordrett. Angrepene, i generell form, opptrer så hyppig og til dels stereotyp i formen at det er klart at det dreier seg om en bevisst drill, i god skolemester- eller sersjantntone, av en lekse som «Excellencerne» og de «Committerede» og «Deputerede» i kollegiene skal gjøre seg til ett med. Representative sitater fins det nok av; de begynner alt i høker/landkremmererklæringen fra 1755 om Christiania: Her forkynner han at «jeg i Almindelighed ikke er indtaget for Laug, eller slige Selskaber, som allene og med Udelukkelse af alle andre søge at tilegne sig en vis Næringsmaade, men holder det for det almindelige Beste langt nyttigere og tienligere, at det i Almindelighed er enhver tilladt at ernære sig paa hvad lovlige Maade, han best veed og kan».¹ Ett moment om hans begrepsbruk: Han bruker «Laug» synonymt med

---

1 Stampe op.cit. I, s. 348.

«slige Selskaber» etc., dvs. med det som ellers av meg her kalles «korporasjon», det uttillatelige mellomledd mellom individ og stat. Når Stampe gjør det her, i 1755, skyldes det at den mest utbredte form for «korporasjon» i Danmark, og altså innenfor hans erfaringskrets, var laugene. Her angriper han ikke noe laug i vanlig betydning, han angriper den enerett kjøpmennene i Christiania hadde fått ved privilegiene av 1749, til en gros-omsetning av matvarer o.l., til fortrengsel for høkernes gamle rett til omsetning av disse varene uansett kvanta.² Det interessante i sitatet er ikke «Laug», det er et samlebegrep som i dette tilfelle er ukorrekt – norske handlende var aldri sluttet sammen i laug i vanlig forstand disse årene – men definisjonen av «slige Selskaber». Det er den som viser omfanget og retningen av angrepet. I erklæringen om Bragernes' og Strømsøs privilegier fra 1759 skriver han spesielt om byprivilegier: De beste privilegier en kjøpstad kunne ha, var «kortelig: At det skulle være alle og enhver tilladt der at nedsætte sig, og paa lovlig Maade ernære sig, som han best vidste og kunde.»³

Laug i vanlig forstand vil han ikke vite av unntatt i yrker der opplæringen krever særlig kontroll, eller selve arbeidet krever et kontrollerende organ – f.eks. hos gullsmeder, vektmakere etc.⁴

Christianias byprivilegier – landkremmere og høkere

I 1755 skrev Stampe sin første større erklæring om Norges «indvortes Oeconomie».⁵ Erklæringen han kommer med har en lang forhistorie, med utspring i den striden som oppsto i forbindelse med Christianias nye privilegier av 1749.⁶ Privilegiene, som har en uvanlig detaljert form, inneholder for det meste slike påbud og forbud som er vanlige i byprivilegier. For det meste bygger de på byens tidligere privilegier fra 1735. Hovedtrekket ved begge

2 Stampe op.cit., II, s. 103 ff. (referansen er håndskrevet i originalmanuskriptet og på flere måter uklar.)

3 Stampe op.cit. II, s. 667 f; Stampe op.cit., I, s. 348 o.m.fl.st.

4 Stampe op.cit., I, s. 348.

5 Stampe op.cit I, s. 335–354.

6 Wessel-Berg op.cit. I, 26.9.1749.

privilegier er at de begunstiger de egentlige kjøpmenn, utenlandshandlerne, på bekostning av andre grupper handlende. På dette punkt går 1749-privilegiene enda vesentlig lenger enn de eldre.

Både forarbeidet til privilegiene og innholdet i dem er drøftet av Edvard Bull.⁷ De skal ikke gjennomgås i detalj her. I stedet skal fremstillingen samles om de punktene som førte direkte til Stampes erklæring. Dette er nødvendig også fordi Bull ikke har vært igjennom hele materialet.

Privilegiene fra 1735 var blitt til på initiativ fra byens kjøpmenn med bifall av magistraten. Ett punkt i dem skal nevnes: Punkt 15 foreslår at folk i Akershus stift skal forbys å selge trelast til andre enn byens borgere. Mot dette protesterer 24 «Kræmmere», kjøpmenn som handler i stort og smått med innen og utenlandske varer. De hevder at trelasthandlerne allerede har hånd om den mest lønnsomme forretning i landet, og dertil handler med mangt annet enn trelast. Når de kjøper last av bøndene, tvinger de dem til å ta betaling i varer i stedet for penger. Dermed trekker de omtrent all handel i stiftet til seg. Til dette svarer trelasthandlerne at de handler slik praksis er, de må selv ta imot vare mot vare, og dertil kommer at byen ikke har regler for noen «sortert» handel.⁸

Episoden viser at den forståelige motsetning mellom større og mindre kjøpmenn bunner i økonomisk ulikhet. Dertil fantes det intet rettsgrunnlag for å fordele forskjellig handel mellom kjøpmennene. Forsøkene på å skape nye retningslinjer for en «sortert handel», ikke blant kjøpmennene, men mellom dem og andre grupper, er grunnlaget for den striden som Stampe i sin tid måtte ta stilling til.

Privilegiene av 1749 var godt forberedt. En drivende kraft i arbeidet med dem var den nye stiftamtmann fra 1740, F.O. Rappe. Han var gift med datter av den betydelige skogeier i byen, Gjerd Andersen, så hans personlige tilknytning er hevet over tvil.⁹ Hans arbeid besto især i å samarbeide ulike forslag, fra magistraten, de 12 eligerte menn og et par grupper borgere av byen.¹⁰ Forslagene er preget av visse motsetninger som Bull har redegjort

7 Bull, E. (1927–1936). *Kristianias historie* [bd. III]. Cappelen, s. 87–92, 103–111.

8 Ibid., s. 87 f.

9 Bull, E. (1917). Kristiania og landhandlerne i byens opland i anden halvdel av det 18. aarhundrede. *St. Hallvard*, 3, s. 239.

10 Norske Innlegg 26.9.1749. Legg «Christianias Byes Privilegier». Norges Riksarkiv.

for. De omfatter et forslag fra kremmerne om at de 12 menn skal forhandle med samtlige borgere når det trengs ekstra bevilgninger til byen. Kremmerne angriper trelasthandlernes småhandel med bøndene, og at de betaler dem med varer. De 12 menn foreslo å opprette et laug av kjøpmenn i byen. Denne fullstendige nyhet, ikke bare i Christiania, men i landet i det hele tatt, vakte visst ingen egentlig motbør fra noen, selv om kremmerne også på dette punkt hadde visse forslag til endringer i de eligertes utkast til laugprivilegier. Imidlertid fulgte regjeringen Rappes forslag om å utsette opprettelsen av lauet.¹¹

Det var hverken motsetninger mellom forslagsstillerne eller forskjell mellom forslagene som vakte striden. Den skyldes en sak hvor alle disse er enige, og hvor det er samsvar mellom forslagene og de endelige privilegier. Privilegiene påbyr at handelen til «Landkremmerne» i stiftet skal avskaffes helt. Handelen til høkerne i byen og i forstedene skal begrenses, høkerne får handle med samme slags varer som før, men bare i små kvanta. Kildene til striden dekker årene 1747–1755. Den alt overveiende del av dem er partsinnlegg og må behandles som slike. Rappes etterfølger som stiftamtman i Christiania stift og dessuten visestattholder i Norge, Jacob Benzon, har noen erklæringer i saken; også han tar standpunkt til striden. Det er vanlig at nye byprivilegier fører til strid, som har etterlatt svulmende dokumentmasser. Men denne flid som alle parter gjør seg for å fremme egne interesser og svekke motpartens, intrigene for å skaffe seg øre på høyeste hold, er også en illustrasjon av at de rettigheter som byprivilegiene gir, oppfattes som mer enn formaliteter. Det er en kjensgjerning at borgere og andre nordmenn brøt privilegiene når de hadde fordel av det og fikk det til. Selve landkremmerhandelen viser både at behovene i bygdene brøt igjennom forbudene i lovene, og at de som våkte over lov og rett ikke alltid tok loven bokstavelig. Handelen brøt det gamle forbudet mot landprang (omsetning av varer utenfor byene). Men om folk var parat til å bryte bestemmelser i næringslovgivningen, betyr det ikke at de ikke ønsket og kjempet for videst mulige rettigheter for seg selv. Det praktiske innhold i byprivilegiene ligger i kontrollen av dem. Når nye privilegier, som i Christiania, førte til strid mellom grupper av borgere, var denne striden en garanti for at privilegiene ble kontrollert.

---

11 Bull op.cit. III, s. 90–92.

Ettersom striden tilspisser seg, blir det klarere hva den egentlig dreier seg om. Det er bondehandelen (landkremmeriet) høkerne nødige vil slippe, og kjøpmennene helst av alt vil få hånd om, fordi den kaster mer av seg enn den innenbys småhandelen. Det viser argumentene både fra høkerne selv og fra kjøpmennene. Fremstøtet fra kjøpmennene mot høkere og landkremmere er et hovedpunkt i hele privilegiet fra 1749. Kjøpmennene vil tilta seg all handel med landsfolk i circumferensen, både den lokale landhandelen og byhandelen.¹² Det er ingen tilfeldighet at dette fremstøtet kommer ved midten av 1700-årene. Trelastdriften langs vassdragene på Østlandet var vel den viktigste faktor til å skaffe mer rede penger blant folk enn det rene jordbruket kunne. Hogst og drift, fløting, skjæring og kjøring ble iallfall delvis betalt i penger. Riktignok hadde mange år etter 1720 vært preget av avsetningsvansker og fallende priser i de fleste bynæringer, og dette måtte få sine følger også for folk som var i borgernes brød. De gode tider for Christianias trelasthandlere, de som skulle skape de store trelastdynastiene, var ennå ikke begynt å gjøre seg gjeldende. Men trelastdriften lå jo ikke nede, den fortsatte. Sist i 40-årene tok storeksporten av «Christiania deals» (høykvalitets bord) til for fullt.¹³

Sett på denne bakgrunn blir privilegiene av 1749 å betrakte som en allianse mellom trelasthandlere og kremmere. En kommersialisering av samfunnet på Østlandet er allerede i gang, og synlig for den aktpågivende observatør. Grunnlaget for den er vekst i trelastnæringen. Men økende pengemengde, varebehov og folketall gir utbytte også til dem som på et tidlig tidspunkt klarer å manøvrere seg til et monopol på å forsyne det store opplandet med nødvendige dagligvarer. Det er ikke vanskelig for kremmerne å se hvilken vei vinden blåser. De innrømmer selv at høkerne er formuende og at deres handel er blomstrende. Dette er bakgrunnen for privilegiene, og grunnen til at striden om dem blir såpass skarp.

Den nye stiftamtmanden Benzons første erklæring om saken er datert 16.12.1752.¹⁴ Den fører straks saken inn i en ny fase. Det var også en meget erfaren mann, i norske saker og i sentraladministrasjonen, som tiltrådte de to embeter, som stiftamtmand i Akershus og i det gjenopprettede

12 Circumferensen var det definerte området for byen og utgjorde mye mer enn bare bykjernen. Det var området for byprivilegiene til en kjøpstad.

13 Holmsen, A. (1971). *Fra Linderud til Eidsvolds Værk* [bd. II-1]. Dreyer.

14 Norske innlegg, 3.2.53, Norges Riksarkiv.

visestattholderskap.¹⁵ I København hadde han sittet flere år både i Rentekammeret og Kommersekollegiet; han kjente både Norges indre økonomiske forhold og ikke minst næringsreguleringen innenfra. Våren og sommeren 1752 foretok han et halvt års reise, over land til Trondhjem og derfra rundt kysten tilbake til Christiania.¹⁶ Erklæringen om høkerne røper et bredere oversyn over problemene enn hans forgjenger hadde hatt; det var jo også visestattholderens oppgave å skaffe seg et slikt. Han gir kjøpmennene rett i at byprivilegiene tillater høkerne bare å selge i smått; de gir likevel høkerne i Christiania rett til større handel enn i København og andre kjøpsteder (Benzon hadde vært overpresident i Københavns magistrat umiddelbart før han ble visestattholder). Hensikten med bestemmelsen er at høkere ikke skal forsyne opplandet. De skal handle med folk i byen, med matvarer og annet som kjøpmennene ikke finner det lønnsomt å selge i smått. Nå er imidlertid forholdet at enkelte høkere har tatt borgerskap og etablert seg for mange år siden i en handel som ikke bør kalles høkerhandel, men innlandshandel. De handler i stort og smått med bønder og svensker – beskrivelsen hans av handelen minner om høkernes egen, også fordi han innrømmer at de har tjent godt på den. Det ville være betenkelig om disse familiene skulle rykkes ut av en så veletablert næring. For å løse tvisten og samtidig la privilegiene bli stående foreslår han at de som var høkere før privilegiene, bør få endre sitt borgerskap til kjøpmenn, på visse betingelser. De skal betale 25 daler hver til byen, og ellers delta i dens utgifter som kjøpmenn. Da bør de få bli boende der de bor, også i forstedene, i sin egen og sin hustrus levetid. For vanlige kjøpmenn gjaldt regelen om at de skulle holde hus og butikk innenfor byens grenser. Høkere med borgerskap nyere enn privilegiene, og eldre som vil fortsette som høkere, bør få en frist til å bli av med varene, og skal deretter holde seg privilegiene etterrettelig. For fremtiden bør en høker kunne få kjøpmannsborgerskap etter 8–10 års handel. De som fortsetter som høkere, bør få drive øltapperi og vertshus.

Når Benzon skiller mellom høkernes innenbys handel og innlandshandel, svarer det til trondhjemsforhold. Der utdeler magistraten forskjellige slags borgerskap til de to gruppene. Trondhjems høkere driver innenbys småhandel. Innlandshandlerne har rett til handel i et bestemt utenbys område der

---

15 Benzons instruks dat. 22.1.1751, Norske innlegg, Norges Riksarkiv.

16 Statthaldararkivet C IV, prot. nr. 1 (kopibok). Norges Riksarkiv.

de i regelen er forpliktet til å ha sitt borgerleie. De handler i Nordlandene, «Sølehnene», og i Trøndelag, i stort og smått, med bønder og fiskere. Den betydeligste gruppen blant dem var «Nordfarerne», som hadde særskilt borgerskap på nordlandshandel. De driver hverken import eller eksport, utenlandshandel er som vanlig forbeholdt kjøpmennene i byen. Innlandshandlerne er mellomledet, som arbeider lokalt, mellom kjøpmannen og produsent og forbruker i distriktet. Ordningen har sitt utgangspunkt i konkurransen med Bergen. Den er et middel som Trondhjem, den svakere part, gjør bruk av. «Nordfarerne» er å oppfatte både som konkurrenter og supplement til nordlendingenes egen jektefart på Bergen. Ordningen får bestå fordi både kjøpmenn og innlandshandlere så seg tjent med den.¹⁷

Benzon hevder at det ville være betenkelig å rive mange familier ut av sin gode næring. I utsagnet ligger den vanlige omsorg for undersåttenes «Velfærd». Høkerne var effektive og velstående. Som innlandshandlerne i Trondhjem er de en aktiv og selvbevisst borgergruppe; trondhjemerne var det enda mer i 1720–30-årene enn 20 år senere.¹⁸ Heller enn å redusere disse dyktige menn til småhandlere, og dermed deklassere en gruppe borgere, vil Benzon ha dem gjort til kjøpmenn. Bak kravet om standsbevaring ligger en konservatisme, men også anerkjennelse av hva som er det mest praktiske, og fremfor alt hvilken ordening som svarer best til norske forhold.

De tanker som ligger til grunn for forslaget om høkere og landkremmere kan gjerne kalles «merkantilisme». Hensikten er å fremme friest mulige forhold i innlandshandelen. Forslaget er pragmatisk, det regulerer nennsomt de ordninger og handelsformer som har vist både sin berettigelse og levedyktighet. Den søker å få i stand mer ensartede former i den utenbys innenlandske vareomsetning: Når Benzon bygger på tilstander han kjenner fra Trondhjem, er også dette ett av formålene, etter min oppfatning. En mest mulig ensartet regulering av denne omsetningen, helst med landsomfattende gyldighet, er lettere å administrere enn lokale variasjoner. Og hensynet til administrasjonen veier tungt: Statsmakten trekkes langt frem for å beskytte de frie forhold som etableres. Friheten trenger statsstøtte.

---

17 Sogner, B. (1962). *Kjøpstad og stiftsstad. Trondheim bys historie* [bd. 2]. Trondheim kommune, fl.st.

18 Sogner op.cit., s. 307 f.

Saken om landkremmere og høkere omfatter en begrenset del av næringsreguleringen, og bare i én del av landet. Det er i egenskap av stiftamtmann Benzon behandler den. Men avgjørelsen er grunnet på et landsomfattende oversyn. Den er ingen kollegial skrivebordsbestemmelse, favoriserer ingen særlig stand eller gruppe, og hverken i innhold eller begrunnelse er det mulig å spore andre politiske hensyn enn ønsket om at forslaget skal kunne godtas på høyeste hold. Saken er en av de første Benzon behandler. Den viser ikke bare ønsket om å løse norske problemer ut fra landets egne forutsetninger, men også et tilløp til å se landet som en enhet. Forslaget ble approbert i reskript av 3.2.1753.¹⁹ I løpet av mai samme år utstedes bevillinger til 15 landkremmere.²⁰

Når Stampe uttaler seg om saken i 1755, har den rullet og gått i årtier. To stiftamtmenn har vært involvert og har tatt ulike posisjoner. På overflaten dreier saken seg om landkremmerens situasjon på Østlandet (Christianias oppland), men den handler dypest sett om posisjoneringer blant de ulike gruppene handelsmenn som opererer innenfor det finmaskede privilegiesystemet. I 1753 ble det klart at Rappe identifiserer seg med kjøpmennenes sak, uttrykker engstelse for kjøpstadenes fremtid og kritiserer Benzons beslutning.²¹ Fra 1750 var Rappe overpresident i København, den samme stilling som Benzon var blitt forflyttet fra til Christiania.²² Rappe var altså formann i hovedstadens magistrat, en sentral embetsmann i administrasjonen av tvillingrikenes handel, og ga sitt syn på handelsreguleringen i en prinsipiell form. Han hadde også mange års erfaring i det viktigste norske embete den tid stattholderskapet sto ubesatt. Hans syn måtte veie tungt når sentralstyret og i sin tid Stampe skulle ta standpunkt til striden. Men også Benzon fikk støtte. Friedrich Clauson og syv andre kjøpmenn fra Christianias kjøpmannsstand støttet opprettholdelsen av landkremmerne. Clauson eide blant annet Frogner gård og Bærums Verk.²³ I 1740-årene hadde han vært på kant med magistraten fordi han som borger i Moss drev kjøpmannshandel

---

19 Wessel-Berg op.cit. I, 3.2.53.

20 Norske innlegg, 11.4, 55, Norges Riksarkiv.

21 Ibid.

22 Bull (1917) op.cit., s 239. Også Norske innlegg 11.4.55, dat. 4.8.53. Norges Riksarkiv.

23 Bull (1917) op.cit., s. 240 f.

*i Christiania uten borgerskap i byen.*²⁴ Clauson og hans allierte vektlegger de store, norske avstandene og behovet for organisert landhandel.

Stampe mottar saken med dokumenter uten glede. Det er ikke lett å gi råd «i en Materie, hvor tvende saa brave og erfarne Mænd, der i saa lang Tid have forestaaet de høyeste ØvrighedsEmbeder der i Landet, og der paa Stedet, ere uenige og af stridige Meninger». Hans egen «Kundskab om Norge, og dens indvortes Oeconomie,» er begrenset. Dessuten finner han at oppgaven ikke «synes at have megen Forbindelse med mit Embede, eller Justitiens Administration.»²⁵

Stampe deler erklæringen i to helt adskilte avsnitt, ett om hver av gruppene. Han forklarer ikke hvorfor, men har nok hatt sine grunner. Om høkerne skriver han med tyngde og sikkerhet, med bruk av klare argumenter. Avsnittet om landkremmerne er forsiktig i formen og delvis inkonsekvent i innholdet.

Høkeravsnittet begynner på vanlig vis, med at «jeg i Almindelighed ikke er indtaget for Laug, ... men holder det for det almindelige Beste» bedre at enhver får ernære seg som han vet og kan. (Han gjør – som ellers, unntak for en del laug). I Christiania står striden om høkernes rett til å handle i så store partier de vil med sine tillatte varer. Det «skjønnes lettelig at Høkerne herudi have den største Faveur for sig», for de grunner sitt krav på hovedregelen, mens kjøpmennene grunner sitt på unntaket, uten å forklare skikkelig hvorfor. Det er bedre jo flere som kan leve av samme handel, enda bedre om noen dertil kan samle rikdom. Dersom «denne Qvæstion fra først af blev undersøgt, og ikke forhen ved Lov eller Anordning var decideret», ville han uten betenkning ha bestemt seg til fordel for høkerne.

Han formulerer et prinsippsyn på hele det emnekompleks som det aktuelle spørsmål hører hjemme i. Handelen bør være omgitt av færrest mulig restriksjoner, og bør ha flest mulig utøvere. De to momentene henger sammen og begrunner hverandre. Det er den fri konkurranse han hevder. Restriktive tiltak skal ikke treffes lenger enn det er nødvendig – hva han mener med det, forklarer han. Han setter individualismen inn i en konkret sammenheng ved å peke ut sin hovedmotstander. For første gang uttaler han seg prinsipielt imot «Laug».

24 Indkomne danske Breve til Journ. A.D. Ad Journ. c (1744–46) Jnr. 746. Kommercekollegiets arkiv. Danmarks Riksarkiv.

25 Stampe op.cit., I s. 335–354.

Fra innledningen går han over til å klarlegge hvilke hensyn som må tas til «Lov eller Anordning». Høkerhandelen er begrenset gjennom privilegiene, «og kan ansees at have nogen Grund i Commerce-Forordningen», derfor «synes det rimelig» å skille mellom høkere som har nedsatt seg før og etter privilegiene. De siste har fått borgerskap i henhold til privilegiene, det har de vært tilfredse med, og det bør de fortsatt ha. De med eldre borgerskap må behandles etter praksis slik den var før 1749, dersom den var etter loven. Selv påstår de at de har hatt rett til handel med sine varer, som spesifiseres, fra uminnelige tider, i ubegrenset omfang, «naar de allene selv ikke forskre- ver dem». En handel som har vært drevet siden uminnelige tider kan neppe kalles «tilsnegen», som kjøpmennene gjør. Om kommerseforordningen, som påbyr skille mellom grossist og detaljist, hevder han at den ikke bør ha gyldig- het i Christiania, så mye mindre som tidligere privilegier ikke innskrenket omfanget av høkerhandelen.

Forholdene bør vedbli etter reskriptet av 3/2-1753, som bygger på Benzons forestilling. Høkere med borgerskap eldre enn privilegiene kan få borgerskapet endret til fullt kjøpmannsborgerskap om de vil. Det eneste kjøpmennene har hatt av rimelige innvendinger mot dette, er at høkernes har fått bo i forstedene, også etter at de var blitt kjøpmenn. Stampe foreslår at de høkere som blir boende i forstedene med kjøpmannsborgerskap, ikke får fulle rettigheter, men de samme som de hadde før privilegiene av 1749. Også ellers bør reskriptet forbli gyldig: De som har vært høkere i 8-10 år, fått kunnskap i handel og samlet midler, bør få borgerskapet endret fra høkere til kjøpmenn om de vil, mot å svare utgifter til byen som kjøpmenn og betale noe til byens kasse. At kjøpmennene ikke er tilfredse med dette «undrer jeg meg saa meget mindre over, som det er deres Fordeel, at hele Handelen forbliver mellom nogle faa Per- soner, hvoraf følger, at det bør være vanskeligt, at blive Kiøbmand, saa at kun faa Personer dertil kan have Adgang». Men her stemmer ikke hans Majestets og «Publici» interesser overens med det kjøpmennene holder for egen fordel.

Stampes innstilling ble fulgt. Dermed kunne høkere med borgerskap fra før 1749 velge om de ville flytte til byen og bli kjøpmenn, uten å utstå lære- og drengear som de andre kjøpmennene måtte, eller bli boende i forstaden og handle som høkere på de gamle vilkår. Det var det siste høkernes selv hadde fremmet som sitt primære ønske under striden. Og for de yngre høkernes ble den rettslige overgang til kjøpmannsstanden redusert til et spørsmål om ansiennitet. Stampes eneste innrømmelse overfor kjøpmennene, kravet om at

høkerne måtte flytte til byen om de ville bli kjøpmenn, var uviktig for høkerne. Etter det de selv sier, var de vel tilfredse med sin gamle handel. Dette skriver de midt i striden, i en situasjon da det måtte være grunn til å regne med at de formulerte sine ønsker fullt ut. Samarbeidet mellom Benzons og Stampe førte til et resultat som må tolkes som en fullstendig seier for høkerne. De vant det de hadde bedt om, retten til å handle i ubegrenset omfang, og de sikret seg dessuten mer enn de hadde bedt om: en lett overgang til kjøpmannsstanden.²⁶ Det første slo tilbake kjøpmennenes fremstøt for å sikre seg høkernes innlandshandel, det andre slo bena unna de aktuelle eller fremtidige planer de måtte ha, og som enkelte av dem hadde, om å etablere et handelsoligarki i byen, bygd på kjøpmannslaug.²⁷

Erklæringen om høkerne er klar i premisser og konklusjon, om avgjørelsen er ensidig. Han hadde klare standpunkter som han fant å kunne anvende på norske forhold. I avsnittet om landkremmerne går han den motsatte vei. Han tar utgangspunkt i Rappes innstilling. Denne har «temmelig tydelig» påvist «at der af Landkræmmeriet følge betydelige Uleiligheder». Stampes oppfatning i 1755 er ikke bare bygd på de danske forhold han kjenner, men også på en oppfatning av «Bonden» som samsvarer med danske sosiale forhold, og med «Samtidens Syn paa den danske stavnsbundne Bonde».²⁸ Den følgende begrunnelse blir rent referat av Rappes erklæring: Bøndene forføres til overdaadighet. «Thi da Landkræmmerens Fordeel bliver større, jo mer Bønderne kiøbe og blive vante med at bruge af slige ufor nødne Ting, som mere smigre deres Kræsenhed, end behøves til deres Nødtørftighed, saa kan det ikke feile, at jo Landkræmmeren ved alle Leiligheder søger at gjøre Væsen af disse sine Kramvahre, og derved at stikke øinene ud paa Bonden». Dessuten gir de dem dyr kreditt. Hovedargumentene er at bonden «forføres» til «Overdaadighed». Nå er ikke dette noe ukjent i samtiden; litteratene som skriver fra midten av 50-årene uttaler seg om «Overdaadighed». De betydeligste av de dansk-norske forfattere i denne perioden er gjennomgående samstemte

26 Lajos Juhasz tar feil når han hevder at høkerne «kun ble småhandlere» etter 1755. Han blander sammen småhandler og innenlandshandler. Juhasz, L. (1967). Storgaestens innlemmelse i Kjøpstaden. *St. Hallvard*, 45, s. 172.

27 Bull op.cit. III, s. 90.

28 Jfr. Olsen, A. (1939). Samtidens Syn paa den danske stavnsbundne Bonde. *Scandia*, 12.

i å fordømme luksusforbruk, og slett ikke bare i bondestanden.²⁹ Stampe selv skrev om det et halvår før landkremmererklæringen.³⁰ Den gang frarådet han et forslag fra amtmann Hagerup i Nordlandene om at bøndene i amtet skulle tilholdes å kle seg i tarvelig bondedrakt, i stedet for deri skadelige overdådighet som gikk i svang nordpå. Stampe uttalte seg den gang i prinsipiell form: «Ligesom jeg i Almindelighed ikke anseer Anordninger for det beste Middel til at indføre Tarvelighed, saa synes blant slige Anordninger de endnu at være meest odieuse, som ikke ere almindelige, men allene angaae en vis Stand, ...» Slike midler får lett skadeligere følger enn overdådigheten. Stampe tror at bøndene nordpå som oftest eier gårdene sine selv. Og stolte og kjepphøye bønder er i alminnelighet å foretrekke fremfor forsakte, trevne og nedslåtte. Det er bedre at en bonde er stolt av sin stand enn at han regner den som fattig og ussel, et sted der han er satt til å trelle uten å kunne vente noen oppmuntring eller fornøyelse.

Hensikten er ikke å sammenligne de to sakene; de har ikke meget felles. Men de viser at Stampe nylig har tenkt igjennom spørsmålet om «Overdaadighed» tilstrekkelig til å formulere en almen oppfatning om det. Det er tanker fra Nordlandserklæringen som er å finne igjen i senere erklæringer. Derimot stemmer de dårlig med helhetsoppfatningen om de norske bønder i avsnittet om landkremmerne. Han har visse forestillinger om bøndene alt i 1755 (ikke helt riktige; ettersom han tror Nordlandene har hovedsakelig selveiere), hans bondesyn endrer seg ikke i sin helhet senere. Uttalelsen om forholdet mellom bonde og landkremmer krever en forklaring. Den enkleste ligger i hans avhengighet av autoritet. Rappe er hans hjemmelsmann, det går klart frem av innledningen. I høkeravsnittet var det Benzon. Dermed har han gjort rett og skjell for seg overfor begge de «brave og erfarne» menn. Dessuten er han usikker i landkremmerspørsmålet. Benzons innstilling bryter med både lov og privilegier og skaper andre tilstander enn de danske som Stampe kjenner. Minste motstands vei blir å følge talsmannen for den konservative linje.

Som vanlig lar han være å følge sin kompromissløse innledning. Landkremmerne bør ikke avskaffes med det samme. Konklusjonen er at

---

29 Som brødrene Liltken, Pihl, O.S. (1757). *Ringe Tanker om Land-Væsenet, Tarvelighed, og nyttige Fabriquer, Samt deres Virkninger i Staten*. Ludolph Henrich Lillie o.a.; O.S. Pihl o.a. Jfr. Bisgaard op.cit., s. 167 f.

30 Stampe op.cit. I, s. 252 f., dat. 26.7.54.

landkremmerhandelen ikke bør begunstiges, men heller innskrenkes, for å avskaffes til slutt, om det er mulig. For tiden bør ikke nye menn få privilegier, heller ikke bør det beskikkes nye i stedet for de som slutter eller dør. Visestattholderen bør gjøre unntak der særlige forhold gjør det nødvendig, og for å hindre omløpende bissekremmere. Etter hvert som landkremmerne blir borte, må det føres tilsyn for å hindre bissekremmere. Bøndene bør bringes i vane med å reise til byen og handle – han foreslår enkelte praktiske løsninger for å lette byturene, med tanke på «Landkremmeriets almindelige Ophævelse». Om denne ikke kan oppnås i de fjerneste bygdene, foreslår han at visestattholderen og den lokale øvrighet i sin tid avgir innstillingen om, hvilken av tre mulige løsninger som vil være til minst skade: Enten at 2–3–4 landkremmere får fortsette handelen i de fjerneste distriktene, om faste markeder kan dekke behovet for vareomsetning der, eller om en liten kjøpstad bør anlegges på Hedmark eller et annet sted på «Oplandene». Den burde få rett til innlandshandel med oppkjøp av varer i kjøpstedene og utsalg i smått.

Også dette avsnittet ble approbert. I reskript av 11. april 1755 blir hans forslag fulgt helt ut, og erklæringen utførlig referert.³¹

Stampe er i praksis mer nyskapende enn erklæringens bokstav tilsier. Han sier seg enig med Rappe i prinsippet, men lar i realiteten Benzons ordning fortsette. «Nedtrappingen» av handelen lar den endelige avgjørelsen bli skjøvet ut i tid. Den vesentligste hensikt med forslagene har neppe vært å avgjøre noe som helst, det kunne ikke Stampe vente å oppnå ved å holde døren åpen for begge parters standpunkt og dertil introdusere et tredje forslag til løsning. Jeg tolker avsnittet som en balansegang mellom autoritetene i første rekke. Derfor regner jeg med en annen hovedgrunn for forslaget om utsettelse enn Stampe selv gir. Partene har låst seg fast i prestisje og personlige interesser som den utenforstående ikke lett kan skille fra de reelle problemer: Rappes tilknytninger er nevnt, men også Benzon står steilt på 1753-reskriptet. Stampe vil vinne tid på vilkår som kan føre saken ut av den stridssituasjon som den befinner seg i. Først når en utsettelse er oppnådd, er det mulig å vinne skikkelig kunnskap om hvordan Benzons ordning virker til å kontrollere og minske ulovlig handel. Den endelige avgjørelse legger han i visestattholderens hånd; det er både en gestus overfor Benzon og en rimelig vurdering av embetskompetansen.

---

31 Wessel Berg op.cit. I, 11.4.55.

Det er også en forsikring om at striden endelig skal avgjøres ut fra det lokale embetsmanns skjønn, visestatholderen skal sørge for å innhente råd. Jeg tolker dette som utslag av et ønske om at spørsmål som angår indre norske forhold skal avgjøres av andre menn enn de som selv er part i saken, og først etter at lang tid har skapt erfaring for hvilken ordning som bør gi grunnlag for å avgjøre striden.

Stampes tilbakeholdenhet i konklusjonen hindrer ikke at hans personlige syn røper seg. Hans forsiktige forslag om å opprette en liten kjøpstad gir en pekepinn om hvilken vei han selv ser som den beste ut av konflikten. «Landprang» var forbudt, men på Østlandet var forbudet gjennomhullet av særordninger. Både Rappes forslag og Benzons ordning hadde som forutsetning at slike unntak fra forbudet var nødvendige av hensyn til avstanden til byen. En ny kjøpstad ville slå bena unna begge parters argumenter.

Det er neppe grunn til å tvile på at Stampe fikk foreslått en ordning som lå nær opptil det han ønsket for den utenbys handel i stiftet. Men for å få til ordningen skrev han imot sin egen prinsippoppfatning. I stedet refererer han Rappes syn, neppe særskilt av hensyn til ham, for han skal ikke motta erklæringen, men av hensyn til «Excellencerne». Han tør ikke åpent vedstå seg klar motstand mot standpunktet til hovedstadens overpresident.

Stampe er en «svag» mann i dette avsnittet av erklæringen. Han tar ikke i forsvar bøndene, den gruppe som i denne sammenheng er uten beskyttelse av noen «korporasjon», overfor de privilegerte kjøpmennene i Christiania eller andre grupper som er det. Tvert om angriper han landkremmerne fordi de ikke lar bøndene nøye seg med «Nothdurft»; dermed ligger det implisitt at «Bequemlichkeit» ikke skal vederfares bønder i Akershus stift. Med stor foreløpig sannsynlighet er det en taktisk begrunnet «Svaghed» Stampe viser. Han oppnår omtrent det han ønsker for bøndene i stiftet.

Konklusjon

I Christiania-erklæringen står Stampe bare på startstreken når det gjelder å bevege seg bort fra den merkantilistiske ideologien. Den endelige løsningen han foreslår og som blir vedtatt, handler ikke om noen større reformprosess. Endringsvilligheten er imidlertid til stede gjennom resonnementer som kritiserer

laugsvesenet og peker fremover mot mer konkurranse i handelen, i en situasjon der de privilegerte står mot hverandre og slåss om sentralmaktens gunst.

Den ansente situasjonen Stampe tar stilling til, handler jo også om veldig store og viktige spørsmål: forholdet mellom by og land i en epoke der trelastsektoren vokser og økonomien som helhet blir mer transaksjonsorientert. På en måte kan det se ut som om Stampe ikke tar stilling; på en annen måte stopper han jo fremstøtet fra de mest veststående og best posisjonerte av de byprivilegerte fra å ta kontroll over det som var en voksende landhandel. Småkjøpmennene – høkerne – får lov å beholde sin posisjon i skjæringspunktet mellom by og land, i en situasjon der det kunne se ut som om det ville kunne utvikle seg rikere handel utenfor byen. Når han derfor lar situasjonen være til oppsyn, under påskudd av at landkremmeriet skulle dø ut, var det kanskje å forvente den motsatte utviklingen, at grunnlaget for landkremmeri ville øke.

Selv om Christiania-erklæringen – og dens forhistorie – ikke i seg selv innebærer store reformer, dreier dette seg om å sette det økonomiske livet under lupen. Økonomisk organisering er oppe til vurdering, og innarbeidede og etablerte rettigheter står opp mot synspunkter på hva som er en hensiktsmessig organisering sett fra samfunnets synspunkt sett med wolffske øyne. Historien slik den blir fortalt, forteller ikke direkte noe om på hvilken måte den mektige Rappe – med høytstående bekjente i Stampes nærhet – er med på å etablere disse stengslene for Stampe og beslutningstagerne fra å foreta andre og mer radikale beslutninger, men det virker svært sannsynlig. Stampe satt i en mektig rådgiverposisjon, men han var omgitt av maktmennesker som hadde sterke økonomiske interesser i privilegieøkonomien.

Bragness eller Dramen.

Innenbys næringsregulering

Bjørn Sogner

Situasjonen Stampe håndterte i Christiania, var svært omfattende i sine implikasjoner og neppe egnet for eksperimentell økonomisk nyorientering. I 1760 leverte han flere erklæringer som var langt mer radikale og banebrytende for sin tid, noe som for den såkalte Urtekremmererklæringens vedkommende var knyttet til innenbys næringsregulering. Henrik Stampe satte her individuelle rettigheter til fri utfoldelse opp mot handelslaugenes kontroll, og han gjorde det innenfor en økonomisk horisont der han presiserte betydningen av å slippe individuell flid løs og å sørge for at det var konkurranse i det økonomiske livet.

Hans erklæring – som også blir vedtatt – illustrerer på en utmerket måte et forsøk på å konkretisere og virkeliggjøre det som rommes i begrepet «Entfaltung», det vil si utvikling innenfor gitt rammer. Stampe grep inn i det som med et moderne ord kan karakteriseres som mikroøkonomiske prosesser, det vil si organiseringen av produksjon og handel. Han ville gjøre produksjon og handel fri, fordi frihet var en rettighet og fordi monopoler og privilegier både la bånd på individuelle rettigheter og stoppet individuell foretaksomhet fra å realisere økonomisk vekst.

København som reformby

Det oftest uttrykte motiv for Stampes motstand mot innenbys privilegert næringsregulering er frykten for at den skal hindre eller bremse folkeøkningen: Håndverksmestre og kjøpmenn, de etablerte interesser, vil gjerne «stikke Hovederne sammen og sætte en vis Priis paa det, der skal kjøbes, saavelsom det, der skal sælges». Og: «Alt dette sigter til at erholde Monopolier, hvilke ikke erhverves ved de Arbeidendes Fliid og Sparsommelighed, ... men ved en blot udvortes Tvang, som gjør andre fortrædelige og mistrøstige, og er høist skadelig saavel for Landet, som for Byen selv, hvis Flor og Velstand udfordrer Mængden af Borgere og Indvaanere, da derimod slige Privilegier ... sigte til at hindre, at der ikke skal blive for mange Borgere og Indvaanere».¹

I erklæringen som sitatet er hentet fra, om Bragernes og Strømsø, forankrer Stampe altså sine argumenter i tidens, selve «merkantilismens», «Populationisme». Men det store angrepet mot innenbys næringsregulering kommer i september 1760, i erklæringen om Københavns urtekremmers privilegier.² Urtekremmere var grønnsakshandlere. Det er først her den forankringen som er nevnt, får plassere seg inn i et sammenhengende tankemønster som stemmer stringent med Stampes syn på tilrettelegging av de materielle vilkår i det hele. Blant næringsserklæringene er det ingen enkelt erklæring som bedre sammenfatter synet på laugsvesenet enn denne; i de norske byerklæringene må flere sammenlignes for at man skal få et tilsvarende helhetssyn.

Erklæringen om urtekremmerne hører hjemme i en offensiv som Stampe gjennomførte i 1760. I denne sammenheng har det betydning å slå fast at «husmannserklæringen», som kommer omtrent samtidig, og hører offensiven til den også, kan tjene som assistanse til å finne et motiv som overordnes «Populationismen». «Husmannserklæringen» innordner tanken på folkemengden i en «finansteori»: Jo flere mennesker som arbeider, desto fullere den «Casse» som de «tvende Correlata» krever. I desto fullkomnere grad er individene i stand til å oppfylle sin plikt til individuell «Entfaltung».

Urtekremmererklæringen resonnerer langs befolkningslinjer som Stampe nesten alltid gjør. Overordnet den står imidlertid hans individualisme, og nå

1 Stampe op.cit. II, s. 669.

2 Urtekremmererklæringen er trykket i Henningsen, P. (2010). *Et Problema Politicum*. I P. Henningsen & N.B. Wingender (red.), *Store forventninger – moral og økonomi i 1700-tallets København*. Københavns stadsarkiv.

ikke bare som den vanlige motsetning til korporasjoner. Han angriper det han kaller «Monopolier»: enerett for en eller flere personer til å forarbeide eller selge visse varer i en bestemt by eller et distrikt. Liksom laugene, og enda verre, skader de et prinsipp som i denne erklæringen trer frem som Stampes overordnede: «den naturlige Frihed enhver haver» til å ernære seg på hvilken lovlig måte han kan (min uthevnning).

Stampe er ikke svært systematisk, men det synes ikke å trenge stor systematikk for å slå fast at han her etablerer en almengyldig menneskerett, basert på naturrett. Det er det prinsipielle krav, foreløpig ikke nærmere kvalifisert, om at individet skal ha rett til å drive hvilken bymessig næring det vil, som formuleres. «Monopolier» plasseres jevnstids laug når det gjelder å hemme individets naturgitte rettigheter, som en størrelse som opptrer imellom individet og staten, og som følgelig er av det onde og bør elimineres.

Formuleringen «enhver skal have Ret til at ernære sig paa hvad lovlig Maade, han best veed og kan» går hyppig igjen, får et visst preg av slagord, som Stampes uttrykk enkelte ganger kan ha. Grunnen til at han formulerer på den måten, er nevnt ovenfor. Hans hensikt er ikke fjern fra den moderne slagord har; hovedforskjellen er især at Stampe henvender seg til en liten gruppe «Exellencer» og ikke til et stort og kjøpekraftig publikum. Men selv om hensikten er klar, i sin individualisme er Stampe konsekvent, og mener det han sier. Dette viser seg idet han går et skritt videre fra det alminnelige krav, til også å hevde individualismen i dens konsekvenser. Konsekvensen av innenbys individuell virksomhet, parret med «Populationisme», blir individuell konkurranse mellom de «vindskibelige» håndverkere og kjøpmenn; det er «Frihed, Vindskibelihood, Concurrence og Kappelyst, som allene kan befordre en Byes virkelige Velstand og Opkomst».³

Stampes begrep «frihet» skal tas opp i en annen sammenheng, fordi det har et innhold som delvis peker utover de to andre sentrale i sitatet, «Vindskibelihood» og «Concurrence». Det siste er det viktige, ettersom det betegner et skritt videre fra den individuelle «Vindskibelihood»; flid og konkurranse hører helt nær sammen: «Kiøbstæds Flor og Velstand bestaar udi Mængden af vindskibelige Indvaanere; at der er Mængde af Kiøbmænd og Handlende, saa at Kappelyst bringer dem til at udfinde nye Handelsgrene, og nye Maader

---

3 Stampe op.cit., III s. 196.

at afsætte Landets Producter paa, ved derfor at tilbytte sig andre Vahre, ... at der iligemaade er Mængde af Haandværkere, ... at Mængden og Kappelysten driver dem til at være arbeidsomme og flittige, og til at tænke paa, hvorledes den ene kan give bedre Kiøb og skaffe bedre Arbeide end den anden, saa at den lette Priis og Arbeidets Godhed gjør dem konkurransedyktige.»⁴ Det dreier seg altså uttrykkelig om både en pris- og en kvalitetskonkurranse. Dette er overordnet kravet om at et størst mulig antall byfolk bør være sysselsatt i handel og håndverk: Motsetningen på dette planet er, på den ene side de få kjøpmenn og håndverkere som «stikke Hovederne sammen», på den annen side de mange som overbyr hverandre i «Concurrence og Kappelyst». Det er både konkurransemotivet i forlengelse av individuell foretagsomhet, og Stampes særlige «Populationisme» som ligger til grunn når han i samme sammenheng som ovenfor hevder at «det almindelige Beste» krever flest mulig yrkesutøvere i en by, laugsmestrene krever et lite antall i hvert fag av håndverk og handel. Et særskilt lite poeng vil jeg se i hans postulat om at den individuelle konkurransen også fremmer oppfinnsomheten blant handelens menn. Det vitner enda litt mer om de krav som stilles og de forventninger som næres til menneskets utfoldelse som individ, med sitt ansvarsforhold overfor to størrelser: staten, og individet selv og dets «Familie».

Et hovedmiddel, kanskje det viktigste i organiseringen av individuelle økonomiske transaksjoner til avløsning av de beskyttede «korporasjoner», er de «frie», dvs. individuelle *avtaler*. Logisk har dette kravet langt mer omfattende gyldighet enn bare den innenbys næringsregulering (Stampe skriver om avtaler også i forholdet mellom husmann og jorddrott i «husmannserklæringen»). Denne skal imidlertid omtales i en annen sammenheng, fordi eiendomsrettsbegrepet der synes å stå mer sentralt enn de egentlige avtaler). Men han omtaler dem spesielt i erklæringen om urtekremmerne. Kremmernes privilegier krevde en formue på minst 1000 daler som forutsetning for medlemskap i lauset, av alle unntatt laugsmestres sønner og menn gift med enker etter kremmere. Den som ikke eide nok, skulle i stedet vente til han fikk kjøpt en kremmergård. Når han eide den, bortfalt kravet om formue. Stampe fnyser både av 1000-dalersklausulen og unntaket. Påbudet om formue har ingen nytte, er satt inn bare for å holde antallet laugsmestre nede, og fører til

---

4 Stampe op.cit. III, s. 667 f.

at urtekremmeri blir en slags eiendom forbeholdt noen familier som arver det. Retten til å kjøpe kremmergård i stedet er ingen innskrenkning i privilegiet, slik det er ment å skulle se ut. Det er et skritt henimot en av de mest skadelige av alle former for privilegium, et *privilegium reale*, dvs. ett som tilligger visse gårder eller grunner. Individuelle avtaler skal tre i stedet for den som privilegier gir den privilegerte. Har ikke en nyetablert handelsmann midler nok til å drive handel, er det verst for ham selv. Får han lånt de penger han trenger, er dette en transaksjon som angår bare debitor og kreditor.⁵ Enhver handel er basert på «frivillig Contract», skrev Kofod Ancher året før.⁶

Erklæringen om urtekremmerne slutter med en konklusjon, som i sum rommer Stampes syn på fremtidig innenbys næringsregulering: I enhver kjøpstad hvor det ikke fins noe sluttet laug (dvs. ett som har laugartikler konfirmert av kongen), eller «noget sært Privilegium som derudi kunde være hinderligt», bør enhver som tar borgerskap deretter tillates å ernære seg på hvilken måte han best vet og kan. Denne «naturlige Frihed enhver haver» spesifiseres her: Enten får han drive en «Profession» – et håndverk – han får anlegge en «Fabrique»⁷, eller drive handel i en eller annen form.⁸

Som kjent førte denne erklæringen til kongelig reskript av 10. april året etter, hvor nettopp denne konklusjonen er ordrett inntatt.⁹ Det er grunn til å gjøre oppmerksom på, at av alle tanker av prinsipielt innhold som Stampe formulerer i denne store erklæringen, er det punktet om individualisme i innenbys produksjon og omsetning han velger å gi form av forslag, og altså klarer å få ordrett over i reskripts form.

Om reskriptet skriver Albert Olsen at «det er urigtigt at oppfatte det som epokegørende, idet de Bevillinger det gav, endog til uden Mesterstykke at blive optaget i Lavene, allerede var bleven givet i Slutningen af det

5 Stampe op.cit. III, s. 155.

6 Ancher op.cit., s. 60.

7 Jeg regner det ikke som sannsynlig at Stampe skiller mellom «Fabrique», som arbeider med ild og hammer, og «Manufactur», som ikke gjør det, og særlig fremstiller tekstilprodukter. I vanlig språkbruk var det ikke noe skarpt skille. Se f.eks. Begh op.cit, s. 213 f.

8 Stampe op.cit. III, s. 176 f.

9 Reskript av 10.4.1761, Wessel-Berg op.cit. I

17. Aarhundrede.»¹⁰ Han skriver om reskriptet, ikke om Stampes erklæring, men det er likevel vanskelig å godta formuleringen. Det viktigste er ikke hva forordninger fra 1600-tallet fastslår, men hvilken praksis etter 1760 reskriptet vil etablere. Erklæringen dreidde seg om urtekremmerne. Deres søknad ble bare avslått – reskriptet omfattet langt mer enn avslaget. Det som nettopp gjør det epokegjørende, er at det uttrykker Stampes tanker om økonomisk individualisme. Erklæringen legger grunnen til at alle former for økonomisk virksomhet blir sammenfattet under det samme prinsippet. Den fører direkte til reskriptet som slår sammen individuell frihet til håndverk, industriltak og enhver form for handelsvirksomhet.

Innstillingen som gir de konkrete forslag, er den egentlige radikale delen av skriftet. Dette kommer klarest frem om en tar utgangspunkt i innstillingens *post 7*. Der henviser Stampe til forordningen om laug av 23.12.1681. Den er grunnet på gode og sunne prinsipper som alltid burde være fulgt. I denne forordningen hadde Christian V. opphevet laugene, men samtidig gitt en rekke fag tillatelse til å ha laugsprivilegier. *Forordningen ga dessuten prinsipielle forskrifter for slike privilegier*, og det er disse Stampe roser: Alle som har lært et håndverk, må få ernære seg ved det når de har tatt borgerskap. Å tre inn i et laug skal koste en liten avgift. Mestrene får holde så mange svenner de vil, men minst ha en læregutt som er født i kongens riker og land. Prisavtaler mellom laugsmedlemmer forbys, og visse lettelser ved mesterstykker, og ved adgang til laugene, blir påbudt. Stampe går noe lenger enn forordningen på enkelte punkter, men hvor han skriver akkurat om laugene, er det klart at han, som han også sier, bygger på den i hovedtrekkene.

Albert Olsen har vist hvorfor denne forordningen kom i stand. Begrunnelsen for den stemmer bare lite overens med Stampes syn på økonomisk regulering. «Med Forordningen af 23.12.1681 fastslog Staten den Kendsgerning, at Lavenes Stilling som den eneste afgjørende Faktor indenfor Byproduktionen var brudt». Fremstøtet mot laugene skyldtes manufakturpolitikken, og har en parallell i en forordning av Christian IV fra 1613. Det «galdt at gøre Landet saa uafhængig af Udlands Forsyninger som muligt; man skulde helst producere alt selv, beholde Pengene i Riget og skabe den gunstige Handelsbalance».

---

10 Olsen, A. (1927–1928). Staten og Lavene. I *Historiske Meddelelser om København*. Københavns Kommune, s. 88, 96–99, 104.

Men i 1680-årene ble denne politikken ført enda videre. Flere forordninger i årene forut bestemte at «Manufacturer» skulle opprettes. Håndverkere ble innkalt til København, fra utlandet og fra landsbyene. «Efter 50 Aar Brydning var den nye økonomiske Driftsform med Manufaktur, Monopoler og personlige Privilegier blevet den anerkendte Sejrherre, medens Lavene maate bide i Græsset, knust af den Udvikling, af hvilken Kronens synlige Initiativ kun er et tro spejlbillede. Reguleringen af Driftsformene indenfor Haandværk og Industri gik nu helt over til Staten, og det ikke alene i Teori, men ogsaa i Praxis.» Etter 1681, hevder Albert Olsen, må man skille mellom laug «af et mere industrielt Tilsnit», og slike som var av underordnet betydning sett fra et produksjonsstandpunkt. Som eksempel på siste type nevner han baker-, slakter- og bryggerlaugene; han kunne med enda større grunn ha nevnt kremmerlaugene, men gjør det ikke, fordi artikkelen behandler laugvesenet innenfor produksjonslivet, ikke handelen. Men disse ikke-industrielle laugene beholdt lenge de gamle laugsformer, fordi staten interesserte seg mindre for dem, også for å endre dem, enn for de andre.

Stampe støtter seg altså til forordningen av 1681. Denne forordningen hadde hatt som formål å svekke laugenes faktiske enerett til produksjonen i byene. Den gamle form for organisasjon skulle avløses av en ny, derfor må den gamle knekkes. Men det Stampe gjør er å angripe begge former for organisasjon, laugene såvel som monopol- og privilegiesystemet.

Også to andre enkeltheter i innenbys næringsregulering er lett å avlede av individualismen: Allerede i 1755 hadde Stampe gått imot det skarpe skillet mellom detaljhandler og grossist.

Til offensiven i 1760 hører erklæringen over Christiansands privilegier. Der tar han klar avstand fra et forslag om å gi magistraten rett til å avvise søknader om nye borgerskap i byen: Han er motstander av å begrense adgangen til nytt borgerskap. Enhver som ønsker det skal få borgerskap dersom ikke lov og kongelige anordninger har noe å utsette på hans person.¹¹

Den erklæring som både i omfang og kvalitet er den viktigste når det gjelder å behandle innenbys næringsregulering, er urtekremmererklæringen. Stort sett spiller de andre som behandler dette emnet, rollen enten som forberedelse til den, eller de forklarer og utreder problemer som den mer eller

---

11 Stampe op.cit. III, s. 198.

mindre direkte er opphav til, ikke minst tolkningsproblemer med reskriptet av 10. april 1761. Det er selvsagt ingen tilfeldighet at Stampes tanker om nett-opp dette emnet samler seg til en av hans mest omfattende erklæringer om Københavner-forhold. For det første var det rimeligvis innenbys forhold han kjente best, bymann og københavner som han var (om ikke av fødsel), for det annet fantes det ca. 1760 flere «Monopoler» og privilegier til «enkelte, visse Folkes Fordeel» i hovedstaden enn noe annet sted i kongens riker og land.

Hans prinsippsyn på «korporasjoner» har ikke endret seg fra 1759 til 1760, neppe fra 1755 heller. Når det gjelder prinsippinnhold, er det altså all grunn til å sidestille Bragernes/Strømsø-erklæringen og urtekremmererklæringen, samt til å trekke inn Christiania-erklæringen fra 1755 og Christiansand-erklæringen fra 1760 som et supplement i den utstrekning den forsyner oss med stoff til det. Alle sier klart fra. Det overordnede synspunkt er at enhver har rett til å ernære seg som han best «veed og kan». Innskrenkninger «for saavidt angaaer Kiøbmænd og Kræmmere» er det ikke grunn til å regne med; der skal denne alminnelige regel stå fast – dette alt i Laugene kan tåles i enkelte håndverk. Denne alminnelige, overordnede regel kaller han i 1760 for den «naturlige Frihed». Og mer alment kan neppe motstanden mot «korporasjoner» innenbys formuleres. I denne formuleringen lener generalprokurøren seg trygt til troens mur.

Konklusjon

I urtekremmererklæringen er Stampe langt friere og friskere enn i Christiania-erklæringen fra fem år før. Det kan forklares av flere grunner. Han hadde fem års mer erfaring. Saken var mindre kompleks, det vil si at byen som regionalt sentrum var ikke trukket inn. Næringsinteressene var ikke på langt nær like tunge. Og det dreide seg om hans egen by, København, som han naturligvis kjente langt bedre enn Christiania. Men det dreide seg om København, tvilingsrikenes hovedstad og sete for alle maktmenneskene han hadde med å gjøre.

I urtekremmererklæringen svinger Stampe seg opp. Han argumenterer for individualisme – individuell frihet – som moralsk rett; han argumenterer også for at individualisme åpner for at de flittige kan boltre seg og konkurransen kan skape rom – og inspirasjon – for de dyktigste og ivrigste individene. De kollektive stenglene må bygges ned. Her er argumentasjonen glassklar når det

gjelder relasjonen mellom merkantilisme og naturrettslige prinsipper og tanker om økonomi. Monopolene, laugene, korporasjonene var statsmaktens økonomiske instrumenter under den merkantilistiske epoken; nedbyggingen av disse for å slippe til individene og konkurransen dreier seg om å innføre et helt annet prinsipp. I så måte er det interessant å legge merke til at Stampe ikke bare snakker om å bygge ned reguleringene innen handel, han uttaler seg også om viktigheten av fri etablering av produksjon. Som det står ovenfor: «Erklæringen legger grunnen til at alle former for økonomisk virksomhet blir sammenfattet under det samme prinsippet. Den fører direkte til reskriptet som slår sammen individuell frihet til håndverk, industriltak og enhver form for handelsvirksomhet.»

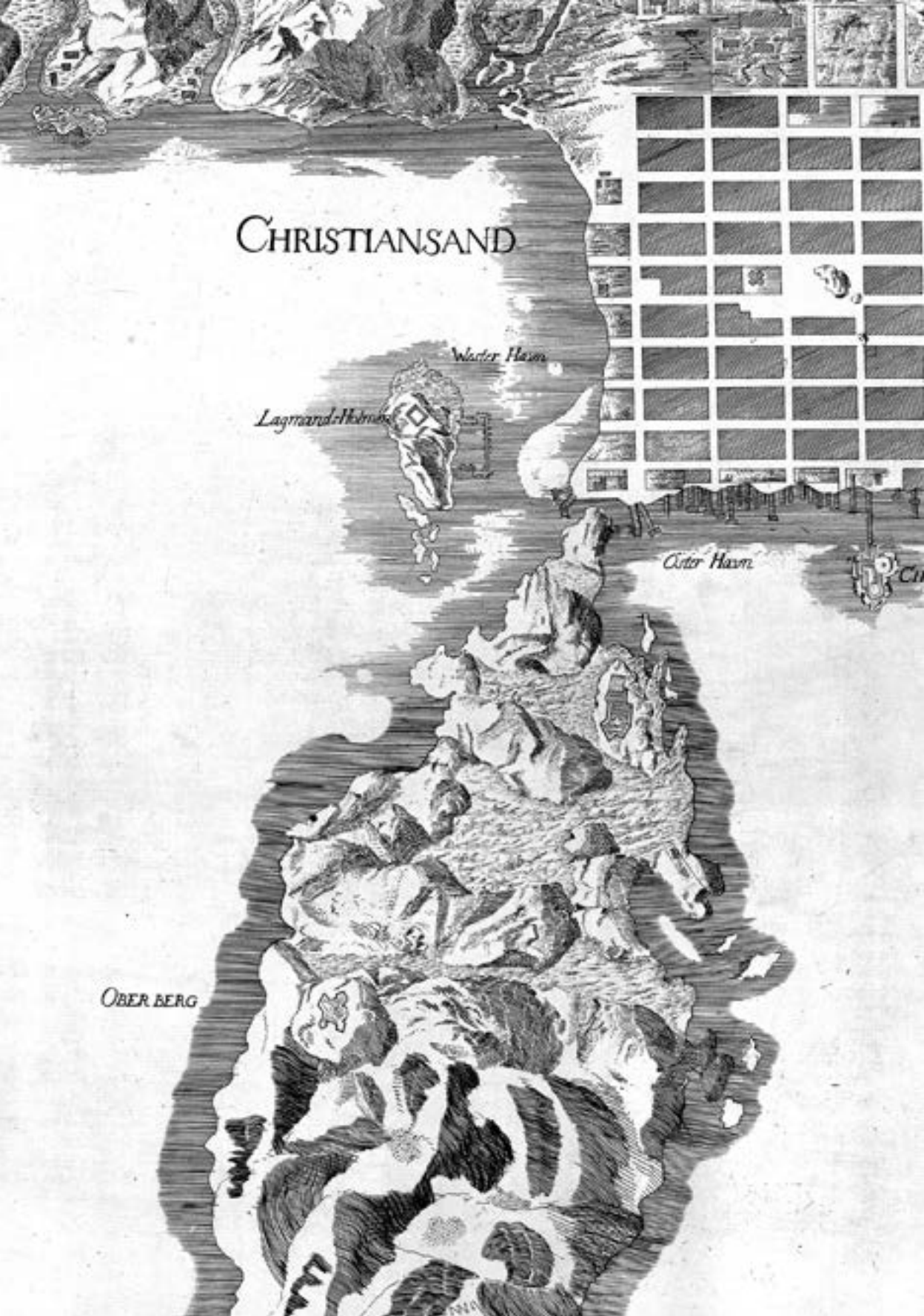
CHRISTIANSAND

OBER BERG

Lagmand-Holmen

Water Haven

Outer Haven

Sogner, B. (2024). «Kiøbstæd og Landmand» i nasjonens horisont. I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»: Henrik Stampes dansk-norske naturretsprogram* (s. 129–151). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360206>

6

«Kiøbstæd og Landmand» i nasjonens horisont

Bjørn Sogner

Mens Christiania-erklæringen handlet om relasjonen mellom by og land innenfor en privilegiehorisont, handler dette kapitlet om relasjonen mellom individene – bonden og byborgerne. Da Stampe sent på 1750-tallet fikk saken om privilegieendringer i Christiansand på bordet, var allerede Christiansand under press fra opprettelsen av nye kjøpsteder (Arendal og Risør) og pretenderer blant fremadstormende tettsteder (Flekkefjord og Mandal) som ønsket seg løsrevet fra Christiansands dominans.¹ Det interessante med Stampes store erklæring er at den favnet både bredt og dypt, og fremfor alt brakte den individets rolle i det norske samfunnet tydeligere frem.

Hele den merkantilistiske tenkningen hadde i betydelig grad definert samfunnet ovenfra og ut fra betraktninger om hensiktsmessigheter og historiske utviklingstrekk. Byene var nasjonale handelssentra, med særlig betydning for utenrikshandelen og tvillingrikenes tollinntekter. Naturretsprinsippene som Stampe og andre forfektet, hadde et egalitært og partikularistisk utgangspunkt

---

1 Finn-Einar Eliassen har behandlet privilegiestriden sett fra Mandals synspunkt i Mandal by historie. Se Eliassen, F.-E. (1995). *Mandal bys historie: Den førindustrialiserte byen ca. 1500–1850* [bd. 1]. Mandal kommune, s. 242–296.

som i ytterste konsekvens kunne føre til full samfunnsomveltning. Naturrettssprinsippene innebar imidlertid også to kontrakter som i noen grad kunne ha en konserverende funksjon: samfunnskontrakten mellom innbyggerne om nasjonens fellesskap og herskerkontrakten mellom innbyggerne og kongen/fyrsten/statens konstitusjonelle makthavere. Stampe snakket om de «Tvende Correlata», om hvordan fyrsten og befolkningen sammen skulle utvikles, og det sier seg selv at det ikke fantes noen konkret oppskrift for hvordan dette skulle gjøres i praksis. Men det var enklere å starte «på bunn» enn «på toppen», det vil si rydde i relasjonene mellom individene, i dette tilfellet mellom bøndene og byborgerne.

Sørlandsbonden og privilegerte Christiansand

I dette avsnittet skal hverken drøftes følgene av at bonden hos Stampe gjerne opptrer som den svakeste av to parter, og den bruk han gjør av dette for å formulere et alment menneskesyn, eller det faktum at den svake bonde især bygger på hans eget danske, personlige erfaringsmateriale.

«Landmanden» skal i dette avsnittet opptre som en gitt størrelse, bestemt i tid og sted: De erklæringer som skal brukes som kilde her, forutsetter at det er den norske «Landmand» han uttaler seg om – noe annet var neppe tenkelig heller. Bonden opptrer i forhold til en annen gruppe, til byborgerne. Men hensikten med avsnittet er ikke å fremstille bonden som svakere eller sterkere enn borgerne, hensikten er å vise hvilket omfang av konkrete reformer for bonden i forhold til byborgerne, begge parter oppfattet som næringsdrivende, som Stampe foreslår, og især hvordan han begrunner forslagene.

Viktigste erklæring er den som tilbakeviser forslaget til nye byprivilegier for Christiansand, fra september 1760. Dessuten formulerer «husmannserklæringen» det sentrale synspunkt på hvordan «Landmand» og byfolk er avhengige av hverandre. Begge erklæringene er fra sommeren og høsten 1760, og utgjør offensiven dette året. Med forbehold kan det sies at disse to, og især Christiansand-erklæringen, spiller samme rolle for å fremføre Stampes syn på forholdet by/bonde, som urtekremmererklæringen på innenbys regulering. I begge felter ligger 1760-erklæringene bokstavelig talt sentralt; dvs. omkring dem, tidligere og senere skriver Stampe erklæringer innenfor begge feltene, men de leder enten opp til eller består av utledninger fra disse sentrale erklæringer. Et fellestrekk er også at i begge felter er prinsippene i noen grad

formulert annensteds – det gjelder mindre i by/bonde-feltet, men i noen grad der også. Offensiven av 1760 markerer seg mindre i prinsipiell nytenkning, mer i klarere formuleringer av tanker som er kjent hos dem fra før: klarere uttrykt, gjennomført med større konsekvens, fordi erklæringenes hensikt er å slå igjennom og vinne gehør hos «Excellencerne». Både i urtekremmer- og privilegieerklæringen om Christiansand konkluderer han med klare, konkrete forslag som i begge tilfeller blir fulgt av reskripter.

Det var ingen tilfeldighet at striden om Christiansands privilegier ga opphav til den mest omfattende av alle Stampes byerklæringer. Striden mellom by og ladesteder, mellom privilegerte og uprivilegerte av mange samfunnslag og yrkesgrupper var hardere, mer omfattende og mer langvarig på Agdesiden enn andre steder i landet. Nettopp dette trekket er dessuten bedre kjent der enn ellers i landet, fordi Sverre Steen i byhistorien har lagt stor vekt på å utnytte det rike kildestoffet om denne siden av byutviklingen. Byen ble jo grunnlagt i et område som alt på forhånd var preget av livlig handel, der flere større og mindre sentra for omsetning og varetransport var vokst opp og fortsatte å vokse. Oldenburgerne hadde store forventninger til den nye byen, og utstyrte den med omfattende privilegier. De hadde til hensikt å gjøre byen til den eneste på Sørlandet. Det ble den ikke; det viste seg umulig å knekke ladesteder og uthavner. Disse fylte lokale behov som byen ikke tilfredsstilte, og innvånerne der trosset rolig påbudene om å flytte til kjøpstaden. I Ditlev Vibes stattholdertid begynte regjeringen å ta følgene av de faktiske økonomiske forhold på Agdesiden, da Arendal og Risør fikk kjøpstadsrettigheter i 1723. I de nye privilegiene fra 1735 ble de nye byenes status som fullverdige kjøpsteder slått fast, idet de fikk faste circumferenser.² Oppkomlingene var blitt fullt sidestilte handelssteder med enerett i de østlige områder av Christiansands gamle enemerker. I Christiansands nye privilegier av 1738 ble følgende byens handelsdistrikt innskrenket. Det ble også antydnet fra høyeste hold at Christiansand kunne risikere tilsvarende innskrenkninger vest for byen; det var planer om å gjøre Egersund til kjøpstad. Selv om de nye privilegiene ellers slo fast de gamle regler, sto borgerne overfor en politikk i denne delen av landet som tok hensyn til at næringslivet krevde flere mindre sentra, ikke bare en stor by. At nye byer opprettes, og flere ladesteder tillates, betyr ikke

---

2 Wessel-Berg op.cit. I, 18.11.1735.

i og for seg at næringslovgivningen blir «friere», men at de tradisjonelle rettigheter til bymessig produksjon og omsetning tildeles flere steder enn før.³

Utviklingen fant sted under stadig strid, for anerkjennelse blant de nye steders menn, og for å opprettholde byens gamle rettigheter blant dens borgere. Fremstøtet for nye privilegier i 1750- og 60-årene danner en fase i en lang utvikling, der Christiansand både økonomisk og rettslig befinner seg på vikende front. I 1747 hadde innbyggerne i Flekkefjord søkt om fortollingsfrihet, dvs. om rett til å innføre utenlandske varer til ladestedet.⁴ Borgerne i Christiansand oppfattet søknaden som en trussel mot seg: Den handel med utlandet som ladestedet eventuelt ville få hånd om, ville byen miste, etter borgernes oppfatning. Søknaden ble henlagt, men siste ord i saken var ikke sagt.

I løpet av de vel 100 år Christiansand hadde bestått, hadde utviklingen ført til mangfoldige uklarheter når det gjaldt å tolke privilegiene. Disse uklarhetene kom klart frem da innførselstollen ble forpaktet bort i 1751. De private forpakterne var ute etter profitt, og strammet oppsynet med importhandelen. Kontrolltiltakene førte til strid med ladestedene og med skipperne i uthavnene. Striden var den umiddelbare foranledning til at kongen, på initiativ av den konstituerte stiftamtmann, oppnevnte en kommisjon til å gjennomgå de eldre privilegiene og utarbeide forslag til nye. Kommisjonen besto av en gruppe embetsmenn og borgere.⁵

Både oppnevning og sammensetning skiller denne kommisjonen ut fra de vanlige tiltak for nye byprivilegier på denne tiden. I regelen er forslagene utarbeidet av kjøpmenn og andre borgere i byen (det var f.eks. tilfelle både med forslaget fra Christiania i 40-årene, og fra Bragernes og Strømsø i 50-årene). Følgen var da også at de ti medlemmene i kommisjonen ikke kom til enighet; da arbeidet var ferdig i 1757, leverte de ikke ett forslag, men fem forskjellige. Dette kom delvis av at to av embetsmennene var oppnevnt for å ta seg spesielt av forhold som angikk landdistriktene og leverte inn hver sitt forslag om det. Men det store antall forslag skyldtes først og fremst forskjellige oppfatninger. På de fleste punktene delte forslagene seg i to grupper. Til første gruppe,

---

3 Steen (1941) op.cit, s. 303 f., 322, 324. Jeg er altså uenig i det han skriver s. 304 om at «statsmennene» ikke lenger likte byprivilegier – uten videre – og at borgerne respekterer dem samtidig mindre, uenig også i at lovgivningen ble «friere».

4 Ibid., s. 324.

5 Ibid., s. 324 f.

flertallet, hørte stiftamtman Adeler, amtmann Stoud, magistratpresidenten, en rådmann og et par velstående kjøpmenn i byen. I annen gruppe var en lagmann, en sorenskriver og en foged. Flertallet sto steilt på de tradisjonelle krav; forslagene «befandtes at indeholde alt det, som Byen ofte forhen havde søgt, men ikke alt faaet». Forslagene var imot enhver innrømmelse overfor både ladestedene og «Landmanden». De tre forslagene i den andre gruppen var «mere fordeelagtige for Landmanden og de udenbyes Borgere», men også der kom ulikheten til syne. Flertallsforslagene bygger altså på et ganske vanlig fellesskap, idet stiftamtman og magistrat gjør felles sak med kjøpmennene. De lokale embetsmennene ser problemene ut fra sitt kjennskap til landsens forhold.

Kommisjonen hadde etter hvert fått omfattende oppdrag. I tillegg til å utarbeide nye byprivilegier skulle den bringe orden i konfliktene mellom by og ladesteder. Den skulle løse striden mellom innenbys og utenbys borgere i Arendal, og ta opp problemene i forbindelse med Christiansands egen circumferens, forholdet mellom kjøpstaden og de uprivilegerte.⁶

Forslagene fra kommisjonen ble straks sendt til visestatholderen. Han gjennomgikk dem nøye og kritiserte dem til dels skarpt.⁷ Høsten 1757 sendte han kommissærene en grundig kommentar til forslagene, som også inneholdt enkelte spørsmål. Kommentaren artet seg som en kritikk av poster han enten anså som overflødige, eller oftere som skadelige. Han angriper de to første postene i forslagene. Disse krevde en konsekvent gjennomføring av circumferenspolitikken; bøndene i byens distrikt skulle føre alle varer de hadde til salg til Christiansand. Der skulle magistraten fastsette prisene. Mot disse to postene anfører Benzon at «det synes ikke raadeligt at tillægge nogen Bye i Riget et vist afpælet District udi Oplandet deromkring – Thi Landmanden bør udi Almindelighed have frihed at bringe siine Vahrer til hvilken Kiøpstæd som han finder sig bedre ved, og forstaaer det sig selv, at bunden ej rejser til de Kiøbstæder, som ligger langt borte, naar han bliver lige saa betalt udi den, som ligger ham nærmest, – saadant synes altsaa at blive et monopolisk aag, som Landmanden ey kand underkastes, ey heller kand det ansees billigt at Byens Magistrat skulde sætte Taxt paa Landmandens Avl og producter». Tredje post

6 Ibid., s. 325 f.

7 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Norges Riksarkiv.

i forslaget forbyr konsekvent bøndene å selge varer underveis til byen. Benzon mener at salg til husbehov kan tillates, «Saalænge ingen Land- eller Forprang begaaes», og ingen handel med utlendinger.⁸

Det er den gamle inndeling av landet i circumferenser Benzon kritiserer. Han har intet å innvende mot prinsippet om at vareomsetningen skal samles i byene. Han vil at hele landet skal utgjøre et felles marked for byene. I rapporten til kongen senhøstes året etter begrunner han sin oppfatning nærmere. Når han ikke finner det tilrådelig at byen får et «afpælet District», er det fordi det fører til klagemål og vidløftighet mellom bonde og borger. Dessuten, føyer han til, er slikt ikke vanlig i Christianias, Trondhjems og Bergens stifter. Der har det alltid vært vanlig at bonden har fått føre sine produkter, særlig fetvarer og «victualier», enten til den kjøpstad han har ønsket, eller til verkene eller andre «fabriquer». De har solgt til de familiene som bor underveis. «Item at Landmanden imellom sig haver Troquert», og brakt varene dit hen han har ment å gjøre den beste handel, «hvilken slags Handel hid indtil har passeret frie udi Landet» – det blir vanskelig, «og i henseende til den Indvortes Oeconomie udi Landet meget betænkeligt samme at afskaffe». Det er kjent at alle verkene i landet får mange av sine forsyninger direkte fra bonden. Når det gjelder andre varer, salt fisk, trelast og slikt som selges utenlands, mener Benzon at bonden fritt bør få selge enten til utenbys borgere, eller bringe dem til hvilken kjøpstad han vil, uten å være bundet til noen spesiell. Han reiser likevel til den nærmeste, om han får like god pris der som andre steder.⁹

Benzons kjennskap til Norge er en kjensgjerning. Han visste at både Christianias, Bergens og Trondhjems privilegier påla bøndene i circumferensen til hver by å dra dit med de varer de hadde til salg, og å foreta innkjøpene sine der. Næringsreguleringen i landet var både så tydelig bokstavfestet og såpass ofte gjenstand for strid at Benzons påstander neppe kunne være vanskelige å kontrollere. Problemet er hvordan han hadde tenkt seg å begrunne en påstand som den han kommer med, om det var blitt behov for det, hva det ikke ble.

---

8 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Prot. nr. 2, 21.10.1757. Norges Riksarkiv.

9 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Brev til kongen 9.12.1758. Norges Riksarkiv.

Forsiktighet og embetsmessig påpasselighet er ellers gjennomgående trekk ved ham. Det visste også samtiden.¹⁰

Det er neppe mer enn en tolkning av påstanden som forklarer hvordan Benzon kan skrive som han gjør uten at det er nødvendig å påstå at han farer med direkte usannferdigheter: Han beskriver ikke byprivilegiene, men den praksis som er etablert i strid med dem i de tre andre stiftbyenes cicumferenser. Han skildrer ikke bare en virksomhet som er ulovlig uten å nevne at den er det, men rår til at den blir gjort til lovlig praksis i Christiansands distrikt. Ord til annet har han delvis sine påstander i behold, ved å unnlate å påstå at det er byprivilegiene han skriver om, men derimot en hevdvunnen praksis. Likevel må han ha tenkt noe sofistisk for å kunne få seg til å si at denne handelen «hid indtil har passert frie udi Landet».

Benzon ser forholdet mellom by og land fra «Landmandens» standpunkt. Den nyordning han vil innføre skal komme bonden til gode, ikke byene. Dermed kan han møtes med Stampe som ser konkurransen innen borgerskapet som en forutsetning for byens «Flor»; implisitt vil Benzons forslag øke byens konkurranse om å by bonden best mulig vilkår. Stampe har streifet tanken, men ikke utarbeidet den eller satt den i noen meningsfylt sammenheng foreløpig. Benzon bringer et nytt synspunkt inn i behandlingen av saker om næringsregulering i Norge.

Det er ikke rimelig å tro at Benzon regnet med støtte fra Stampe på dette tidspunkt, han kan ikke ha tatt for gitt at generalprokurøren ville få saken til behandling. Fremgangsmåten betyr et fremstøt overfor regjeringen direkte, uten formidling. Han trer ut av rollen som en embetsmann som driver rutinemessig forvaltning, og opptrer som politiker. Han dekker seg bak den autoritet han har både i kraft av sin stilling og som gammel kjenner av Norge. At han foreslår en nyordning dekker han ved en lett kamouflasje, idet han har nok erfaring fra de økonomiske kollegier i hovedstaden til å regne med at saken kan gå igjennom uten at regjeringen er klar over hva den deltar i. Han vet at regjeringen har fulgt en klar politikk, eller mangel på politikk, overfor Norge i slike saker i noen år. I 1730-årene nøyde den seg stort sett med å fornye gamle byprivilegier, i 1749 strødde den sand på de forslag den fikk fra Christiania. Når han nå fremstiller forslagene fra Christiansand som brudd

---

10 Jfr. Norsk Biografisk Leksikon op.cit., «Jacob Benzon».

på gammel hevd og vanlig praksis i landet, appellerer han til en konservatisme som skyldes rådvillhet. Kalkylen viste seg å bli holdbar i sin tid, men først kom Stampe til hjelp.

Benzon kritiserer at forslagene hadde forlangt at magistraten i byen skulle avgjøre hvem som burde få borgerskap der. Både nye kjøpmenn og håndverkere skulle kunne avvises uten begrunnelse. Og særlig skulle det pålegges magistraten å føre kontroll med bønder som søkte borgerskap. Disse hadde for vane å selge kornvarer og annet for altfor godt kjøp, og la seg nøye med for liten avanse, var begrunnelsen. Mot det siste anfører Benzon at det synes ikke å kunne tillates at det skal «dependere af Magistraten og Borgerskabet i Byen, om nogen fra Landet maae komme til Byen og nedsætte sig der, thi jo flere der vil etablere sig i en bye, jo bedre; og bliver det deres egen Sag, om de kand soutinere sig ved den Næring de begynder eller ikke». Dette er i brevet til kommissærene.¹¹ I betenkningen til kongen supplerer han med at ingen bør nektes borgerskap, hverken i byen eller på ladestedene, så lenge det ikke finnes innvendinger mot deres personer i henhold til kongelige anordninger eller lignende – unntatt i tilfelle hvor laugordninger krever enten utståtte læreår eller svenneprøver.¹²

Om det forrige punktet var et selvstendig bidrag fra Benzon, minner dette både i tankegang og formulering om Stampe: En by kan ikke ha for mange innbyggere, enhver bør ernære seg etter evne. Samarbeidet mellom de to menn i hele denne saken glir så glatt og viser så stor overensstemmelse i tanker at det er fristende å tro at de har truffet hverandre og utvekslet meninger på ett eller annet tidspunkt. Steen hevder at de hadde møtt hverandre i København mens Benzon var deputert i Rentekammeret, og at han kom til å se «ganske anderledes fritt på næringspolitikken enn han hadde gjort i stiftamtmannstiden i Trondhjem.»¹³ Tanken er senere gjentatt av Odd Thorsen i *Drammens historie*.¹⁴ Det har ikke vært mulig å finne noen kilde for et slikt samkvem eller for noen påvirkning mellom de to før Benzon kom tilbake til Norge i 1751. Selve

11 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Prot. nr. 2, 21.10.1757. Norges Riksarkiv.

12 Statthaldararkivet CIV, stattholderprotokollene (kopibøker). Brev til kongen 9.12.1758. Norges Riksarkiv.

13 Steen (1932) op.cit., s. 270.

14 Thorson, O.W. (1963). *Drammen: en norsk østlandsbys utviklingshistorie* [bd. 2]. Drammen Kommune, s. 532.

kollegialsystemet skjuler jo enkeltmenns ansvar, og kildene gjør det sjelden mulig å fremheve en enkelt av de deputerte eller kommitterte som initiativtager eller ansvarlig for noen sak, bortsett fra tilfeldige unntak. Det er sikkert at Benzon skiftet syn på næringsregulering i de 20 år mellom førstningen av 30-årene og ankomsten til Norge igjen. Hans nye syn er jo basert på viljen til å se landet under ett, og til å viske ut enkelte av de gamle grenser mellom sosiale lag: Han vil fjerne lokale grenser for omsetningen, circumferensene, iallfall svekke dem så hele landet kan bli marked for bøndenes handelsvarer, som smør, kornvarer, slaktefe og annet. Dessuten vil han ha friere adgang for enhver til å vinne borgerskap i byene, og han er «Populationist».

Det fins mange punkter i kommissærenes forslag som Benzon støtter, men Stampe senere går imot. Likevel er ansvaret i synspunkter mellom herrerne fremtredende nok til at det er nødvendig å slå fast at Benzon er påvirket fra samme hold som Stampe. Noen Wolff-mann er det slett ikke grunn til å regne med at han var, ikke av Stampes omfang. Snarere er det grunn til å se hans synsmåter sammen med de danske samtidige skribenter: Naturrettstanken, i sin tyske Wolff-form, utgjør selve grunnlaget for tidens åndsliv. Man tenker og skriver ut fra den når man overhodet har behov for noen som helst tankemesig tilknytning, for å foreta handlinger av et noenlunde omfattende innhold. Det er selvsagt mulig å anta at det fins en ukjent og direkte, f.eks. skriftlig kontakt mellom visestattholderen og generalprokurøren, at de avtaler mer eller mindre detaljert hva de skal mene. Men det er forsvarligere å regne med at Benzon mener stort sett det samme som godtfolk i det opplyste København.

Stampe grep an problemene ved å likestille bonden og byborgeren. «Jeg sætter Landmandens Fordeel og Opmuntring ved Siden af Kiøbstædens Velstand og Opkomst; thi de staae virkelig i den nøieste Forbindelse med hinanden. Landmandens Velgaaende beforder Kiøbstædens Opkomst, og Landmandens Armod og Fattigdom trækker Kiøbstædens ødelæggelse efter sig; men dette vil mange ikke begribe».¹⁵ Den nøkterne generalprokurøren har lett for å henfalle til nær svulmende uttrykk når han skriver om «Landmanden». Men tankegangen er ikke mindre klar. Det kan stundom se ut som om han går til angrep mot flere punkter samtidig, det gjør han nok også.

---

15 Statthaldararkivet C IV, stattholderprotokoll nr. 2, 21.10 1757, Sst. 9.12.1758. Norsk Riksarkiv.

Men det sentrale angrepsmål er en side ved den tradisjonelle, egentlig middelalderlige circumferenspolitikken: Den beskyttelse av den enkelte kjøpstad som faste grenser for handelsdistriktene betyr, er ham like vederstyggelig som begrensningen i «Landmandens» frihet til å gjøre med de produkter han selv har fremstilt hva han ser seg best tjent med. De dovne kjøpmenn «stikke Hovederne sammen» og lager priskarteller i det små. Bonden må så allikevel bringe varene sine til byens torg, dersom han ikke vil risikere å bli saksøkt for «Land» eller «Forprang».¹⁶

Dette er et angrep på de tre første postene i privilegieforslaget. Kommis-særene som har utarbeidet det, krever en konsekvent gjennomføring av circumferenspolitikken: Bøndene i byens circumferens skulle føre alle varer de produserte for salg til Christiansand. Der skulle byens egen magistrat fastsette prisene. Tredje post i forslaget forbyr bøndene alt salg av varene underveis til byen. Visestattholder Benzons har protestert skarpt, og sendt protesten både til kommissærene for de nye privilegier og til Stampe. Stampe kan bygge på visestattholderens autoritet, mens formuleringen, og den begrunnelsen som ligger i sitatet, er hans egen. Stampe setter begrunnelsen inn i en vid sammenheng: Følgen av å gjennomføre slike påbud blir enten at bonden driver ulovlig handel, eller at borgerne må ty til spionasje og prosesser. Verre enn dette: Det ville bety «Landmanden tabte alt Mod og Lyst til at stræbe og at gjøre sig Umage med at bringe Producter til veie, naar han saae, at han ikke kunde sætte dem saaledes af, at hans Arbeide og Omkostninger bleve ham nogenledes erstattede».

Et mindretall av kommissærene «have ære af» å begynne en betenkning med en bitter klage over latskap og skjødesløshet hos dette lands almue: Stampe vet ikke om Norges bønder er dovne; er de det ikke, er det ikke disse godtfolks skyld. «Saadant viser ikke den dybeste Indsigt i et Lands inderste Styrke ...

---

16 Det vil si ulovlig handel utenfor regulerte områder og av privilegerte handelsfolk. Ett forbehold må tas når det dreier seg om konsekvensen i Stampes holdning innenfor dette feltet. I én erklæring, den første han skriver om betydelige forhold i norsk næringsregulering, hevder han ikke samme syn som han gjør i alle senere erklæringer om samme emne. Det er erklæringen om landkremmerne i Akershus stift fra 1755. Der hevder han tanker som synes å fremtre i temmelig fullt samsvar med den tradisjonelle circumferenspolitikken: Landkremmerne fallbyr varer til bøndene som «mere smigre deres Kræsenhed, end behøves til deres Nødtørfthighed» – dette samsvarer ikke godt med kravet om «Beqvemmelighed» fra «husmannserklæringen».

En Bonde er og en fornuftig Skabning ...» Det er et sikkert middel til å fremme motløshet, dersom bonden ikke bare skal få sine priser fastlagt av kjøperen, nemlig byens magistrat som består av kjøpmenn, men også tvinges til å selge varene til ham. Han gleder seg over Benzons angrep på circumferensene, og at bonden skal tvinges til å føre varene til byen.¹⁷ «Jeg holder denne Indretning for høist ubillig og skadelig.» Riktignok fins den i byens siste privilegier av 1738. De ble den gang sendt til Kommersekollegiet, som altså må ha approbert ordningen. Stampe ville derfor saktens ha nølt med å foreslå disse postene avskaffet, hvor meget imot dem han enn var, «naar jeg ikke derudi havde havt Vice-Statholderens Erklæring for mig».

I «husmannserklæringen» har Stampe utredet avhengigheten som består mellom by og land. I erklæringen om Christiansand utdyper han nødvendigheten av dette økonomiske samkvetmet; han gjør det med en enkel tanke som utgangspunkt, nemlig bynæringene «Nu maatte jeg spørge, hvad en Kiøbstæd er andet end et Sted, hvor adskillige Familier boe og ernære sig, ikke af Agerdyrkning, men af Handel, Manufacturer, Fabriqver og Haandværker:

Saasnaart et saadant Sted faaer Tilladelse deraf at ernære sig, saa er det hos os en Kiøbstæd. *Handelen trækker alt det øvrige efter sig* (min uthevning); thi hvor adskillige paa et Sted kunde ernære sig af at handle, der kunde og andre leve og ernære sig af Fabriqver og Haandværker ». Det er nødvendig til «Districtets Vedligeholdelse, at der skeer en temmelig Handel». Folketallet i og rundt kjøpstaden vil vokse. Det dreier seg om å gi kjøpstadrett til Flekkefjord: «Altsaa støde det almindelige Beste, Flekkefiords Opkomst, adskillige Familiers Vedligeholdelse og Landmandens Velstand og Velgaaende sammen» om å drive frem kjøpstadrett for stedet. Selvsagt skal det ikke tillates «Monopoler» og laug i byen, og borgerskap skal fritt innrømmes enhver for en rimelig avgift.¹⁸

De som sto imot Stampe, var kommissærene for Christiansands privilegier, skurkene i denne erklæringen. De ville lengst mulig beholde Christiansand som Sørlandets eneste kjøpstad, og altså fortsette den tradisjonelle oldenburgerpolitikk på Agdesiden. Og dermed går de de etablerte kjøbmenns ærend, og vil gjennomføre regler som strider mot alt Stampe står for.

17 Stampe op.cit. III, s. 204.

18 Ibid.

Hans grunngitte forslag til nye privilegier for byen inneholder kravet om at «det bliver Landmanden og Bonden, i det saa kaldte Christiansands Districti (uthevet av meg), frit for, at sælge sine Victualier og Fedevahre til hvem han vil, og bringe sine øvrige Producter, saasom Trælast, saltede Fiskevahre og andet, til hvilken Kiøbstæd eller Toldstæd, han maatte finde for godt, samt der igien at forsyne sig med hvad han til hans Nødtørf, Huusholdning og Haandterings Fortsættelse maatte behøve»; det blir kjøpstedenes egen sak å trekke bøndenes handel til seg ved å sørge for at bøndene får rask og gunstig avsetning på varene, og får nødvendige forsyninger selv for «billigste Priis». Men sagtømmer bør ikke føres ut av det distrikt der det er hogd.

Retten til å drive «handel» i egentlig forstand skal altså fremdeles være forbeholdt kjøpstadens borgere. Circumferensen skal elimineres, men byens enerett til «handel» blir ikke rokket. Denne holdningen uttrykkes enda klarere ved påbudet om at det er i kjøpstaden eller på tollstedet at bonden skal gjøre sine innkjøp av nødvendige handelsvarer. Dersom «Landmanden» vil bli handelsmann, må han ta borgerskap i en kjøpstad først; dette skal riktignok ikke være vanskelig eller kostbart å oppnå, men grensene mellom yrkene består like skarpt, eller nesten like skarpt, som før. Det er lett nok, og forsåvidt riktig nok, å kalle dette et konservativt trekk. Men det er en spesiell konservatisme: Stampe erkjenner sin status av embetsmann, og trekker konsekvensene av den. Han uttaler at han har vondt for å få seg til å endre ting som kollegiene har slått fast som god orden, og dersom noe har vært tradisjonell orden i næringsreguleringen, er det jo den gamle regel, innskjerpet utallige ganger gjennom mange hundre år, at handel er en sak for kjøpmenn i kjøpsteder. Et tilleggsmoment, som formodentlig har større betydning enn dets forholdsvis beskjedne plass tyder på, er at handelsvarene også er eksportvarer. Utførselen skal foregå fra tollsteder.

Sagtømmer bør ikke føres ut av det «District» hvor det er hogd. «District» brukes uten tvil synonymt med circumferens, i denne sammenheng som ellers i erklæringen. For sagtømmer som eneste vare vil han altså beholde den ordning han ellers går så heftig til felts mot. Det fremmer han som forslag, til tross for at trelastnæringen er den sterkest regulerte, den som skulle synes minst ordnet i samsvar med «Friedhed», av alt norsk næringsliv. Nettopp her vil jeg se grunnen til forslaget. Skillet mellom «Trælast», som bøndene får føre ut av circumferensen, og «Saugtømmer» som ikke skal ut, gir løsningen. «Saugtømmer» må være last som skal skjæres på kvantumsager, «Trælast» kan ikke være det, ettersom bønder får selge. «Saugtømmer» er ikke last før den er

bestemt til å skjæres på slike sager. Men da er den jo utenfor «Landmandens» interesseområde; for han driver ikke kvantumsager. Dette betyr ikke noen begrensning av «Landmandens» rettigheter i det hele tatt; «Saugtømmer» er borgerlig eiendom, og bestemmelsen omfatter borgerne.

Hele innholdet i både denne erklæringen og andre gjør det usannsynlig at Stampe skulle hevde et annet synspunkt på «Landmanden» og kjøpsteders «Districter» her enn ellers. Og dette bringer meg til det andre trekket som skal kommenteres. Stampes holdning til «Landmanden» er nærmest patriarkalsk, og språket kan til tider som nevnt nærme seg det svulstige, ulikt generalprokurøren ellers. Men i innhold er hans holdning preget av et dypt alvor; han skriver om bondens menneskelige likeverd. Og dette likeverd konkretiseres i økonomiske realiteter. Om Flekkefjord heter det at handelen også må omfatte handel med distriktet. Bonde og kjøpstad er avhengige av hverandre.

Det «korporative» element i denne sammenhengen er kjøpmennene som beskyttes av byprivilegiene, og som ønsker å utvide beskyttelsen. «Landmanden» spiller rollen som individet eller «Familien». De foreslåtte privilegier vil ta fra ham muligheten for å bedre sine materielle kår gjennom sitt eget strev, ved å avhende sine egne produkter hvor han enn måtte se seg best tjent ved det. Denne «naturlige» rett hindres han i av de «enkelte» som søker egen «Fordeel».

Stampe blir oppbrakt, og hevder statens plikt til å legge forholdene til rette for «Landmanden». Men, og dette er et vesentlig punkt både i dette avsnittet og i det forrige om innenbys regulering, tilretteleggingen som Stampe foreslår er begrenset av loven. I forslaget om rett til å ernære seg etter evne og ønske innenbys, het det at den forutsetter at intet «Monopolium» eller særlige privilegier, noe «sluttet Laug» eller andre «korporasjoner» fins i byen på forhånd. I avsnittet om by og bonde begrenses bondens rett til fri næringsdrift sterkest av den gamle rettsregel om at han ikke skal drive «handel». Angrepet mot circumferensene blir derfor et angrep rettet mot den ordning at hver kjøpstad – eller de fleste – har et avgrenset handelsdistrikt. Denne ordningen skal fjernes i den grad den hemmer bøndene. Den skal beholdes for «Saugtømmerets» vedkommende. Det skal ikke tillates noen «fri Concurrance» om trelast mellom borgere av forskjellige kjøpsteder.

En annen selvsagt begrensning av Stampes rekkevidde følger av den første: Hans forslag kan bli fulgt i kollegiene, og approbert av kongen. Men det kongebrev som til syvende og sist blir resultatet av saksbehandlingen, har lokalt begrenset gyldighet. Stampe kan uttale seg om Christiansand by og byens «District», for

det er byens privilegier han skal uttale seg om. Utenfor dette området kan han ikke skape nye regler, der er han begrenset av de regler som eksisterer på forhånd.

«Landprang»

Forbudene mot «Land- og Forprang» uttrykkes ofte og uforbeholdent. Dels skjer det i generell form, dels vel forklart og presisert. Forbudet må regnes som et hovedpunkt i den eldre næringsregulering. Forbudet retter seg ikke mot noen enkelt gruppe. Det omfatter enhver form for «handel» på landet, «Landprang»; derunder salg av varer som er under førsel til kjøpstaden, «Forprang». Klarest og skarpest var forbudene blitt presisert og innskjerpet ved forordning av 25.8.1741.¹⁹

Dette avsnittet skal behandle Stampes stilling til denne form for ulovlig handel, den ene gangen han tar et uventet standpunkt til den. Det skjer i erklæringen om Christiansand og bare der. Grunnen er at Christiansand by hadde en noe spesiell gruppe innbyggere som spilte en ikke liten rolle der, de «Enroullerede». Disse innrullerte sjøfolk hadde visse rettigheter i vederlag for å stå til tjeneste som mannskap på orlogsfartøyer i krig. Borgerskap i byen hadde de ikke. Men de hadde særskilt kongelig patent på å drive enkelte former for næring som ellers var forbeholdt borgere – som vanlig var med folk som sto i de militære ruller uten å gjøre stadig tjeneste. Innenbys drev Christiansands innrullerte ofte en begrenset håndverksvirksomhet. I 1714 var det blitt innpå 100 av dem, og det var nesten halvparten så mange som de ordinære borgerne. Den store nordiske krig gjorde sitt til å gi dem enda fastere fot i byen. De kjøpte fiskevarer og tran i kjøpstedene «nordpå» (dvs. også på Vestlandet), fraktet varene på egne jekter og solgte i Danmark, Svevige og de sørlige norske byene. Dessuten drev de oppkjøp av fisk, kjøtt og andre matvarer, både i og utenfor Christiansands circumferens. De kjøpte av bøndene og solgte igjen både i kjøpstedene og langs kysten utenfor byene. Borgerne så ikke med glede på deres virksomhet. De klagde bl.a. over at de

---

19 Steen (1941), s. 238 f.

også drev direkte importhandel mot borgernes privilegier. Forholdet mellom de innrullerte og borgerne var aldri blitt ordnet skikkelig.²⁰

Her går Stampe til det uvanlige skritt å drøfte hjemmelen for å avskaffe land- og forprang i Norge. For Danmarks vedkommende er saken enkel, sier han. Dansk lov påbyr bøndene å føre sine varer til kjøpstaden og falby dem på «Axeltorv». Klarest er dette uttrykt i den nevnte forordning av 1741. «Men denne Forordning saavelsom de fleeste af de foregaaende i denne Materie, ere kun for Danmark, og de derhen hørende Artikler findes allene i Danske og ikke i Norske Lov».

Her manipulerer Stampe sterkt. Christian Vs Norske Lov er ikke det rette sted å søke etter regler for kjøp og salg av varer. Det ble i sin tid regnet for å ligge utenfor lovbokens plan.²¹ Dette visste selvsagt Stampe. Han har rett i at forordningen av 1741 er gitt uttrykkelig gyldighet bare for Danmark, men fortier at det var vanlig å bygge på den for å bestemme begrepene land- og forprang også for Norge.²²

Når han har fjernet lov og forordning som rettsbeskyttelse for forbudet, har han bare ett hinder tilbake, og det er byprivilegiene for Christiansand. De står svakt i denne sammenheng, ettersom Stampe er i den situasjon at han nettopp skal ta standpunkt til en fullstendig revisjon av dem. Hans hensikt med å eliminere lov og forordning er klar. Han vil bringe forbudet inn under beskyttelse av privilegiene alene, og dermed innenfor sitt eget kompetanseområde. Så kan han rolig hevde sitt eget syn på land- og forprang: Norges «Beskaffenhed» medfører at landprang ikke så strengt kan hindres eller forbys der. Dersom de innrullertes handel ikke fører til tollsvik, og det får Kommersekollegiet ta stilling til, bør den endog oppmuntres. Han tar forbehold: Det er de særlige geografiske forhold langs kysten han tar hensyn til. All transport må skje til sjøs. Det er langt mellom gårdene, og vanskelig for flere å slå seg sammen om å sende et fartøy til kjøpstaden, noe som i og for seg ville vært det beste. Nå har enkelte av almuen jekter, kjøper varer av bøndene, bringer dem til byen og selger dem. Det er dette de innrullerte gjør. Gjorde ikke de det, måtte andre gjøre det. Retten til å fortsette med handelen kan gjerne regnes

20 Stampe op.cit. III, s. 204.

21 Christian Vs norske lov (1687), Forord.

22 Schweigaard, A.M. (1841). *Den norske Handelsret*. Johan Dahl, s. 2 og 124 f.

som en «Douceur» for disse folkene. Dermed finner de underhold, blir vant til sjøfart, og de kan dessuten drive handelen billigere enn andre. Ble farten opphevet, ville færre sjøfolk finne arbeid, skipsbygging ville bli glempt, og en del av handelen ville sikkert komme i hendene på fremmede.

Tross all understrekning av de spesielle forhold står Stampes hovedsynspunkt klart: Landprang er ikke forbudt, og bør tillates i Norge når omstendighetene gjør det rimelig. Dette synspunktet bør gå inn i tolkningen av den handelsrett han vil gi bøndene i distriktet. Som nevnt vil han gi dem adgang til å selge «Fedevahre og Victualier» til hvem de vil, uten å nevne at de bare skal selge til husbehov. Han fastsetter ingen kvantumbegrensning av deres matvaresalg. «Landprang» får bare de innrullerte uttrykkelig rett til foreløpig. Men det er sprengt hull i det absolutte forbud, og da kan retten utvides til andre dersom de kan påberope seg spesielle behov, f.eks. til bønder i Christiansand distrikt. Det er lettere å utvide en udefinert salgsrett til en faktisk handelsrett, enn en uttrykkelig rett til bare å selge til husbehov.

Kjøpstad og ladested

I erklæringen om Christiansand fins også den klareste og fylldigste utredning av forholdet mellom kjøpstad og ladesteder. Den er hans programerklæring for de fleste områder av innenlandsk norsk næringsregulering. Han har samlet opp sine kunnskaper og sin erfaring, og støttet til Benzons innstilling gir han svært meget til beste her – et vesentlig ledd i 1760-offensiven.

Sin generelle oppfatning av en kjøpstads overordnede funksjon gir han klart uttrykk for i samme erklæring, hvor han skriver om Flekkefjord. Der dreide det seg om å «forfremme» et ladested til ordinær kjøpstad. Om ladestedets funksjon og oppgave, dets «Friedhed» og begrensninger i den, skriver han i et avsnitt om Mandal. Avsnittet har delvis preg av å danne et angrep på kommissærene. I noen grad er han også uenig med Benzon.

Mandalsborgerne hadde søkt om rett til å fortolle utenlandske varer. Kommissærene hadde innstilt på at ladestedet skulle gjøres mindre; bare 6–8 borgere skulle få bli boende der, og de skulle i ett og alt forholde seg etter stedets status av ladested: Alle importvarer til forsyning av distriktet skulle kjøpes i kjøpstaden, Christiansand, alle eksportvarer unntatt trelast føres ut fra samme sted.

Benzon fulgte kommissærene.

Stampes erklæring bygger på to premisser. Det første vil gå ut fra en vurdering av potensialet i det lokale næringsliv selv. Han hevder at borgerne i Mandal har gjort rett i ikke å søke om fulle kjøpstadsrettigheter (han nevner ikke at søknaden, om den ble innvilget, i realiteten ville gi stedet samme økonomiske rettigheter, men ikke rettslige status, som kjøpsteden). Stedet ligger bare fire mil fra Christiansand, med greie transportmuligheter derfra. Det er ikke behov for en kjøpstad til så nær. Dette er altså et rent økonomisk-geografisk utgangspunkt, en praktisk vurdering. På dette grunnlag dømmer han kommissærenes forslag nord og ned: Verst er punktet som vil tillate bare 6–8 familier på et sted som kan brødfø kanskje 30–40 familier. «Landmanden» vil lide ved Mandals tilbakegang også; den transport og mellomhandel som Mandalsfolk besørger, men som etter forslaget vil måtte finne sted fra eller i Christiansand, vil fordyre de varer «Almuen» trenger. Folk som bor på stedet, deres barn og arvinger, og alle som ellers ønsker å slå seg ned i Mandal, bør få anledning til det. Forutsetningen skal bare være den vanlige at stedet, som ladesteder ellers, skal sortere under kjøpstaden. Det innebærer at nye innflyttere til Mandal skal ta borgerskap i Christiansand, skal svare skatt og tyngte dit, og ellers sogne til kjøpstadens jurisdiksjon. Dette økonomisk-geografiske utgangspunkt samler seg altså i det vanlige Stampe-syn: Det er galt å ikke utnytte et «District's potensial» når det gjelder å livnære «Familier» i urbane næringer, og dette forverrer dessuten levevilkårene for «Almuen» på landet. Her er intet nytt.

Stampes andre premiss fører frem til reguleringen av den næring ladestedet skal drive: Mandalsfolk bør få utføre de varer de har kjøpt i «Districtet», men bare dersom eksporten skjer med deres egne skip. Innførselen til stedet bør være fri, for silke- og ullvarer og isenkram, og alle varer ellers som bevislig er fremstilt i Danmark–Norge. Med egne skip og direkte fra produsent, fra «første hånd» i tidens språk, bør de få rett til å innføre og fortolle på stedet: salt, hør, hamp og steinull. Alle andre utenlandske varer, og alle varer som ikke kan innføres fra «første hånd» og på egne skuter, skal kjøpes fra kjøpstaden.

Dermed begrenser Stampe rettighetene til ladestedet etter tidens prinsipper: Det er handelen med utlandet som ikke bør være fri. Ladestedet har en handelsrett i forhold til utlandet som er mindre enn kjøpstadens – dette er forskjellen mellom kjøpstad og ladested, har vært det gjennom noen hundre år og bør fortsatt være det. Reglene han vil ha for ladestedets samkvem med utlandet, er de vanlige «merkantilistiske»: Importretten begrenses til utvilsomt

«nødvendige» råvarer, helst av slik art at de kan foredles på stedet og i omegnen, ved håndverk og kanskje «Manufacturer og Fabriquer». Det har til formål å skaffe «Fornødenhed og Beqvemmelighed» for stadig flere «Familier», og uten at utlendinger skal få tjene penger på omsetning og transport: Varene skal komme fra «første hånd».

«Entfaltungs»-tanken ligger under, men formuleres ikke her. Han faller ikke for fristelsen til å hevde at Mandal bør få vokse til stedet blir så betydelig at det kan bli en full kjøpstad. Han spår ikke om en uvisst fremtid, selv ikke for å få inn et godt poeng. Grunnen er selvsagt at han vil ha inn ett han regner som enda bedre: Han vil forklare «Excellencerne» hvor langt man bør gå i å legge til rette vilkårene for den «Friede, der er Sielen i Handelen». Avsnittet om Mandal angir yttergrensene for denne «Friede».

Danmark–Norge og utlandet

Det fins altså en grense for Stampes økonomiske individualisme. Det materialet som ble brukt til å vise dette i forrige avsnitt er ikke omfattende, men rikt nok til å danne basis for en hypotese: I forholdet mellom Danmark–Norge og andre stater bør andre hensyn enn individualismen prioriteres: Den rett enhver har til å ernære seg «som han best veed og kan», er underordnet et krav som foreløpig postuleres som økonomisk autarki. Syvårskrigen var i full gang i årene rundt 1760.

Stampe gir ikke sin oppfatning i form av noen systematisk utredning. Den fins spredt i flere erklæringer, ikke svært omfattende kvantitativt sett. Hans holdning er ikke mindre klar for det. Grunnmønstret er enkelt: Det alminnelige beste krever at alle varer som brukes her til lands, også forarbeides her. Varer som forarbeides her, bør også såvidt mulig selges til «de Fremmede», heter det i urtekremmererklæringen. I erklæringen om Bragernes og Strømsø pålegger han håndverkerne på stedet, og i alminnelighet, å sørge for at «den lette Priis og Arbeidets Godhed forvisser den om, at intet fremmed Arbeide kan blive afsat i Byen eller deromliggende District, men og, at deres Arbeide kan med Fordeel blive afsat til andre Steder». I angrepet på laug er ett moment at laugene legger vansker i veien for menn som ønsker å bli medlemmer; laugene tåler heller at fremmede håndverkere sitter i utenlandske byer og arbeider for oss, og dermed lever av oss, enn at de kommer og nedsetter seg her, så

deres penger blir hos oss.²³ Forutsetningen for «let Priis» og god kvalitet er selvsagt konkurranse, det gjelder her som ellers. Derfor må det være mange «vindskibelige» mennesker i landet: Deres innenbys og innenlands konkurranse skal komme landet til gode i forhold til utlandet.

Det «merkantilistiske» syn på økonomisk samsvar med utlandet er for velkjent til at det tjener noen hensikt å gå videre enn til bare å foreta den presentasjon av Stampes syn som trengs for å slå fast at han ikke hevder noe originalt på dette felt. Han bruker ikke så sterke ord som mange av sine samtidige, men under ligger motvillig akseptasjon av den «umaneerlige Jalousie» som gir forholdet mellom Europas nasjoner sitt hovedpreg. Kravet om nasjonal konkurranse betyr jo ikke i og for seg noen reduksjon i økonomisk individualisme; den inntreer først ved de former for regulering som den nasjonale «Jalousie» gjør nødvendig.

I 1760 uttaler Stampe seg om kornsalg i Norge, den sørlige delen som omfattes av kornmonopolet. Kjøpmennene i Drammen og Skien hadde søkt om at den rett som «Almuen» i kjøpsteder og ladesteder hadde til å kjøpe korn direkte fra kornskutene, måtte falle bort. Folk hadde fått denne retten i 1756, fordi det var knapt med korn. Nå var det nok å få til rimelig pris, og kjøpmennene ville gjerne ha igjen sin enerett til kornsalg, en vesentlig del av deres privilegiefestede rettigheter.

Stampe forsvarer «Almuens» kjøpsrett og går sterkt til felts mot borgernes krav. Selve saken er i denne sammenheng mindre interessant enn det språk han bruker for å motivere sitt syn, og det lys dette kaster over hans måte å tenke på innenfor dette feltet: «Den Handel fortjener i alle Maader at befordres, som bestaaer derudi, at Kiøbmændene i Kiøbstæderne i Danmark, afkiøbe Landmanden, ... deres Kornvahre, og overbringe samme til Norge», hvor det er etterspørsel etter korn. Prisene bør være lave; jo lavere, desto lettere er det for bergverkene å konkurrere utenlands. «Til Lykke behøver Norge ikke at kiøbe disse saa nødvendige og umistelige Vahre af Fremmede, men det ene Rige kan derudi komme det andet til Hielp». Forutsetningen for at dansk kornproduksjon kan økes, og det kan og bør den, er at produsentene er sikret stabil avsetning. Derfor bør handelen mellom rikene fortsette, og nytte full «Friehed».

---

23 Stampe op.cit. III, s. 166 f., o.m.fl.st.

Det motsatte, det som kjøpmennene ønsker, er «et Slags Monopolium som gjør dem allene til Mestere af Indkiøbningssaavel som Udsalgs-Priserne». Kornhandelen blir «paa alle Kanter bundet og indskrænket»; handelens menn vil få anledning til å stikke hodene sammen, slik de gjør når de kan, og avtale priser til skade for produsenter og leverandører i Danmark og «Almue» i Norge.²⁴ I erklæringen om salttilførsel til NordNorge, en av hans aller første, uttaler han om kornmonopolet at når det er overflod av en vare i en provins av riket, og mangel i en annen, bør innbyggerne i den siste bindes til å ta varene fra den første, og produsentene oppmuntres til å legge større flid i produksjonen når de er sikret avsetning. Dermed forblir pengene i landet. Sukkermonopolet er like rimelig: Det forbyr fremmede å føre sukker hit, og oss å hente det hos andre. Det er overflod i de danske kolonier i Vest-India.²⁵

Han aksepterer også det octroierte kompani med monopol på Islands-handelen, og de norske kvantumssagene med monopol på å skjære til eksport.²⁶ Akseptasjonen av de to siste er ikke begrunnet hos ham. Derfor skal ikke disse to monopolene brukes til annet i denne sammenheng enn å bekrefte at Stampe tolererer dem også. Dermed øker ens rett til å hevde at han godtar monopoler i alminnelighet – under visse omstendigheter – ikke bare monopoler for korn og sukker.

Her som ellers er det nødvendig å rette oppmerksomheten mot Stampes situasjon: Han sier det slik han gjør, for at «Excellencerne» skal gjøre som han sier. Han bruker slagord som «Frihed» og «Monopolium», begge ladede. Dette er selvsagt. På den annen side er det urimelig å se bort fra at disse ordene også står sentralt i Stampes vokabular, at de vanligvis betyr noe forholdsvis klart, og at det her som ellers er nødvendig å søke ut fra sammenhengen hva de betyr.

I første omgang ser det jo ut til at han bruker dem i stikk motsatt betydning av den vanlige. Mistanken om at han bruker dem for å skape en stemning hos sine lesere er til stede. Men ikke lenge. Det er mening i begrepsbruken. De to monopoler – for salt og sukker – han uttaler seg om, er begge *statsmonopoler*. Deres oppgave er å øke statens rikdom. Men dermed øker de jo også individenes. Den felles «Casse» blir fullere. Men ikke bare det: Monopolene

---

24 Ibid., s. 86 f.

25 Stampe op.cit. I, s. 55 f.

26 Ibid., s. 624 f.

beskytter innlendinger mot utlendinger. At det er et moment av *raison d'état* i det, er han selv oppmerksom på, uten at dette får ham til å se på det som et «Monopolium» i hans vanlige betydning. Statsmonopolene oppfattes overhodet ikke som «Monopolier», omtales ikke slik heller. «Monopolium» som motsetning til «Frihed» hører hjemme innenfor en begrenset sammenheng i den helhet han skriver om. Det er i innlandshandelen de brukes (derunder samkvemmet mellom Danmark og Norge). «Frihed» betyr som ellers rett til individuell omsetning av innenlandske produkter, «Monopolium» at «enkelte, visse Folke» søker sin fordel ved hjelp av byprivilegier. I denne sammenheng oppstår den språklige konstellasjon at den monopoliserte kornhandel, en nyttig innretning, skal foregå i «Frihed», dvs. uten «Monopolium».

Det er altså landegrensene som setter sine skarpe grenser for hvor langt «det almindelige Beste» skal være overordnet. Nasjonene imellom hersker andre prinsipper: beskyttelse av egne interesser, nasjonale og individuelle, gevinst på bekostning av «de Fremmede»; og overmåte viktig er det å hindre at utlendingene «lever av os».

Dette har selvsagt intet med nasjonalisme i senere tiders betydning å gjøre: Stampe vil gjerne se «de Fremmede» i landet, men da som «Undersaatter», som fullt ut deltar i den felles målsetning. Innvandring, ikke minst av håndverkere, regnes som et viktig middel til å få økt produksjon og konkurransevne.

En naturrettstankegang forklarer fullt ut at forskjellen mellom «os» og «de Fremmede» er fundamental. Staten, i dette tilfelle Danmark–Norge, eksisterer med «det almindelige Beste» som hovedprinsipp. Men prinsippet stanser ved landegrensene. Statene imellom hersker andre prinsipper, intet kontraktforhold. Wolff slår fast at «verschiedene Valke untereinander betrachteten werden als freie Personen, die im natürlichen Zustande leben»^{27,28}

Menneskerettslige hensyn

Hensikten med de foregående avsnittene har primært vært å bestemme Stampes naturretslige tilknytning, ut fra praktiske forslag om hvordan staten skal

27 «Ulike folk blir betraktet seg imellom som frie personer som lever i den naturlige tilstanden». Det skal antagelig stå Völker.

28 Wolff (1769) op.cit., § 1088.

ordne næringsreguleringen, som fins i et representativt antall erklæringer. Hans mest fremtredende, overordnede prinsipp er hans individualisme. I praksis får denne uttrykk gjennom angrep på de krefter som står imot en fri utfoldelse av individets muligheter til å ernære seg som det best «veed og kan».

Stampe arbeider med en modell foran seg: Wolffs *sufficiencia vitæ*-teori er et av hovedformålene med staten overhodet. Dette er en sektor av et helt naturretts-teoretisk system. Stampe gjør bruk av de forhold han finner i Norge, for å få til en praktisk anvendelse av teorien. At den er individualistisk er ikke noe spesifikt norsk, det stikker dypere, begrunnes mer alment. Men han bygger på noe vesentlig i naturretten – i den form han kjenner den – når individualismen hevdes for de *svakere* grupper i det norske samfunnet. De er svake fordi de ikke beskyttes av «korporasjoner». Men derfor fyller de modellens krav om individualisme best også. Nå er det selvsagt meningsløst å spørre om Stampe enten taler de svakes sak fordi de er svake og følgelig trenger hjelp av staten for å få sine menneskerettigheter oppfylt, eller fordi de arbeider for sin *sufficiencia vitæ* på mer individuell basis enn andre, og derfor fortjener oppmuntring i alle fall. Her dreier det seg om et både-og. Og denne både-og-situasjonen er spesifikt norsk, i de konkrete tilfelle hvor den forefinnes. I prinsipp og teori er den det ikke, der er den uttrykk for alminnelig naturrettsstanke.

Stampes hevdelse av de svakes menneskerettigheter på individuell basis er i nærmeste samsvar med europeisk naturret. I de land hvor naturretten kom til å danne den teoretiske basis for lovgivningen i de siste årtiene av 1700-tallet og de aller første år av det neste århundre, er det nettopp de *svakes* stilling som styrkes, samtidig med at individualismen hevdes sterkere enn før; det gjelder Frankrike, Østerrike og Preussen: Standsprivilegiene oppheves eller svekkes. Vilårene bedres, for uektefødte, utlendinger og jøder. En beskyttelse av personligheten tar sin begynnelse. I familieretten øker likestillingen mellom kvinne og mann, reformer skjer i foreldremyndigheten. Borgerlig ekteskap tillates, og adgangen til skilsmisse økes. I arveretten begunstiges den individuelle forføyningsrett, og i obligasjonsretten fjernes hindringer for «frie», dvs. individuelle avtaler.

Det skjer en økning av de svakeres individuelle rettslige stilling. Her er det europeiske praktiske arbeid i fullt samsvar med Stampes arbeid. En sak for seg er at i Europa kom det dynamiske element i naturretten til å bli svekket

gjennom vekten av en naturrett som ble kodifisert, dvs. uttrykt i skrevne normer og dermed fastlåst.²⁹

Konklusjon

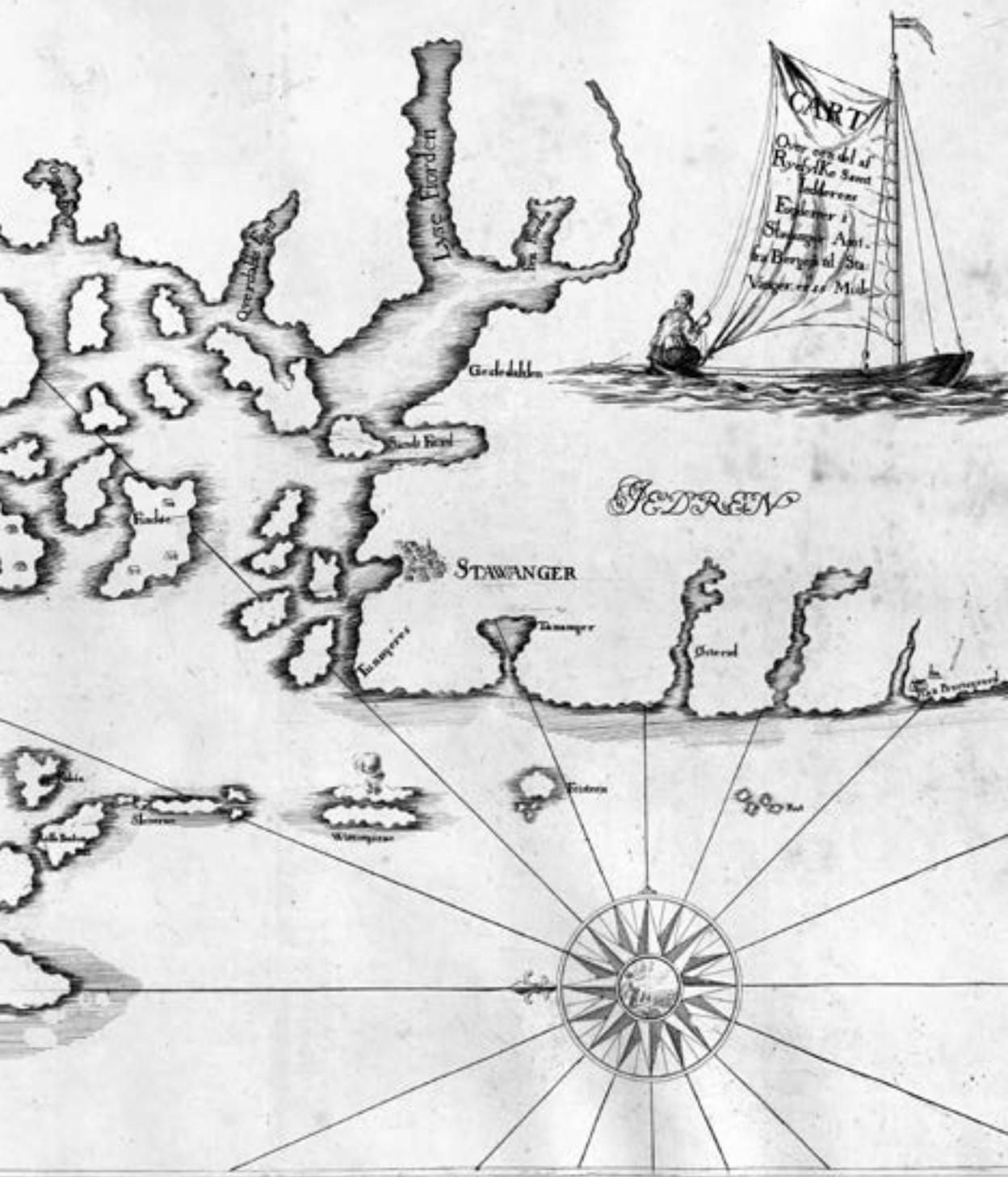
Stampes erklæringer i 1760 generelt, og for Christiansand spesielt, har individuell likhet som bærende prinsipp. Stampe arbeider for å viske ut individuelle forskjeller, i denne sammenheng dem mellom bonde og borger, mellom by og land. Han søker å bygge ned de økonomiske stengslene for bøndene gjennom å gjøre handelen utenfor byene enklere, og ved å redusere betydningen av at byene har rettigheter utenfor sin kjerne – circumferensen. Bøndene skal selv velge hvor de vil selge sine produkter, og det i en tid der Christiansands dominerende stilling i Agder-regionen ble redusert gjennom ny bydannelse. Stampe stilte seg positiv til ny bydannelse; det gjaldt å skape rom for individuell utfoldelse og økonomisk vekst. Stampe var opptatt av velstandsvekst for den enkelte og for samfunnet som helhet. Konkurransen var bra; prisene måtte drives nedover gjennom å oppheve samarbeid mellom kjøpmenn.

For Stampe var økonomien nasjonal – det vil si at den ikke først og fremst var til for staten. Den vektleggingen av individualisme og egalitær tenkning som Stampe forfektet, hadde et bredere formål enn merkantilismens vekt på utenriksbalansen og statens inntekter. Stampe sto mye nærmere Adam Smiths idé om å flytte oppmerksomheten bort fra den sentralistiske og statsapparat-orienterte reguleringsøkonomien og mot å fokusere på hele nasjonens velstand. Dette dreide seg om å skape «det allmenne beste», og her kommer statsmaktens forpliktelser for å legge forholdene til rette for individene tydelig frem. Stampe – ved ikke å være spesielt opptatt av å liberalisere utenriksøkonomien – var en mer begrenset tenker enn Smith på det økonomiske feltet. Men fremfor noe handlet jo Stampes orientering dypest sett om å virkeliggjøre kredoet om de «tvende Correlata», at herskeren og folket hadde felles interesser. Å frigjøre individet var et formålstjenlig prinsipp i så måte. Men dette er jo også begrunnelsen for å begynne å tenke i termer som «nasjonaløkonomi».

---

29 Thieme op.cit., s. 41 f.

CART

Over oss del af
Rydske Sant
Jøderens
Eskorte i
Stawanger Amt.
fra Bergen til Sta-
wanger den 11. Majo

Godeklubben

Sand Fjord

STAWANGER

STAWANGER

Stawanger

Stawanger

Osterod

Stawanger

Stawanger

Stawanger

Stawanger

Sogner, B. (2024). Fra Wolff til virkelighet: autoritet gjennom praksis. I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»: Henrik Stampes dansk-norske naturretsprogram* (s. 153–171). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360207>

7

Fra Wolff til virkelighet: autoritet gjennom praksis

Bjørn Sogner

Christiansand-erklæringen avrunder en serie med nyskapende erklæringer i akkurat året 1760. Til sammen tegner de et riss av en helhetlig tenkning om hvordan samfunnet og økonomien skal utvikles videre. Stampe vil bygge ned monopoler og korporasjoner; dette er en måte der individenes rettigheter settes i sentrum samtidig som det oppfyller statens – i betydningen statsapparatet, herskerrollens – interesser i å skape økonomisk vekst, i et fellesløft for å oppfylle det allmenne beste. Erklæringene skriver Stampe etter sju år som generalprokurør, og det er grunn til å se nærmere på hva annet denne naturretslige tenkningen som leder Stampe sto for. Stampe fremsto med autoritet og fikk gradvis gjennomslag for reformer.

Vanligvis pålitelige kilder samstemmer i at Stampe var en «svag» mann. Han sto meget ugjerne noen autoritet imot, og man kunne ikke alltid lite på at han ville fastholde hva han tidligere måtte ha gitt uttrykk for, dersom en motsatt oppfatning ble gjort gjeldende fra et hold han regnet som autoritativt,

skriver Reverdil.¹ Det kunne trenges meget teori for å få bestemt de krav som bør stilles for å kvalifisere for «Svaghed». I dette tilfelle synes det rimelig og tilstrekkelig å ta i bruk en praktisk og pragmatisk fremgangsmåte. Tidligere er det gjort en analyse av de prinsipielle standpunkter Stampe har på de områder som til sammen dekker det problemfelt som her skal undersøkes. Dette kapitlet skal være på vakt overfor tilfelle hvor han bryter med prinsippene. Det er selvsagt ikke gitt at han gjør det fordi han er «svag». Men det er grunn til å undersøke hvorvidt dette er grunnen, om noen autoritet kan finnes, som står imellom Stampe og hans prinsipper.

Det er greit nok at mange trekk ved hans stilling begrunner hvorfor han eventuelt kunne finne det fornuftig å bøye unna eller inngå kompromisser. Likevel er det grunn til å spørre om den kloke Stampe var så «svag» som han rolig lot sin samtid tro han var, eller om han, særlig ettersom hans erfaring i embetet vokste, kunne gjøre bruk av taktikk, som alternativ til direkte angrep, for å få gjennomført reformkrav helt eller delvis. Ikke minst én faktor må være viktig i denne sammenheng: Stampe får tid til å modnes i embetet i de rolige år da «Excellencerne» ennå ikke forstyrres av den syke Christian 7., men styrer og steller, om vi skal tro Moltke, med «det almindelige Beste» som prinsipp.² Stampe var en voksen mann, ca. 40 år, da han tiltrådte som generalprokurør. Det er de ca. 13 år til Christian 7.s tronbestigelse som utgjør hans viktigste arbeidsår. Det er grunn til å spørre hvorvidt disse aktive, utad rolige år i en moden manns liv gir ham økende evne til å manøvrere i det stille vann i byråkratiets København. Ett videre formål fins derfor, med å etterspore «Svaghed»: Er den for det første et skalkeskjul for taktisk manøvrering, og fins det for det annet noen utvikling, enten i Stampes bruk av taktikk, eller i hans evne til å stå autoritetene direkte og uttalt imot? Formålet er å etterspore hans evne til å få gjennomført sine prinsipper; spørsmålet om det fins en utvikling, i den ene eller andre betydning, gjør det nødvendig å ta kronologiske hensyn i denne undersøkelsen.

---

1 Reverdil, E.S. (1917). *Struensee og det danske Hof* (2. utg.). A.F. Høst, s. 60; Suhm op.cit., s. 29 f.

2 Wegener op.cit, s. 44 f.

«Familien»

I 1756 skrev generalprokurøren en erklæring: Nakskov bys borgere hadde klagd over at proprietærene omkring kjøpstaden gjorde dem innpass i privilegiene, ved å drive «Land- og Forprang». De selger korn og andre varer i strid med lov og forordninger.³ Stampe benytter anledningen til å si et par av sine sannhetsord om byens kornhandlere som stikker hodene sammen. I og for seg forteller ikke dette mer enn at hans sympati er på proprietærenes side i forhold til borgerne. Det viktigste ved å slå fast dette består ikke i at han skjeller ut borgerne, men i hans syn på proprietærene, og ikke i forhold til borgerne først og fremst, men overfor bøndene. De to tanker han formulerer, er at mens de små (danske) byene lever av handel med jordbruksvarer først og fremst, lever proprietæren av jordbruk og av sine bønder.

Dermed er de to grupper satt overfor hverandre, og Stampe kan begynne spillet; det er proprietæren som er gitt den beste hånden, eller rettere sagt får den i spillets gang: «Man maae saaledes betragte en Proprietair og hans samtlige Bønder som een og den samme Familie, i hvilken Proprietairen er Huusfader, og maae sørge for hele Familiens Velgaaende. Deraf følger at man ikke for meget maae indskrænke an Proprietairs Rettighed til at foretage sig det, der kan tiene til at opnaae denne Hensigt».⁴ Det generelle krav om at godseieren bør ha vide rettigheter settes i fullt lys først gjennom utsagnet «een og den samme Familie». Bak påstanden øynes Wolff meget lett; det Stampe beskriver, er det enkleste av de sammensatte samfunn.⁵

I 1756 velger altså Stampe å betrakte godset som en familieenhet i Danmark. Bøndene innordnes i denne familien, dvs. underordnes godseieren. Det er verdt å understreke at Stampe velger nettopp denne familietyper, og han har neppe noen annen grunn til å gjøre det enn den å skape et teoretisk grunnlag for å plassere bøndene som umyndige, annenklassens borgere. Han kunne meget vel ha latt det være; det er greit at han som naturrettsmann vil plassere individene inn i familier, men Wolff har andre familietyper han kunne valgt, som består av prinsipielt likeverdige individer.⁶ Stampe opptrer i denne sammenheng – hva teori angår – konformt med de herskende sosiale

3 Stampe op.cit. I, s. 616–624.

4 Ibid., s. 621.

5 Wolff (1769) §§ 963, 964, 965, 967.

6 Ibid.

og økonomiske forhold i Danmark, gjennom dette valg av en «stor» familie som normal.

Hvor dypt stemmer hans egen personlige oppfatning med dette? Noe sikkert svar er selvsagt vanskelig å gi, men det fins en mulighet for å komme et stykke på vei. Året etter, i 1757, skriver han generelt om betydning av selveiendom for bønder – det dreier seg fremdeles om danske forhold. Han hevder at selveiendom i prinsippet er en god ting. Det ville vært en fordel om flere danske bønder var selveiere.⁷

Det er et prinsipputsagn med støtte i Wolff-teori: Eiendomsretten hører til de ukrenkelige menneskerettigheter, er «naturgemass» ifølge mesteren.⁸ Dermed blir det et spørsmål hvorfor bøndene som er medlemmer av gods-familien, med ett skal opptre som individer utenfor denne. Stampe gir svaret samme sted: I Danmark bør man arbeide for å få «Ejendomsbønder i Stædet for Fæstebønder og Fribønder i Stædet for Hoveribønder». I de siste hundre år har utviklingen i Danmark gått i motsatt retning: Flere snes herregårder er opprettet; «hvoraf flyder, at nagle Hundrede Bønder *eller Bondefamilier* (min uthevnning) er udryddede, og nogle Tusinde Fribønder gjort til Hoveribønder. «At oprette en ny Herregaard er efter mine Tanker det samme som blandt endel gode og velhavende bønder eller Bondefamilier at udrydde 1/5 eller 1/6 for at gjøre de øvrige 4/5 eller 5/6 til Stoddere.»

Hoveribonden er verst stedt: En fri bonde som må gjøre hoveri blir fort ødelagt.⁹ En festebonde som ikke har hoveriplikt har nok lyst til å streve, men hemmes fordi han vet at fruktene av strevet tilfaller eieren. «Hvor inderlig en Glæde og Fornøjelse vilde det ikke være for vor dyrebare Konge, at der paa et sted i et Hjørne af Landet boede 800 à 1000 velhavende og til dels rige Familier, hvilke med deres Børn og Børnebørn i mange Led daglig vilde velsigne og takke Kongen som den, der havde lagt Grundvolden til deres Mængde, Lykke, Velstand, Rigdom, Glæde og Frihed».¹⁰

Bonden er altså medlem av den familieenhet som består av mann, hustru og eventuelle barn så lenge han ikke tilhører noe gods. Blir han medlem av et slikt, f.eks. av en nyopprettet herregård, blir han medlem av godsfamilien

7 Stampe op.cit. II, s. 545 f. Jfr. Jensen (1936), s. 54.

8 Wolff (1769) op.cit. §§ 209 og 255 f.

9 Hoveri er arbeidsplikt.

10 Stampe op.cit. II, s. 545–561.

– en «Stodder». Ellers risikerer han å bli «udryddet», altså drevet fra gården. Hans manipulasjon med begrepet «Familie» i 1756 kunne lett føre til misforståelser sammenholdt med det han skriver året etter: Han mener det samme. Det nye er at Stampe gir uttrykk for sin personlige oppfatning i 1757. Svaret på hvorfor han gjør det da, og ikke året før, er lett. Året før skrev han en erklæring. I 1757 forteller han hva han mener i et privat brev til en venn.

Dermed er det i forbifarten klart at Deuntzer tar feil i sin vurdering av Stampes holdning til bøndene, at han mangler hans sans for deres frie personlighet. «Ideen om Personlighedens selvstændige Berettigelse overfor det almene Vel kommer intetsteds frem».¹¹ Den har han, når han bare får formulert den. Hvorfor gjør han da ikke det, når han kan gjøre det så teoretisk vakkert? Her kunne selvsagt hevdes at det ikke tilligger generalprokurøren å formulere sitt private syn i en erklæring. På den annen side, det gjør nå engang mannen, titt og ofte, skarpt og ikke til å misforstå. Det er neppe annen teori om dette som holder mål enn at han ikke våger – finner det hensiktsløst, eller på annen måte ikke formålstjenlig. Det som er viktig, er at man her må regne med en grense for Stampes muligheter til å virke som reformator. Han sier ikke det han mener dersom han regner med at hans mening støter på motstand fra en kompakt majoritet i autoritative kretser.

Konklusjonen på drøftingen av hans erklæringer om norske og danske bønder i 1755 og 1756, sammenholdt med hans egne private synsmåter, slår fast at Stampe er en mann som både kan finne på å skrive imot sin egen oppfatning, og å tie med den. Det er rimelig språkbruk å konkludere med at han er en «svag» mann på dette tidspunkt. Spørsmålet om «Svagheden» er personlig eller taktisk ser vi bort fra, fordi vi er mer opptatt av virkninger av den enn av dens psykologiske grunnlag.

Henrik Stampe var en dyktig byråkrat og ingen nidkjær reformator. Likevel føler han seg innsnørt ved å befinne seg i den posisjon som erklæringene om «Landmanden» fra 1755 og 1756 har brakt ham inn i. Han søker seg ut av den. Det gjør han i 1760, da han arbeider planmessig på bred front. Når det gjelder bøndene, har hans erklæring denne gang preg av et angrep. Dette finner sted i den norske husmannserklæringen. Denne har i tidligere avsnitt vært drøftet som et fremstøt for å få slått fast innholdet i det «almindelige Beste». I denne

---

11 Deuntzer op.cit., s. 91.

sammenheng skal den brukes til et annet formål: Den gir Stampe anledning til å formulere sin egen oppfatning av hva en «Familie» bør være. Dermed får han anledning til å uttrykke et vesentlig trekk ved sin oppfatning av menneskelige rettigheter, i Wolffs ånd.

I Norge finner Stampe nemlig en «Familie»-struktur på landet som stemmer overens med den han ser som den rette: Når ny jord blir ryddet i Norge, heter det i husmannserklæringen, blir landet «formet» ikke bare med én innvåner, men med en familie, fordi et nyryddet stykke jord gjerne straks blir lagt ut til en husmannsplass.¹² Og hva «Familie» betyr i denne sammenheng, kan neppe Stampe ha vært i tvil om: «Af saadanne Huusmænd, erindrer Vice-Statholderen, at de fleeste kun have nogle Skieppers Sæd, andre 1 til 1½ Tøndes ...; da de tildeels ernære sig af dette lidet Jordbrug, tildeels af deres Arbeide, ... Hvilke skionne og ypperlige Folk i et Land! hvem vilde ikke bidrage til at formere deres Antal. Gid Norge havde nogle 100 000de af dem».

Stampes syn, så stikk imot tradisjonell oppfatning av standen, kan selvsagt tilskrives mangel på kunnskap om husmannskår. Men mangelen på kunnskap forklarer ikke den begeistring han velger å presentere, den være seg ekte eller ikke. Den må søkes i en videre sammenheng.

Ovenfor er husmannserklæringen behandlet som en av de mest sentrale i hele Stampes produksjon, en av de som klarest røper hans idéhistoriske identitet, og plasserer hans resonnementer, motiveringer og hele tankegangen hans inn i en sammenheng. Her skal søkes belegg for den teori at erklæringen er sentral også i en kronologisk sammenheng: For første gang formulerer Stampe her hvordan staten bør regulere forholdene for en stor gruppe mennesker. Han formulerer i samsvar med grunnleggende trekk i sitt menneskesyn.

Han leder oss inn på sporet ved å sette husmannen opp imot festebonden: De «skionne og ypperlige Folk» imot «Stodderne». Det er ikke økonomisk eller sosial forskjell i vanlig forstand som skaper denne diametrale motsetning. Selvsagt er det heller ikke noen slags odelsbonderomantikk. Nøkkelen til forskjellen ligger i «Familien», dvs. det faktum at den norske husmann selv er en husfar, mens den danske festebonden er medlem av godset, «Domus».

Stampe behandler to spørsmål i erklæringen. Det første er om beskatning, og er drøftet. Det andre behandler bygselsedlene på plassene: Skal

---

12 Stampe op.cit. III, s. 46 f.

gårdbrukeren forpliktes til å gi husmannen livsfeste, eller skal han kunne gjøre som han vil? Jeg tror dette spørsmålet har vært sentralt i Stampes bevissthet, og at svaret på det belyser langt mer omfattende problemer enn byggesedlene.

Han mener at gårdbrukeren ikke behøver å gi livstidsfeste, og begrunner det: Han «besidder med fuld Eiendoms-Ret alle de Jorde og Pladser, som ligge og høre til Gaarden, ... Naturligviis beroer det paa ham selv, om, og paa hvilke Vilkaar, han vil bortfæste eller bortleie saadan en Plads». Dette er stram sosialpolitikk å legge opp til. Men programmet i den inneholder en – teoretisk – hyllest til husmannen: «Fuldkommen Friehed paa begge Sider er det, som meest beforder slige Contracter; derimod pleier Tvang og Indskrænkning af Friehed, at indskrænke dem og formindske deres Antal». For jo flere avtaler som blir inngått, dvs. jo flere plasser som bortfestes, desto fullere «Casse». Det er den umiddelbare hensikt. Men sitatene rommer en implisitt oppfatning av den norske husmann som setter ham i en kvalitativt annen klasse enn festebonden i Danmark: Programmet Stampe vil legge opp til, innebærer at husmannen i Norge skal opptre i et jevnbyrdig kontraktsforhold til gårdbrukeren. Denne rettslige jevnbyrdighet skal være normalen. Og for Stampe, som for Wolff, er slik rettsterminologi en måte å uttrykke menneskesyn på. Naturrettsmannen begeistres over å skulle legge til rette forholdene i Norge, hvor den økonomisk fattigst og sosialt lavest stilte gruppe på landet opptrer i et jevnstilt forhold til jordeieren. Han nevner motsetningen til «Danmark paa Landet, hvor man ... snart ikke veed af anden Contract at sige ...» (enn på livstid).

Dette grunnleggende menneskesynet kommer altså, for å summere det opp, frem i to trekk: For det første er den norske familienormalen den «lille» familie, den som gjør hver husfar til fullborger. For det annet, og i logisk sammenheng med det første, skal selv den fattigste og ringeste av disse norske fullborgere, og nettopp de som står nederst på samfunnsstigen, være med på «fritt» å treffe den avtale som legger til rette deres materielle livskår. De to trekk hører sammen. Det er første gang Stampe formulerer denne naturrettslige individualismen. Han gjør det ikke i programs form. Han holder sitt ideal opp for «Excellenserne», i den grad at han tillater seg å bli panegyrisk for å gjøre inntrykket sterkere.

I denne erklæringen fra 1760 er Stampe i stand til å gi uttrykk for hva han mener om hvordan menneskers kår bør organiseres. Han kan dekke seg bak den forestilling at han beskriver rådende forhold, vanlig norsk samfunnsstruktur. Sammenlignet med Stampes tidligere «Svaghed» er dette et viktig

fremstøt. Det fortjener å sammenholdes med andre trekk i erklæringer fra dette året med de mange og store erklæringer.

Stampe – en mann med autoritet

Svært mye taler for at Stampes tre viktige erklæringer fra 1760 var vel forberedt. Han jobbet lenge med dem. Etter at han har sittet i månedsvis med de store erklæringene som skulle komme i 1760, velger han å sende ut sin første erklæring om et samlet sett byprivilegier, Bragernes og Strømsø, fra august 1759. Erklæringen behandler en søknad om «forbedring» i privilegiene fra de to steder, for å søke å bringe dem i best mulig samsvar med Christianias fra 1749.¹³

Stampes angrep på denne søknaden er egentlig angrep på innenbys næringsregulering, med det han kaller «Laug» i sentrum. Dette trekket, og særlig det at han velger å sende ut denne erklæringen av alle han har under arbeid, regner jeg som en forberedelse av de senere erklæringer, en oppmykning av det «marked» hvor de skal gjøre sin virkning. Det er neppe noen tilfeldighet at Bragernes og Strømsø går ut før Christiansand og urtekremmerne. I den eldste saken har han også visestatholderen i ryggen, han har ingen motstand fra innflytelsesrikt hold i København eller i Norge – ingen amtmann eller andre embetsmenn engang, og saken kan ikke regnes for å ha riksviktig interesse, ikke av andre enn drammenserne (og Stampe, muligens): Det dreier seg om to norske provinssteder, som ikke engang har full status av kjøpsteder.

Desto bedre egnet er saken til å gjøre «Excellencer» og folk i Kanselliet oppmerksom på prinsipielle standpunkter. Og dersom erklæringen først aksepteres, får ikke Stampe bare godtatt den relativt forsiktige konklusjon at stedenes privilegier er bra nok som de er, også de sterke premisser er presentert for herrene: De får lese, og gis anledning til å la approbere, hele hans syn på innenbys næringsregulering. Dette gjentas i urtekremmererklæringen – i mer systematisk og bedre begrunnet form, men uten at prinsipielle nyheter er føyd til.

---

13 Thorson op.cit., s. 531 f.

Dermed har Drammen tjent som en kanal for Stampe til å få fremført de almene prinsipper som bør legges til grunn. Mest direkte tror jeg Drammen gjør tjeneste som forberedelse for urtekremmererklæringen, men også for Christiansand-erklæringen gjør den selvsagt nytte, når den først er godtatt. Stampe har økende autoritet, og dette kommer til uttrykk nettopp i 1760 og erklæringene om Christiansand, om Københavns urtekremmere og husmannserklæringen.

I nettopp husmannserklæringen står Stampe Rentekammeret imot, han hevder uten å nøle den motsatte oppfatningen om beskatning av plassene. Dristigheten er likevel ikke imponerende: Han har visestattholderen på sin side – én autoritet med og en imot, som i 1755. Men til forskjell fra da uttrykker han iallfall klart sin mening. I noen grad er hver erklæring «spesialisert» – Christiansand-erklæringen har et konsentrert angrep på de instanser som har behandlet saken før Stampe, og den konsoliderer de stillinger han vinner ved angrepet. Iallfall er det viktig at Stampe har en autoritet bak seg, Benzon, en som støtter selve innholdet i hans meninger. Dermed kan han angripe de autoriteter som står bak privilegieforslaget. Det er ikke kjøpmenn og andre kjøpstadsborgere denne gangen – dem kjenner han, sier Stampe: De har sjelden byens «Flor, Velstand og Opkomst» for øye. Men i dette tilfelle har kommissærene stort sett vært embetsmenn, og følgelig har ikke Stampe hatt slike fordommer. Likevel har han aldri sett mindre aktelse enn i foreliggende forslag for det «almindelige Beste», og aldri større vekt på utvortes tvang, monopoler, forbud og innskrenkninger. Grunnen er at embetsmennene følger borgerne. Amtmannen, f.eks., har glemt «at han var Amtmand, men erindret, at han boede i Christiansand». Lagmann, foged og sorenskriver har gått imot forslaget om å opprette en ny kjøpstad på Agdesiden fordi innbyggerne der ville bli unndratt deres jurisdiksjon. Med Benzon i ryggen angriper Stampe embetsmenn for deres allianse med borgerskapet. Dette angrepet representerer en fase i hans «frigjøring» overfor autoriteter.

I erklæringen om urtekremmerne gjør han også bruk av en autoritet, men her av en annen art. Han samarbeider ikke med noen enkeltperson. Nå er det en sak som alt er nevnt tidligere at Stampes angrep mot laugene gjennomføres i et gunstig klima for ham: «Excellencerne» er ikke velvillig innstilt

overfor laug.¹⁴ Men Stampes direkte motstander i denne saken er den mektige Københavns magistrat, som støtter urtekremmerne.¹⁵ For en gangs skyld, og helt unntaksvis, søker Stampe sin autoritet i faglitteratur, idet han bruker Josiah Childs «smukke Afhandling om Handelen» fra 1660-årene. Han ikke bare henviser til den; med støtte i Childs autoritet utreder han den alminnelige polaritet, det alminnelige beste og enkeltmenns fordel.¹⁶

I september 1760 sender han altså fra seg to store erklæringer om næringsregulering. Begge angriper bestående forhold. Christiansand-erklæringen er den mest omfattende, dvs. det er den som behandler det største område, rettere sagt de fleste områder. Erklæringen om urtekremmerne behandler stort sett bare innenbys næringsregulering, men til gjengjeld, for å holde fast ved sammenhengen, er de krefter som må regnes for å stå Stampe imot sterkere her enn i Christiansand. For sikkerhets skyld sørger imidlertid Stampe for å ha autoriteter på sin side i begge tilfelle. Det kunne innvendes at sir Josiah Child, som skrev nesten 100 år før 1760, er en lovlig svak autoritet å bygge på dersom Stampe virkelig regner med alvorlig motstand mot sine tanker, særlig fra magistraten i hovedstaden. Det er grunn til å tro at han heller ikke bare bygger på Child, men at han sommeren og høsten 1760 driver en virkelig offensiv, som han har gjort visse forberedelser til på forhånd.

Som utgangspunkt for å hevde at Stampe driver en offensiv, må nevnes at han bruker meget lang tid på de tre erklæringer, om husmannsplassene, Christiansand og urtekremmerne. Det var 1 ½ til 1 ¾ år fra han får sakene til han sender dem fra seg, og det er uvanlig lenge for den ellers raskt arbeidende mann.¹⁷ Hvorfor tar nettopp disse erklæringene så lang tid? Én sak er at de er lange og omfattende, men de inneholder synspunkter Stampe har hatt lenge, og til dels de samme synsmåter forfektet – dels er imidlertid, og dette er kanskje det viktigste, ulike felter fordelt på hver sin erklæring. Det siste punktet er et indre kriterium, det første et ytre, for at erklæringene sendes ut samlet med det for øye å gi omrissene av et samlet program. Delvis er som nevnt Stampes forskjellige erklæringer avfattet etter hvert som han fikk sakene til behandling. Disse momentene tyder i retning av at han samler opp saker,

---

14 Stampe op.cit. II, s. 61 ff. og s. 64. (Litt uklar henvisning i original.)

15 Ibid.

16 Stampe op.cit. III, s. 145.

17 Deuntzer op.cit., s. 86.

skriver om de problemer han vil ha utredet, og så sender dem på «markedet» i god orden og med bra samling.

Offensiven sommeren og høstparten 1760 foregår med støtte: 1. Av hans egen forberedelse av kollegium og «Excellencer», kanskje gjennom flere erklæringer, iallfall direkte den som øremerkes for formålet, angrepet på Bragernes' og Strømsøs søknad om privilegier. 2. Av visestattholderen i Christiansands tilfelle; støtten hos Norges øverste embetsmann får Stampe til å tillate seg å refse enkelte av de andre. 3. Av Josiah Child som får æren av å opptre som den eneste autoritet Stampe i det hele tatt gjør noen særlig bruk av i erklæringer av denne art (at han en gang nevner Grotius, Pufendorfs og Montesquieus navn endrer ikke dette; han nevner dem, men gjør ikke bruk av dem¹⁸). 4. Som en samlingsfaktor, en alment dekkende forklaring på hvorfor han overhodet våger et slikt angrep i 1760, må nevnes at han inntil da har fått støtte, møtt medgang på høyeste hold. Hans samtid, «Excellencer» så vel som skribenter, går rundt med den samme modell for reformer innen de materielle sektorer i samfunnet som han selv gjør.

Dette året betegner altså en fase i hans utvikling. Det siste moment skulle især tjene til å forklare hvorfor han nettopp da finner det hensiktsmessig å stå relativt *åpent* frem med relativt *omfattende* tanker.

Offensiven fortsetter

Det har vært hevdet at Stampe fikk sin posisjon i Kanselliet og generelt sin mulighet til å få gjennomført noe av sitt program svekket, da hans «Velynder» grev Holstein døde i 1763, og ble etterfulgt av den mer konservative grev Otto Thott som oversekretær i Danske Kanselli.¹⁹ Etter mitt skjønn holder ikke dette stikk. Erklæringen om bøndene innenfor Stavangers 3-milsgrense gir det beste motargument.

I 1746 hadde de bøndene som bodde utenfor Stavangers «*accorderede tre Miles Circumference*» fått lov å selge sine kornvarer hvor de ønsket i landet. I samme reskript fikk de tillatelse til å kjøpe den trelast de trengte fra bøndene

---

18 Stampe op.cit., I s. 58.

19 Riising op.cit., s. 110.

i Hardanger, Sunn- og Nordhordland, «item Lister Amt».²⁰ Det dreide seg om et nødvendig varebytte; korrespondansen tyder på at det var en lokalt begrenset handel. Tillatelsen betydde en forenkling av handelen, idet bøndene slapp å føre varene innom kjøpstaden. Men samtidig innebar den en innskrenkning i Stavangers privilegier, så saken gikk ikke igjennom uten motstand derfra.²¹ Saken hører hjemme blant de korreksjonene til de strenge byprivilegier fra 1730-årene som det finnes en del av fra 1740-årene.

Saken var ikke brakt i havn med dette. Stemningen blant «Almuen» i Stavanger var krigersk i 1763, av flere grunner. For det første begynte så smått reaksjonene på ekstraskatten, som skulle føre til strilekrigen et par år senere. For pengefattige bønder var den et svært løft. Noen lokale embetsmenn oppførte seg tankeløst og hensynsløst når de drev inn pengene. Flere år i førstningen av 1760-årene ga dårlige kornavlinger på Vestlandet. Enkelte steder, som i Stavanger, var det tilløp til uroligheter.²² I 1763, med kornknapphet i byen, hadde et firma kjøpt en skutelast korn i distriktet som folk i byen påsto de mente å føre til Bergen. Folk samlet seg og tvang byfogden til å selge seg kornlasten for en pris de selv fastsatte. Amtmann Lachmann, som i regelen var velvillig innstilt overfor bønder og «Almue», sendte en rapport om selvtekten. Den gikk helt til topps i byråkratiet, ble behandlet av Stampe kort etter, og Stampe innstilte på at deltakerne i oppløpet skulle slippe straff mot å betale erstatning. Dette ble utfallet av episoden.²³

Men problemene med kornhandelen i byen og distriktet var ikke avgjort med dette. Amtmann Lachmann tok kort etter et initiativ. Han sendte et brev til Rentekammeret, der han klagde på vegne av bøndene over enkelte misforhold i handelen. For det første ble bøndene innenfor tremilsgrensen dårlig behandlet i byen, de fikk lave priser for det kornet de solgte – som de ikke hadde lov å selge andre steder. De måtte selge kornet etter vekt, men trengte de selv å kjøpe korn, måtte de ta det etter mål. Dette betydde i regelen at de tapte 1/8 pr. tønne. Kapitelstakstene, på leidang, landskyld og tiende, ble satt etter markedsprisen i Christiansand, som lå høyere enn i Stavanger. Det tapte bøndene på når de betalte avgiftene i penger.

---

20 Wessel-Berg op.cit. I, 9.12.1746.

21 Elgvin, J. (1956). *En by i kamp: Stavangers historie*. Stabenfeldt, s. 279.

22 Steen (1932) op.cit., s. 390–401.

23 Stampe op.cit. IV, s. 501–505; Elgvin op.cit., s. 312.

Kammeret sendte Lachmanns brev til Kanselliet, som utba seg opplysninger fra visestattholderen. Denne sendte saken til stiftamtmann Adeler i Christiansand, og dermed var den inne i den vanlige embetsgangen. Adeler avviste hele klagen fra Lachmann, og Benzon følger ham. I sin erklæring til regjeringen sommeren 1764 hevder Benzon for det første at kapitelstakstene er satt etter loven. Stiftsdireksjonen har latt undersøke hos fogdene om prisene i hvert fogderi i stiftet. Bonden tvinges ikke mer i Stavanger enn andre steder til å selge under markedspris, og får selge og kjøpe hos hvilken borger han vil. Klagene er ubegrunnet.²⁴

Stampes taktikk i erklæringen består i å refse all tidligere saksbehandling. Amtmannens besværinger på almuens vegne har meget for seg, men noe skikkelig forslag har han ikke. Hva stiftamtmann Adeler mener, forstår generalprokurøren slett ikke. Selv visestattholderen «synes mod hans Sædvane, noget løselig at have behandlet denne Materie». Stampe er dårlig underrettet.

Ett punkt tar han standpunkt til likevel. Lachmann hadde foreslått å nedsette en kommisjon for å angripe vanskene. Det vinner ikke gjenklang. Kommisjonen til nye byprivilegier for Christiansand viste hva man kan vente; embetsmenn bør ikke brukes til slikt, for i «Oeconomien, finder man ofte de Kongl. Betientes Indsigt derudi overmaade indskrænket». Generalprokurøren har ofte ønsket at faget ble mer studert, «saa at endog anseelige Embetsmænd ikke saa jævnlig skulde befindes, derudi at anstøde mod de allerførste Grunde, eller det saa kaldte A.B.C.»²⁵

Saksbehandlingen er altså ikke bare dårlig, den er slik man kan vente. Arrogansen er en form; realiteten er at Stampe tar sats for å løse problemer i Norges «indvortes Oeconomie», ikke bare alene, men etter uttrykkelig å ha eliminert byråkratiet, dvs. den norske embetsstand fra Benzon og nedover. Det kan hevdes for dette begrensede område at han ikke lenger driver taktikk, men legger opp til en strategi. Kritikken av embetsstanden i og for seg er et taktisk trekk. Den er et effektivere utgangspunkt for å bryte staven over deres forslag enn om han bare hadde erklært seg uenig i de meninger de ga uttrykk for. Innledningsklagen over dårlig underretning tjener samme hensikt: Den er satt der for å underkjenne embetsmennene overfor regjeringen. Men

24 Statthalderarkivet C IV prot. 4. 24.2.1764, erkl. dat. 14.7.64. Norges Riksarkiv.

25 Stampe op.cit. IV, 505–511.

Stampe går videre: Forslagene fra Stavanger vitner om samme ånd som privilegieforslaget fra Christiansand. «Jeg troer, den maae herske langs Vestkanten i Norge». Men derfor skal den fjernes, sier Stampe. Når kollegiene har uttalt seg om hans forslag til nye privilegier for Christiansand, vil det bli undersøkt om man kan oppheve de såkalte circumferenser overalt i landet. De legger bånd på handelen og svekker fliden.²⁶

Siste punkt går videre enn Stampe noen gang har gått tidligere. Å avskaffe circumferensene i hele Norge krever en innsats av en helt annen natur enn han noen gang har sett seg embetsmessig i stand til å yte: Det krever en landsomfattende lovgivning på handelsrettens område, noe byprivilegiene av 1662 ikke hadde gitt, som landet ikke hadde i 1765 og ikke før i 1842.²⁷

Stampe sier intet om hvordan en slik påtenkt lovrevisjon skulle utføres, heller ikke hvem som skulle sitte i en mulig komité. Men at generalprokurøren måtte få en fremtredende plass er selvsagt; etter det program han antyder for revisjonen. Når den bl.a. skal revidere byprivilegier, må nødvendigvis Danske Cancelli, Stampes eget kollegium komme sterkt frem, ettersom byprivilegier hører under Kanselliet. En annen sak er at Stampe i alle fall måtte komme til å tre i forgrunnen ved et slikt arbeid, i kraft av posisjon og erfaring.

Stampes erklæring innstiller bl.a. på at bøndene innenfor Stavangers 3-milsgrense, liksom de som bor utenfor, bør få føre sine «Producter og Vare» til hvilken kjøpstad de finner for godt. All omsetning av korn bør skje etter mål, og Sandnes bør være sentral for handelen.

Stampes erklæring gikk til Benzon, som skrev til Adeler og ba om hans oppfatning av forslaget. Stiftamtmanden forklarte hvilken post i Stavanger privilegier det stridde mot. Men nå har Benzons pipe fått en annen lyd. I to brev på vårparten 1765, ett til kongen og ett til Kanselliets oversekretær Otto Thott, gjør han Stampes tanker fullt ut til sine.²⁸ «Intet synes meere billigt, og tillige fornøden i dette Rige, hvor Districternes Frugtbarhed er saa uliige, end at Almuen udi et Amt nyder Frihed at Kiøbe Sæde- og Brød Korn af et andet Arnts Almue, som deraf kan have tilovers». I brevet til Thott mener han at borgerne i Stavanger misbruker sine privilegier ved prisfastsettelsene.

---

26 Ibid.

27 Schweigaard op.cit.

28 Statth.ark. C IV; 4, 4.1.65, og to brev 27.4.65. Norges Riksarkiv.

I erklæringen til kongen minner han om at Stavanger hører under Bergens tolldistrikt og har fri innførsel av korn fra hvor de vil.

Det er jo denne oppfatningen som rimer med tidligere uttalelser av Benzon. Han har ikke trengt å skifte oppfatning for å endre holdning i denne saken. Den tidligere innstilling, som Stampe refser, fulgte Adeler, og skyldes vel helst en alminnelig frykt for å endre byprivilegier – den har han lagt for dagen tidligere også. Det er presset fra Stampe og fra korrespondansen med regjeringen som får ham til å endre syn på saken. Nå har Stampe distansert Benzon – han leder, visestattholderen følger. Innstillingen fra Stampe og Benzon ble approbert sommeren 1765. Det heter at «det skal være de inden 3 Mil fra Stavanger boende Bønder, ligesom den øvrige Almue i Norge, tilladt at sælge og kjøbe deres Varer i den Kjøbstad hvor de finde sig bedst behandlede».²⁹

Dette er en svært almen form. Det ser ut som om den helt opphever circumferensene i Norge, og slik tolker Steen den.³⁰ Elgvin forklarer formen med «den oppløsning og manglende sakkunnskap som rådet.»³¹ Selvsagt kan et kongelig reskript i teorien oppheve enhver eldre lovgivning. Det ville bare være så aldeles i strid med Frederik Vs rådgiveres vanlige fremgangsmåte å ta et såpass drastisk skritt som å endre hele landets handelsregulering med ett enkelt pennestrøk uten ytterligere kommentarer. Jeg tror ikke hensikten med den form reskriptet har, var så vidtgående. Hvordan samtiden oppfattet det, vet vi ikke. Det er sikkert rimeligst å tro at de så på det på samme måte som Schweigaard i 1841. Han oppfattet det som en opphevelse av circumferensen for Stavangers vedkommende, og uten gyldighet utenfor.³²

Jeg tror at Schweigaard har rett i det grunnsyn på norsk næringsregulering som ligger til grunn for dette standpunkt, nemlig at reguleringen ikke var riksenhetlig, men sentret om de åtte kjøpsteder fra 1662, samt de som var kommet i tillegg senere. Derfor tror jeg at hensikten med reskriptet var begrenset til det geografisk begrensede område som hele saken gjaldt, dvs. Stavanger amt og ikke mer. Reskriptet tar standpunkt til Stavanger bys privilegier og bare dem. Andre byers privilegier besto fremdeles, på papiret og i realiteten – hvordan

---

29 Wessel-Berg op.cit., 7.6.65.

30 Steen (1932) op.cit., s. 273.

31 Elgvin op.cit., s. 315.

32 Schweigaard op.cit.

det forholdt seg med det siste, hvordan de ble etterlevd, vet vi lite om, og det spiller mindre rolle i nettopp denne sammenhengen.

Det som står igjen, er å søke å forklare den almene form reskriptet har fått. Og den tror jeg skyldes mindre generell «manglende sakkunnskap» enn et forsøk på å bokstavtolke begge de to herrer, Norges visestattholder og generalprokurøren, som har forfattet innstillingene. Reskriptets form samarbeider nemlig Benzons ordlyd om almuens rett til kornhandel i hele riket med Stampes uspesifiserte «Producter og Vare». Men Stampe tenkte jo på bøndene i Stavanger amt, ikke på andre norske bønder. Han kjenner jo godt skillet mellom «Lands Lov og Ret» og de lokalt gyldige privilegier. Det er de siste han tar standpunkt til i denne saken også.

I amtet var det jo først og fremst korn bøndene hadde å selge, så noen spesifikasjon av varesalget var ikke nødvendig. Tilbake står en liten rest av tvil når det gjelder Stampe. Han har tidligere vist tendenser til noe almene formuleringer; liksom i den er det fristende å lese inn i denne en videre målsetning enn den foreliggende sak kunne føre frem til. På den annen side, i et reskript som gikk til stiftamtmanden i Bergen samme dag om samme sak, står det uttrykkelig at det er «deres Kornvarer» jærbuene får selge fritt, som almuen ellers i Norge. Så det er mulig å lese en enkel lapsus inn i «Varer» hvor det skulle stått «Kornvarer» også i det første reskriptet.

Siste punkt er i alle fall en liten detalj i selve sammenhengen. Den står perifert også, i det som er et tema i dette kapitlet: Stampes «Svaghed», og den utvikling hans evne til å få formulert sine grunnleggende synsmåter gjennomgår. I samsvar med den tanke som utgjør hovedtesen i dette arbeid, må det dermed hevdes at de forsøk på å legge Wolffs naturrett til grunn for reformer av næringsreguleringen i Stampes tid, når et foreløpig høydepunkt i erklæringen om jærbuenes rett til å selge korn andre steder enn Stavanger, selv om de bor nærmere byen enn den gamle grensen for indre circumferens.

En oppsummering av Stampes «utvikling» synes rimelig, med det siktepunkt å bestemme hans plass i avgjørelsesprosessen: Hvordan har han nådd den, og hvilket omfang har den i 1765, det siste år av den gode tid med Frederik V på tronen og «Excellencerne» ved makten.

Konklusjon

En undersøkelse av Stampes «utvikling» dreier seg ikke om vekst eller endring i innholdet i tankegang. Det tiåret det dreier seg om, har vi ingen kilder som tyder på at noen vesentlige synsmåter endrer seg hos ham. Utviklingen skjer innen hans evne, vilje eller mot til å formulere de oppfatninger, eller iallfall en del av dem, som han har – eventuelt de endringer som skjer rundt ham i Kanselliet. Det har vært et hovedpunkt i kapitlet at denne «utviklingen» er nært knyttet til hans «norske» erklæringer, især om byprivilegier, selv om også husmannserklæringen står sentralt.

1. I 1755 og 1756 er Stampe en «svag» mann. Erklæringen om landkremmerne og høkerne viser en teknisk dyktig balansegang mellom autoriteter som har vidt forskjellig oppfatning. «Svagheden» kommer mindre klart til syne i selve balansen enn i det faktum at Stampe skriver mot egen grunnleggende overbevisning. Vel så dårlig samsvar mellom grunnsyn og formulert oppfatning gir hans danske bondefamilie-begrep: «Storfamilien» som gjør bonden til en del av proprietærens familie. Men Stampe drives til denne oppfatningen av de rådende forhold i Danmark: Wolffs «storfamilie» – «domus» – er et uttrykk for hvordan forholdene faktisk er. Formuleringen bærer i og for seg intet vitnesbyrd om «Svaghed» eller om det motsatte. Den resignerer overfor det samfunn Stampe finner – det er resignasjonen som eventuelt rommer svakhet. Men da må den sammenholdes med privatbrevet fra året etter hvor Stampe våger å gi uttrykk for sin reelle mening om også de danske bønder.
2. I den grad Stampe har noe «gjennombrudd» overfor autoritetene, skjer det i årene 1756–1760. Jeg tror det er spilt møye å søke etter spesielle grunner for dette. Han trenger noen år for å bli kjent med sitt embete og det kolossale antall saksområder som det konfronterer ham med. Særlig tror jeg det siste er viktig: På det økonomiske felt, innen næringsreguleringen, og ikke minst innen norske forhold, trenger han tid til å lære meget han ikke kunne på forhånd. Han beklager seg jo i 1755 over mangel på kunnskaper om Norges «indvortes Oeconomie». En liten mulighet for at han vinner i selvsikkerhet innen dette tidsrommet er til stede: Noe av det han etter eget sigende satte størst pris på, var antagelsen i den danske adelsstand i 1759: Han trodde selv, sier iallfall at han trodde det, at han hørte til en «meget gammel Norsk adelig Familie, der tilforn haver været i stor

Anseelse i disse Riger» og fikk konfirmasjonsbrev på adelig herkomst – oppfatningen holder ikke stikk, men strakk til for formålet.³³

«Gjennombruddet» skjer etter fremstøt langs to akser. Husmannserklæringen uttrykker Stampes egentlige mening med statens overordnede formål: «Det almindelige Beste». Utredningen av dette begrepet og alt det innebærer er fast knyttet sammen med individuell «Lykke» – det er selvsagt for en naturrettsmann. Det er et ideal Stampe holder opp for kollegium og «Excellencer». Dette idealet vil han gi dem som et program, et alment program, ikke bare ett som skal gjelde for Norge. Dette er også selvsagt for en naturrettsmann; han må søke å realisere det almene. Og innenfor dette idealet som veksten i nyrydding i Norge representerer står «Familien», den «lille» norske husmanns- og bondefamilie, som den selvsagte og grunnleggende enhet. Dens integritet markeres enda sterkere ved Stampes understrekning av at husmannens vilkår skal legges til rette ved frie, individuelle avtaler, avtaler hvor begge parter står fritt (gårdbrukeren kan altså i realiteten diktere betingelsene i en tid med større etterspørsel etter enn tilbud på jord, men dette er ikke Stampes realitet). Hans idealindivid bygger sin eksistens på avtalefrihet for begge kontraherende parter.

I 1760 kan han altså fremstille sin idealstat, bygd på et idealforhold, nemlig naturretts «Entfaltung», mellom staten på den ene side og de «vindskibelige» familier på den annen. Idealet er Norge, hvis rolle i denne sammenhengen, altså som ideal, er den å tjene som kanal for innføring av de ideelle tilstander, de forhold som best samsvarer med menneskets natur. Reformen i rikene må ta sikte på å etterligne norske forhold.

3. Stampe våger ikke samtidig, i en annen sammenheng, å ta skrittet så langt som til å foreslå slike reformer i Danmark som han nødvendigvis må ha ønsket. I urtekremmererklæringen nøyer han seg med et angrep som både er sterkt i formen, vel underbygd med hans naturretstanker og solid støttet til autoritet, men likevel begrenset i rekkevidde: Det er laugene han angriper, håndverkere og handlende, mindre og midlere borgerskap. Andre skjærer fri.
4. Norges næringsregulering skiller ut som noe forskjellig fra Danmarks. Dette har en videre hensikt enn bare å få fremstilt et ideal; det har som

---

33 Stampenberg op.cit., s. 49.

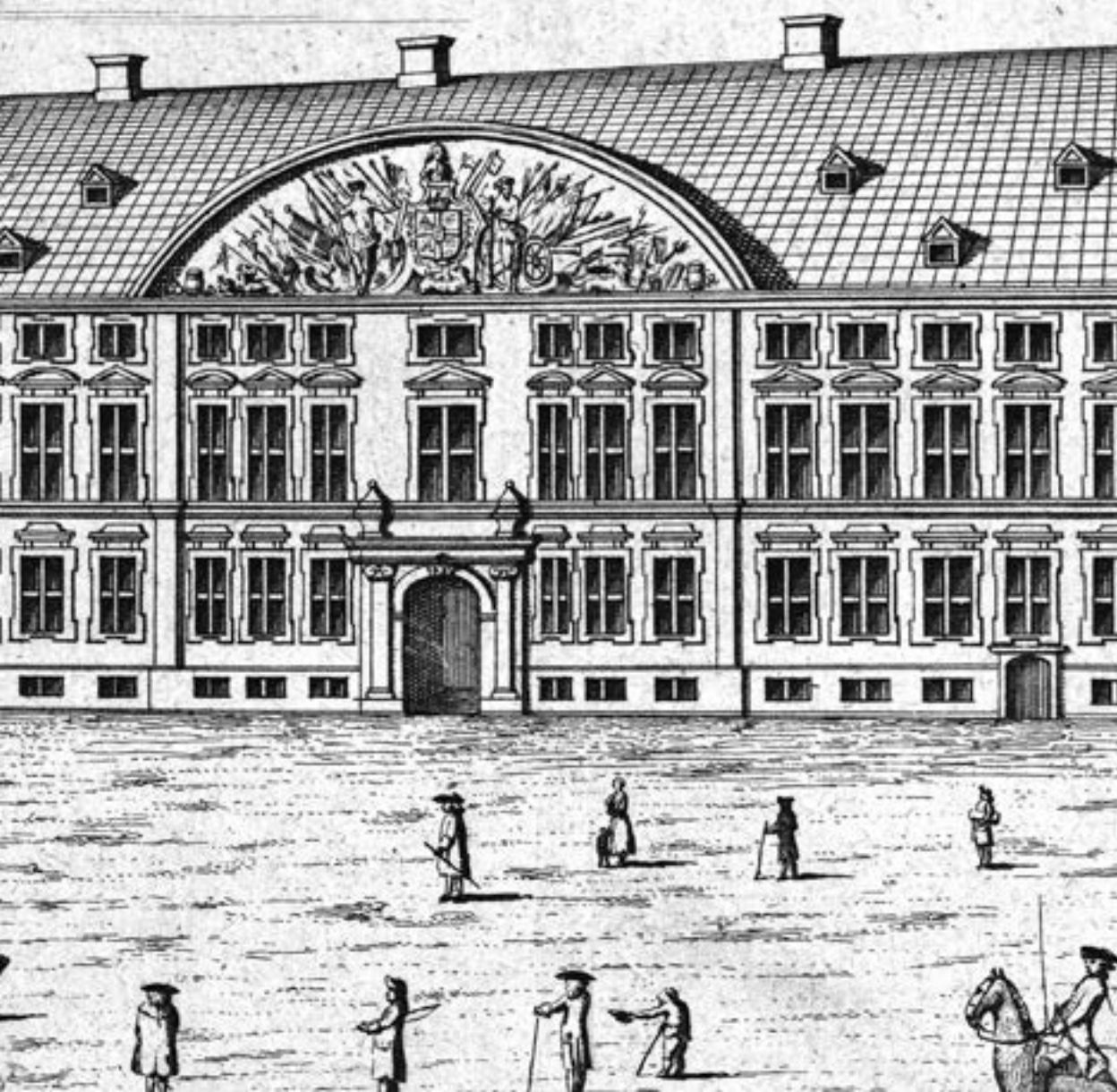
formål å gjøre bruk av idealet. Han er nok enig i de trekk ved en økonomisk helstatspolitikk som er for hånden – hvordan skulle han kunne si noe annet – men på den annen side går han til dels meget langt for å slå fast Norges egenart. Lengst når han vel idet han manipulerer med rettskilder for å kunne hevde at «Landprang» ikke er forbudt i Norge. Han har videre målsetning med dette enn den som grunner seg på omsorg for de «Enroulleredes» jektehandel, og et mer alment mål enn selv det å fremme økonomisk individualisme på «Vestkanten i Norge» hvor den står slik tilbake. Begge disse momenter er selvsagt med, og særlig det siste deltar i en tankesammenheng: «Frieheid», som er sjelen i handelen, danner en ufravikelig forutsetning for at mennesket skal kunne oppnå «Lykke», liksom – selvsagt – for at det «almindelige Beste» skal fremmes.

Norge kan holdes opp som ideal, og idealet kan søkes realisert i Norge, fordi motstanden, representert ved korporasjoner, er mindre vanskelig for generalprokurøren å trenge igjennom. På den måten kan Norge tjene som innføringskanal for reformer i en retning som Stampe ønsker av langt mer almene grunner enn av hensyn enten til Danmark eller til Norge.

I 1759–1760 gjør han bruk av et par tekniske midler for å få åpnet vei for «Frieheden» i Norge.

- a. Han gjør mer systematisk bruk av Benzons enn tidligere, til å tjenestegjøre som autoritet. Norges visestattholder nyter stor tillit som fagmann på Norge i København.
  - b. Den første erklæringen hans om et fullt sett byprivilegier, søknaden fra Bragernes og Strømsø som han skriver i 1759, er lagt opp som en forberedelse, av regjeringen, for nye fremstøt. En liten norsk by uten sterk støtte kan tjene som innfallsport.
  - c. Med denne støtten og forberedelsen går han til offensiv i 1760. Det er da han utformer et fyldig program for reformer i Norge, dvs. i neste omgang for Danmark–Norge, næringsregulering.
5. I 1765 tar han skrittet enda videre. Da frigjør han seg aldeles fra enhver autoritet under selve regjeringen. Han refser Norges embetsstand, inklusive Benzons. Han forteller, uten detaljer, men også uten forbehold, at han akter å sørge for en ny norsk handels- eller næringslovgivning.

CANCELLIET.

Sogner, B. (2024). Samfunnet bygges både nedenfra og ovenfra: odelslov, godsdannelse og danske utfordringer. I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»: Henrik Stampes dansk-norske naturrettsprogram* (s. 173–183). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360208>

8

Samfunnet bygges både nedenfra og ovenfra: odelslov, godsdannelse og danske utfordringer

Bjørn Sogner

Den store offensiven fra 1760 gikk over i enda mer omfattende reformprosesser senere i tiåret. Stampe ble involvert i de prosessene som etter hvert direkte ledet til landboreformene, og han bidro med sine prinsipper for hvordan samfunn best kunne og skulle organiseres nedenfra. Helheten i Stampes tenkning på 1760-tallet pekte fremover mot landboreformene. Individet måtte frigjøres fra stengsler, det måtte bli gitt forutsetninger for å kunne utfolde seg fritt i økonomisk henseende.

Henrik Stampe var wolffianer, og som wolffianer handlet det ikke bare om å realisere menneskelige rettigheter, men også «det allmenne beste». Sagt på en annen måte: Også herskerfunksjonen hadde legitime krav på riktig samfunnsorganisering, på at individets frihet i praksis fremmet det allmenne beste. Denne tankegangen var viktig når det gjaldt å ta stilling til reformer i odelsloven – loven om arvingers medfødte rettigheter til jordegods – i en tid hvor kommersielt gårdsbruk var på fremmarsj mange steder – ikke minst

i Danmark. Det er ikke intuitivt opplagt at en mann med Stampes ideologi om menneskelig likhet endte opp med å argumentere for odelsloven, som jo var en institusjonalisering av at mennesker var født forskjellige. Men nettopp Stampes holdninger til odelsloven kaster et intenst lys over hvilke betraktninger som lå bak de danske landboreformene.

Odelsloven

I 1765 satt Stampe med det omfattende forslaget til endringer i den norske odelsloven som han allerede hadde hatt i noen år. Denne innstillingen kunne i sin tid gi grunnlag for en erklæring hvor Stampe som vanlig kunne formulere almene synsmåter. Forskjellen mellom denne innstillingen og andre som har vært behandlet her er at den ikke er lokalt begrenset: Odelsloven hadde riksgyldighet; en erklæring over den ville gi grunnlag for like omfattende formuleringer. Dette er noe nytt i Stampes karriere når det gjelder Norges «indvortes Oeconomie». Embetsmannen, saksbehandleren, befinner seg i en situasjon hvor han kan spille politikerens sentrale rolle. Dette er situasjonen i 1765: Han oppebier resultatet av sitt siste og største fremstøt til da, Christiansands privilegier. Å vente på det rette øyeblikk er en del av hans arbeidsteknikk.

I 1765 var innstillingen til ny odelslov selvsagt ikke hans beste kort bare for reformer i Norge. Hovedproblemet må for Stampe ha vært den danske bondens stilling. Gjennom odelslovssaken kunne han få sjansen til å si «Excellenserne» sine almene sannheter om «Landmanden» overhodet – være seg i Danmark eller i Norge, og å foreslå reformer i Norge.

Det som endret hans planer fra 1765, var at han i 1767 ble oppnevnt som medlem av «Landvæsenkommisjonen». Han ble kalt til å uttale seg om saken på dansk riksbasis. Dermed ble det ikke bruk for, i denne hovedsaken, den andre delen av hans arbeidsteknikk: Han trengte ikke gjøre bruk av Norge som innføringskanal. Han kunne skrive om Danmark direkte. I 1767 hadde Norge utspilt sin rent tekniske rolle i denne sammenheng. Stampe kunne begynne med direkte reformer i begge land. Det som stanset ham, var Struensees regime fra 1770. Deretter fulgte Guldberg-årene fra 1772. Og etter 1784 var det ikke lenger nødvendig å gå omveien enten om Norge eller om generalprokurøren for å få gjennomført reformer i naturrettens ånd.

Det vesentlig nye som her skal søkes klarlagt, er altså et konkret uttrykk for vekselvirkningen mellom Danmark og Norge i utgangsstillingen for reformpolitikken sist i 1700-årene. Den skal studeres i den fase da den blir av mindre vesentlig betydning. Det er i denne fasen kildene belyser problemet best.

Litteraturen er fagmessig utarbeidet, og emnene er grundig bearbeidet. De to viktigste arbeider er Hans Jensens avhandling fra 1936 om danske forhold, og Magnus Mardals store artikkel fra 1961–1962 om norske: Hans Jensen behandler landboreformene, Magnus Mardal debatten om odelslovgivning – og gårddeling i Norge, og saksbehandlingen.¹

Saken om reformer i odelslovgivningen får Stampe allerede i 1759. Allerede på forhånd hadde den mangfoldige G.C. Oeder vært borti dette emnet også, og skrevet om odelsinstituttet i reisebeskrivelsen sin for 1756: Han mener at odelsretten betyr en hindring for befolkningen, «deres Weegräumung einem Gouvernement zukommt»², dersom man ser saken «unter Betrachtung einer Philosophie, einiger Kenntnisse des Rechtes der Natur und der Lehre von Verfassung eines Staates ...»³ – med andre ord slik et vettug menneske bør se en sak. «Meine Haupt Einwendungen dagegen sind dass ein Odels Gut durch den Kauf nicht ein Eigenthum des Käufers wird, und dass es durch dieses Recht untheilbar gemacht wird. Durch das eine werden die Güter verschlimmert, durch das andere neue Familien, die aus dem Schoose der alten ausgehen, und sich etablieren könnten, abgehalten. Der Staat verliert durch das eine an den Reichtum des Landes, durch das andere an der Zahl seiner Einwohner»⁴.

Det er rimelig grunn til å anta at Stampe var kjent med Oeders syn, ikke minst sannsynliggjort gjennom Mardals påvisning av at Oeder sto Moltke nær.⁵ Men vel så viktig i denne sammenheng som selve Oeders syn – for

1 Jensen (1936) op.cit.; Mardal, M. (1961–1962). Gårddeling og odelslovgivning. *Historisk Tidsskrift*, 41. 97–128, 197–232.

2 «det er en regjeringssak».

3 «filosofisk og med litt kunnskap om naturlovene og doktrinen om en statlige konstitusjoner ...».

4 «Mine hovedinnvendinger mot dette er at et odelsgode ikke blir kjøpers eiendom gjennom kjøpet, og at den gjennom denne retten blir gjort udelelig. For det ene blir varene dårligere, for det andre blir nye familier som kommer fra det gamle hjemmet forhindret. Staten mister landets rikdom gjennom den ene, og antallet innbyggere gjennom den andre.».

5 Mardal op.cit., s. 206 f.

eller imot instituttet – er hans omtale av det, plassering av det i et naturrettslig tankemønster hvor begrepene brukes med nesten sjablonaktig behendighet. Det var slik man tenkte; Stampe gjør det også.

Allerede i 1759 er han altså teknisk i stand til å ta standpunkt til norsk næringslovgivning på et sentralt grunnlag: «Landmandens» forhold er i Norge så nært knyttet til andre sosiale grupper, på grunn av de spesielle forhold i norsk næringsregulering, at Stampe slett ikke trengte å begrense seg til å skrive om bøndenes kår i en eventuell erklæring over problemet. Erklæringen kommer imidlertid ikke før 1770. Det første spørsmål som krever forklaring, er hvorfor han ikke tidligere grep den sjansen han fikk i hendene.

Grunnene er særlig tre.

1. Saken var vanskelig å angripe for en mann som ennå ikke hadde vært i særlig befatning med norske forhold. I 1759 var Stampe i gang med å forberede sin offensiv i 1760. Hvor den kom til å utfolde seg, er beskrevet ovenfor. Han var ennå ikke i stand til å gape over et så omfattende problem som odelsloven *kunne* gjøres til, som han må ha innsett den bød på av muligheter. Stampe går skrittvis til verks, og dette skrittet ville bli for langt.
2. Saken hadde vært igjennom grundig og langvarig behandling. De instanser, offentlige eller private, som hadde skrevet om problemet, hadde gitt uttrykk for vidt forskjellige syn på det: Enkelte var for, andre sterkt imot å beholde rettsinstituttet. Det er særlig den utvidede rett til gårddeling, den vesentlige oppgitte grunn til reform, som vekker strid. Den fins blant norske embetsmenn som uttaler seg om saken, og forplanter seg fra dem til embetsmenn i kollegiene i København.

De embetsmenn som har sine erfaringer fra Sør- og Vestlandet, vil i regelen være motstandere av gårdelingen, fordi de hevder at brukene er små på forhånd. Folk med kjennskap til østlandske og trønderske forhold vil med styrke hevde at gårddeling vil bety økt næringsgrunnlag og dermed grunnlag for folkeøkning.⁶

Saksforberedelsen og behandlingen, med denne motsetning til følge, stiller dermed Stampe overfor et dilemma som han for en gangs skyld hverken kan løse ved hjelp av sin modell, dvs. teoretisk, eller ved hjelp av

---

6 Mardal op.cit., s. 217 f.

sin sans for avveining og kompromiss. Selv har han ikke detaljkunnskaper nok om Norge til å kunne treffe en avgjørelse. Selv Benzons innstilling, som gikk ut på å beholde instituttet med visse endringer i detaljer, lar han altså ikke veie tungt nok til å la seg lede av det.

3. I stedet gjør Stampe bruk av husmannserklæringen som en innfallsport til det problemkompleks som odelsproblemet reiser. Der får han sagt de generelle sannheter som han har på hjertet, uten å trenge å legge seg ut med de tenksomme menn som har behandlet odelsaken. For å våge seg ut på det vil han gjerne først ha hatt et oppgjør med saksbehandling på embetsmannsplanet, og det velger han å forberede i erklæringen om Christiansand i 1760, og å gjennomføre i erklæringen om jærbuene i 1765. Men forsiktigvis tar han dette oppgjøret i saker av rent lokal natur. Overfor kollegiene og «Excellencerne» angriper han den samlede norske embetsstand, men de personer som kunne ha grunn til å føle seg fornærmet over at deres forslag vises tilbake, er bare det lille antall kommissærer som har utarbeidet den.

Først i 1765-erklæringen er odelsaken forberedt såpass godt at han finner det tjenlig å antyde at han har mer å si. I 1767 kommer han så inn i enda mer sentral posisjon i Danmark enn den odelsaken plasserte ham i i Norge. Ikke bare blir han medlem av «Landvæsenskommissjonen», men saken er allerede forberedt.

Hele den store diskusjonen om reformer i dansk jordbruk, de private reformer på enkelte gods, kommisjonen av 1757 og forordningen om «Fællesskabet» (utskiftning av teigblandingen) sist i 50-årene forbereder på lang sikt – dette spillet er for godt kjent og vel utforsket til at det tjener noen hensikt å gå inn på det her.⁷

Den umiddelbare forberedelse som er foretatt idet Stampe trer inn i den nye kommisjonen i 1767, skyldes kongens lærer, sveitseren Salomon Reverdil. Han synes især å ha hatt rent praktisk begrunnet motvilje mot de forholdene danske bønder levde under, selv om han også gir uttrykk for å være opprørt over deres status av «serfs».⁸ Støttet til den nye konge, den syke Christian VII, og krigsministeren Saint-Germain, skrev Reverdil to prinsipperklæringer om stavnsbånd og hoveri høsten 1767. Kort etter søkte han kontakt med Stampe

7 Jensen (1936) op.cit., s. 20–47.

8 Reverdil op.cit., s. 54–61.

og fikk ham med i kommisjonen. Fordi Stampe ble regnet som «svag» fikk Reverdil ham etter eget sigende til å binde seg, på forhånd, til et bestemt standpunkt, ved at han ba ham skrive en erklæring om hvordan en bondefrigjøring best kunne gjennomføres.⁹

Stampes betenkning er holdt i prinsipielle vendinger og utmerker seg ved stor forsiktighet. I prinsippet, sier han, er Danmarks bønder frie individer. Proprietærens rettigheter over deres person følger av hans plikt til å sørge for at det blir stilt rekrutter og bare av den plikten, og de bør ikke være mer omfattende enn den gjør nødvendig. Det ville være gagnligere for folkemengden dersom bondestanden levde i friere kår. Han foreslår en liten innskrenkning i stavnsbåndet, dette prinsippet om en lovmessig forpliktelse for unge menn til å bli boende på godset eller gården der de var født.¹⁰

Stampes betenkning er et minimumsuttrykk for hans synsmåter; stort forsiktigere er det ikke lett å være. Han møtte motbør for endog de alminneligheter han formulerte i denne betenkningen, og det forklarer godt nok hvorfor han var forsiktig: Sterke krefter, endog i Conseillet, reiste seg øyeblikkelig mot å røre ved stavnsbåndet i minste monn. Instruksen for kommisjonen, som er utarbeidet kort etter, sannsynligvis av Stampe, nevner da heller ikke stavnsbåndet med ett ord. Derimot nevner den – for første gang offisielt, idet den kom som kongelig reskript – at formålet med kommisjonen særlig er å lette bondens kår.¹¹ Det er grunn til å minne om at dette er en nyhet i dansk sammenheng, men selvsagt ikke norsk. Det var et hovedpunkt i Stampes fremstøt i 1760, og ikke mindre sentralt i erklæringen fra 1765. I 1767 er to ting skjedd som gjør at Stampe drister seg til å forme det for Danmark: For det første er det såpass godt og grundig forberedt gjennom norske saker. De norske sakene er ikke bare formuleringer av et program, de er også godtatt ovenfra. For det annet kan Stampe for første gang i sitt liv gå løs på det danske kjerneproblem fra toppen.

1767-betenkningen er altså på ny en forberedelse. Offensiven som følger, utspiller seg denne gang både i Danmark og Norge. Det er det danske problemet som er viktigst denne gang, og den danske erklæringen som favner videst: Stampes innsats i 1769 starter landboreformene. Erklæringene om odelsloven

---

9 Jensen (1936 op.cit., 48–51.

10 Stampe op.cit., V, s. 444–52.

11 Jensen (1936) op.cit., s. 51 f.

fra 1769–1770 gjør ikke stort mer enn å gjenta hva Stampe har sagt før. Kanskje spiller den norske saken fremdeles en rolle i å legge opp et mønster for danske landboforhold – Mardal hevder dette, men påviser ikke hvordan mønsteret legges til rette – men personlig tror jeg som nevnt at den viktigste fasen for Norge som innføringskanal er forbi etter 1767.

De fire forordninger om landbosaken fra 1769 er ikke revolusjonære.

For det første blir det påbudt at hoveriplikten skal bestemmes i antall dager, og den reguleres. Offentlig kontroll med bøndenes vilkår på hvert gods blir påbudt.

For det annet innføres regler for å fremme virkelig bondeselveie: Salg av gårder til selveie blir oppmuntret – dette går stikk mot eldre forbud mot å splitte opp godser når de ble solgt.

For det tredje innskjerpes og presiseres det eldre forbud mot å nedlegge bondegårder ved å trekke dem inn under driften av hovedgården.

Endelig påbys og reguleres en videre avskaffelse av «Fællesskabet».

Motiveringene for bestemmelsene har til dels samme innhold som Stampes formuleringer i norske erklæringer fra sist i 50-årene og fra fremstøtet i 1760. I 1769 er *eiendomsretten* satt i sentrum: «At Ejendomsret» – heter det i forestillingen til erklæringen om bondeselveie, den betydeligste i gruppen – «maa være et af de kraftigste og bekvemmeste Midler til Opmuntring for Bonden og til at give ham Mod og Lyst til at stræbe, det synes endog at flyde af et Menneskes Tænkemaade i Almindelighed». Resonnementet består videre i at festebonden ikke er interessert i å forbedre gården med sikte på å høste fruktene av arbeidet i fremtiden en gang, mens selveieren ser innsatsen som «en Kapital, han indsætter mod sikker Pant, og hvoraf han og hans Børn med Tiden kunde vente dobbelt Rente».

Konklusjonen på dette er at det foretas et skritt, ikke enten mot økonomisk «liberalisme» eller bort fra «merkantilisme»; men for å realisere den individualismen som danner grunnlaget for naturrettsankegangen i denne tyske 1700-tallsform. Dette finner jeg nødvendig å understreke i denne sammenheng. Referatet av forordningens innhold har jeg hentet fra Hans Jensens grundige arbeid om saken. Den sammenheng jeg setter det inn i står for min regning.¹²

Jeg understreker at jeg selvsagt slutter meg til Hans Jensens dokumenterte oppfatning av at «De Stampeske Landbolove» fra 1769 står i rak motsetning til

---

12 Ibid., s. 75–86.

fysiokratenes krav om helt fri eiendomsrett. Fysiokratene ønsket frie muligheter for å utbre stordrift gjennom å åpne adgangen til å samle meget jord på få hender, forordningen ville sikre enkeltbonden mot ny godsdannelse, og pålegger staten gjennom amtmannen å sørge for slik beskyttelse.¹³ I mitt mønster er det en nokså selvsagt ting at også retten til selveiendom er individuell – Stampes plassering av bonden som et medlem av proprietærens «Familie» i 1756 var ikke foretatt med glede.

Fullt lys over og uttrykkelig formulering av det individuelle eiendomskrav møter vi – som vanlig når Stampe mener noe dypt alvorlig – i de omtrent samtlige norske erklæringene om odelsloven, de som utgjør en del av samme fremstøt som «Landbolovene». I 1770 skriver han forestillingen med forslag til forordning om odelsretten i Norge. Hovedforsvaret for odelsretten bygger han på det hinder den betyr for formuende kjøpmenn og andre fra å kjøpe opp flere gårder og innrette avls- eller setegårder med hoveri. Eiendomsretten kan godt bestå uten odelsrett. Men «Odelsretten har saaledes gjort, at de fleste Bøndergaarde nu eies og besiddes af Bønder». For godt mål tar han med et argument som hadde vært fremme i debatten tidligere, at odelsretten øker bondens fedrelandskjærlighet og hans lyst til å forsvare det.

Mardal hevder – med rette – generelt at Norge tjener som et mønsterland for danske reformfolk. Men jeg tror det er mindre viktig i 1770 at «Stampes innstilling til odelsretten kan i noen grad være betinget av at han har innsett at det kunne ha betydning for arbeidet med den danske bondefrigjøring å kunne henvise til at man i Norge hadde en stand av frie, selveiende bønder».¹⁴ Det hadde Stampe innsett noen år før, og brukt det da. I 1770 var landboreformene i gjenge i Danmark; etter Stampes temperament og omstendighetene ellers er det endog sannsynlig at han fant dem i meget god gjenge. Hverken han eller andre kunne drømme om Struensees regime eller om den reaksjon som skulle inntreffe med Guldberg, og som skulle bety en foreløpig forsinkelse av reformer i «Landmandens» affærer.

Det har vært et biformål med denne undersøkelsen å vise at Stampe ofte har saklig *begrensede konkrete mål* med hver erklæring, selv om et teoretisk program godt kan finnes samlet i enkelte av de større. I 1770 har han ikke som konkret mål å vise Norge som noe alminnelig mønster. Hans mål er

13 Ibid., s. 77 f. Jensen, H. (1938). *Reventlows Liv og Gerning*. Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab, 69f.

14 Mardal op.cit., s. 228 f.

mer presist enn som så: Han vil forsvare i Norge det prinsipp som han året før har fått knesatt i Danmark: at eiendomsretten skal være en rettighet som tilhører *individet*. Individet skal ikke være medlem av noen «godsfamilie». Den uverdigheten er han forsiktig i ferd med å fjerne i Danmark.

I denne situasjonen kulminerer et årelangt arbeid. For den ene etter den andre gruppe nordmenn har han slått fast individets rettigheter. Nå kan han gjøre det på dansk grunn, for første gang slik at det virkelig monner. Han kan starte formuleringen av et positivt program, ikke bare være henvist til å fordømme det han er imot, «visse Folkes Fordeel». Den første fasen i de danske bondereformer er Stampes programerklæring, som han får inn i lovs form, om den stavnsbundne danske bondes rett til å eie jord. På bakgrunn av de norske erklæringene er ikke etableringen av den individuelle eiendomsrett, som hovedpunkt i landboreformene, noen vesentlig innholdsmessig nyhet. Den føyer i dansk sammenheng ett nytt ledd til i rekken av individuelle krav og rettigheter han lenge har hevdet, men som han i formen har latt tre frem som rettigheter for nordmenn. I realiteten er det menneskerettigheter han hevder, så almene og uforbeholdne som naturretten nå engang preker dem. Det er nevnt ovenfor at det i praksis særlig er de svake i samfunnet som må sikres sine rettigheter, og slik skjer det også i Europa. En sak for seg er at de danske landboreformer i praksis ikke gjennomførte noe i nærheten av likhet i det danske samfunnet. Reformene ble gjennomført i 80-årene, da Henrik Stampe ikke lenger deltok i dette felt av dansk politikk. Identiteten i hans erklæringer, det som binder dem sammen til tross for at de behandler problemer i land med så stor forskjell i sosial og økonomisk struktur som Danmark og Norge, og denne omsorgen for de svake, er fast forankret i et mønster.

Konklusjon

Henrik Stampe utøvet en helhetlig filosofi som i store trekk korresponderer med de dyptgripende prosessene som kalles for landboreformene. Festebønder i store antall ble selveiere. Store gods ble mindre. Stavnsbåndet ble opphevet. Leilendinger fikk mye større rettigheter. Dette var prosesser som brakte samfunnet langt i retning av å sette individets frihet i sentrum, og som det er blitt bemerket av danske historikere, kan denne prosessen med sitt sentrum i 1788

ses som et alternativ til Den franske revolusjon i 1789.¹⁵ Ole Feldbæk og andre har utvilsomt rett i at landboreformene – svært radikale – neppe hadde blitt noe av uten et sterkt folkelig engasjement. Danske historikere har latt være å undersøke akkurat Henrik Stampes rolle i å utforme ideologisk et mer egalitært samfunn, og det på tross av at Hans Jensen hadde løftet frem nettopp Stampe. Hva har da denne undersøkelsen av Stampe brakt til torgs?

Med synspunktene i 1770 på odelslovens betydning for å skape et samfunn der flest mulig individer fikk utfolde skaperkraft og virketrang, kan det sies at Henrik Stampe fullbyrdet et program for innføring av wolffiansk tenkning. Han hadde siden 1750-tallet vært opptatt av hvordan merkantilistiske reguleringer og monopol- og korporative tiltak, stengte for individuell utfoldelse – og derfor stengte for en samfunnsorganisering som beveget seg mot «det allmenne beste». Tankene bak odelslovens betydning dreide seg om en form for sosial ingeniørkunst, identifikasjonen av et slags teknokratisk behov for å bedrive mikroorganisering. Det var ikke nok å løse opp i stengsler; elementene som ble frigjort måtte også kunne fungere innenfor prinsipper og strukturer som ga varig rom for individuell utfoldelse.

Henrik Stampe hadde en helhetsforståelse av hvordan «det allmenne beste» kunne realiseres i nettopp Danmark–Norge. Han sto også i sine erklæringer for en gjennomtenkt og helhetlig filosofi som i frapperende grad korresponderer med landboreformene: Individet skal frigjøres og gis mulighet til å bygge opp et selvstendig økonomisk liv. Stampe påvirket sine kolleger blant embetsmannseliten til å bli overbevist om å gjennomføre reformer skritt for skritt, ikke minst i Norge. Det er selvsagt vanskelig å være presis når det gjelder hvor stor innflytelse han hadde. Den foregående diskusjonen av ham som «svag» og «taktisk» gir imidlertid en illustrasjon av at hans kolleger i conseillet ikke uten videre – og uten hans rolle – hadde vært enige i Stampes innerste ideologiske tanker – som altså delvis fikk gjennomslag. Stampes argumentasjonskraft overfor eliten var imidlertid styrket av han ikke alene talte de svake individenes sak, men at han konsekvent begrunnet hvordan en individbasert samfunnsorganisasjon skapte økonomisk vekst og bedre vilkår for hele samfunnet – herunder kongen og embetsmennene. Han argumenterte for «det allmenne beste», i en verden der

---

15 Leisner op.cit.

mange delte ånden i tenkningen, men der få om noen hadde slik detaljforståelse som Stampe.

Stampes innflytelse var på flere nivåer. Han formidlet – overfor kolleger og i erklæringene, og sannsynligvis ellers i samfunnet – sofistisert sammensatte moralske argumentasjonsrekker som pekte mot dype reformer av den typen som ble realisert gjennom landboreformene. Stampe hadde tilegnet seg naturretten på en grundig måte. Stampes helhetlige program kan derfor ha påvirket de folkelige bevegelsene, grunnstammen i småfolkbevegelsene som kjempet for nye forhold. Han må ha påvirket statsmakten, for hans argumentasjon dreide seg hele tiden om å se frigjorte «svake» individer som elementer som gjorde nasjonen rikere. At danske historikere har sett embetsstanden i hovedsak som en politisk handlende klasse og konseptuelt har delt forståelsen av landboreformene inn i en ovenfra/nedenfra-dikotomi, synes å skygge for at innflytelsen til en mann som Stampe kan ha hatt universell karakter.

Sogner, K. (2024). Redaktørens hovedkonklusjon: «De tvende Correlata». I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»: Henrik Stampes dansk-norske naturrettsprogram* (s. 185–188). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360209>

9

Redaktørens hovedkonklusjon: De «tvende Correlata»

Knut Sogner

Henrik Stampe utøvet i flere tiår en naturrettslig motivert høytstående rolle i Danmark–Norges sentrale administrasjon. Gjennom en rekke erklæringer bidro han til å reformere eneveldets tenkning og politikk overfor befolkningen. Han var wolffianer, sterk påvirket av den tyske filosofen Christian Wolff, men også representant for naturretten i sin alminnelighet og etter hvert også påvirket av Justi og Montesquieu. Det sentrale naturrettslige prinsipp han anvendte, var at samfunnet besto av likeverdige individer og en hersker bundet sammen av kontrakter; sammen utgjorde herskeren og befolkningen nasjonalstaten, og deres felles oppgave – de «tvende Correlata» – var å bidra til det allmenne beste. Det var ingen liten oppgave Henrik Stampe tok på seg – og som han åpenbart hadde betydelig støtte for i det danske maktsentrum – i et Danmark–Norge med sterke reguleringer som innebar at samfunnet var inndelt i ulike grupper som hadde høyst ulike rettigheter. Stampe søkte, med varsomhet og et blikk for hva som var mulig, å løse opp i disse såkalte korporasjonene og konstallasjonene

mellom mennesker. Individet skulle settes i sentrum, individet skulle få utfolde seg. By og land måtte forenes. Konkurransen i innenlands næringsliv var bra.

Stampe tok tak i store saker. Han arbeidet systematisk for å bygge ned hierarkier og handelsmonopoler i byene. Dette gjaldt relasjonene mellom og rettighetene til eksportkjøpmenn, småhandelsfolk (høkerne) og trelasthandlerne i Norge; ikke minst gjaldt det relasjonene mellom by og land, mellom handel og landbruk, mellom handlende borgere og landmenn. Stampe var særlig opptatt av å presisere avtaleretten som en slags grunnlov som gjaldt alle, at alle var frie individer som på egen hånd inngikk avtaler. Også de som leide jord, husmennene i Norge, skulle kunne inngå avtaler med jordeierne som om de var likemenn. Rettslig var de likemenn. Som det heter ovenfor om Stampes innsats for å øke småbøndenes muligheter til selveie både i Danmark og Norge: «Konklusjonen på dette er at det foretas et skritt, ikke enten mot økonomisk 'liberalisme' eller bort fra 'merkantilisme'; men for å realisere den individualismen som danner grunnlaget for naturrettsankegangen i denne tyske 1700-tallsform.» Frihet og egen eiendom kunne spore individer til mye større innsats, til et rikere materielt liv for seg selv og for samfunnet. Stampe ville heller ha individuell frihet enn næringsmessig strukturrasjonalisering, det var viktigere å utløse individuell virkestrang enn strukturell logikk.

Henrik Stampe representerer ikke bare den større naturrettslige bevegelsen som preget Danmark i andre halvdel av 1700-tallet, han var kanskje dens viktigste eksponent og en som gjennom sine erklæringer – og sikkert taler og diskusjoner i sentraladministrasjonen – spredte kunnskap, innsikt og motivasjon for naturrettsenkningen. Slik sett bidro han ikke bare til å endre politikk, men han må ha preget politiske holdninger langt utenfor sin egen krets. I sin store oversikt over naturrettsens prinsipper har Otto Gierke påpekt at de moderne konstitusjonene – den amerikanske og den franske, og det er nok trygt å legge til den norske fra 1814 – var naturrettsenkernes store triumf.¹ Dette dreier seg naturligvis delvis om Montesquieus maktodelingsprinsipp, som Stampe også var inspirert av, men naturligvis også om oppfatningen om at samfunn var satt sammen av individer som trengte en form for rettsikkerhet og en konstitusjonell utforming som var bestandig. Stampe argumenterte at i enevoldsstaten Danmark–Norge hadde loven forrang for kongen. I den norske grunnloven er det fastsatt at det

---

1 Gierke op.cit.

skal være næringsfrihet. Det ville ha gledet Stampe, og er et fenomen som må ses på innenfor Stampes naturrettslige horisont innenfor et statsdirigert samfunn, ikke som liberalisme.

Kan Stampes juridisk-politiske program karakteriseres som en særskilt form for naturrettssøkonomi? Det var i alle fall ikke klassisk merkantilisme, gitt at individer og konkurranse skulle fortrenge korporasjoner og monopoler. Det var i alle fall ikke liberalisme – slik det etter hvert har blitt oppfattet – gitt at det var et system drevet av en aktiv stat. Kanskje var det en form for kameralisme, og Johan Heninrich Justis rolle i Danmark–Norge peker i den retningen. Sophus Reinert har snakket om *Erzatz Imperialism* om Skandinavia generelt under kameralismens innflytelse, med vekt på ny kunnskap innen jordbruk og ny forståelse av natur satt i virksomhet innenfor gamle territorier, uten å komme inn på landboprosessene, men i sammenligning med de store europeiske landenes ekstensive koloniale ekspansjon.² Dette minner om prosesser som hos Justi gikk under begrepet «*Entfaltung*»: gjennomgripende reformer innenfor spesifikke områder (by og land) eller sektorer (landboreformene). Det gjaldt å påvirke menneskesinnet snarere enn teoretiske økonomiske løsninger. Men Justi, om det er han som skal krediteres, var opptatt av hele økonomien, ikke bare landbruket. Det er også helt sentralt at den økonomiske tenkningen var satt inn i et etisk-moralsk univers som ga spilleregler for hva som var gangbar praksis for menneskene i samfunnet. Og at hva som var gangbar praksis ikke var noen universelt gyldige instruksjoner om konkrete tiltak, men at organiseringen av økonomien etter naturrettsprinsippene fulgte en moralkodeks som måtte tilpasses de konkrete situasjonene. Denne boken argumenterer i forlengelsen av dette at løsninger som ble funnet for Danmarks vedkommende ikke bare var resultater av naturrettsideologi, men at de også var næret i dialog med norske erfaringer og reformer utprøvd i Norge. Forsvaret for odelsretten, for å fremme selveierprinsippet – en handlingskodeks – innenfor de faste jordbrukseiendommene, er i så måte et svært illustrerende eksempel.

Vi vet ikke nok om Stampe til å kunne karakterisere hans samfunnsøkonomiske program med et eget ord. «Naturrettssøkonomi» gir konnotasjoner av noe som er mer teoretisk gjennomarbeidet enn Stampes program, som utvilsomt er naturrettsmotivert, men som også utfolder seg i møte med komplekse

---

2 Reinert op.cit., s. 238–245.

virkeligheter. I mangt og meget ligner imidlertid denne Henrik Stampes verden på det bildet Lars Magnusson nylig har tegnet opp av den svenske professor Anders Berchs lærebok i kameralisme fra 1747: Berch propaganderte for en moralsk økonomi bundet sammen av samfunnskontrakten, der monopoler skulle bygges ned, individer frigjøres, forskjellene mellom by og land reduseres. Hadde Stampe lest Berch? Kjente Berch og Stampe hverandre? Mye taler for en eller annen form for kontakt, for den ideologiske likheten mellom Berchs program og Stampes gjerninger var slående. Mye taler i alle fall for at vi kan snakke om en felles skandinavisk styringsideologi som bidro til store reformer og som beredte grunnen til det som etter hvert ble kjent som liberalisme.

Det store og åpne spørsmålet som denne avhandlingen reiser, er Stampes og naturrettens innflytelse på de dansk-norske (ja, skandinaviske) egalitære tradisjonene. Henrik Stampe og de danske-norske prosessene bidro i denne retningen. Men som Stampe kunne observere, så var de danske og norske tradisjonene forskjellige, og Norge hadde i utgangspunktet en friere bondestand. Det var heller ikke slik at Danmark og Norge var de eneste stedene i Europa som gjennomgikk en egalitær forandringsprosess mot slutten av 1700-tallet, noe som er veldig tydelig gjennom de nye konstitusjonene der Frankrike gikk i spissen. Men noe skjedde i Danmark–Norge (og Sverige, sannsynligvis) gjennom naturrettens sterke stilling som kan ha påvirket den videre utviklingen mot dansk og norsk syn på det uheldige ved individuelle forskjeller i samfunnet.

Kilder og litteratur

Denne listen inneholder en samling av det materialet som det er henvist til i teksten. De detaljerte henvisningene til kilder og litteratur fins i notene.

Det trykte stoffet i denne listen er som regel oppført alfabetisk og under forfatterens navn. I enkelte tilfeller hvor dette ville være umulig eller urimelig, ved noen samleverk, er verket oppført.

- Ancher, P.K. (1759). Om Handelens Nytte for borgerlige Stater. «Fortale» til Jean-François Melon, I J-F. Melon, *Forsøg til en politisk Afhandling om Handel*. Nicolaus Møller.
- Baden, J. (1790). *Laudatio Stampii. I Minerva. Et Maanedsskrift*. Schultz.
- Bagge, P. (red.) (1961). *Højesteret 1661–1961*. Gad.
- Begh, S.C. (1965). Oplysning og tolerance. I J. Danstrup og H. Koch (red.), *Danmarks historie* [bd. 9]. København.
- Bisgaard, H.L. (1902). *Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarhundrede: et afsnit af Nationaløkonomiens Historie i Danmark*. H. Hagerup.
- Bjørn, C. (red.) (1988). *Landboreformerne. Forskning og forløb*. Landbohistorisk Selskab.
- Bjørndal, I. (1965). *Fra vannsag til atomreaktor: trekk av Haldens historie i 100 år*. Halden kommune.
- Bjørne, L. (1995). *Patrioter och institutionalister. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del 1. Tiden före år 1815*. Institutet för rättshistorisk forskning.
- Bog, I. (1959). *Der Reichsmerkantilismus. Forschungen zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte* [bd. 1]. Fischer.
- Bog, I. (1961). Der Merkantilismus in Deutschland. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 173(1), 125–145.
- Boje, P. (2014). *Vejen til velstand. Marked, stat og utopi: Om dansk kapitalismes mange former gennem 300 år – tiden 1730–1850*. Syddansk universitetsforlag.
- Bro-Jørgensen, J.O. (1942). Grosserer-Societets Oprettelse. I V. Lorenzen (red.), *Grosserer-Societeten 1742–1942*. Gyldendal.
- Bruun, Chr., O. Nielsen & A. Petersen (red.) (1869–1870). *Danske Samlinger for historie, topographi, personal- og literaturhistorie* [bd. 5]. Den gyldendalske boghandel.
- Bugge, A. (red.) (1923). *Den Norske Sjøfarts Historie: Fra de ældste tider til vore dager* [bd. 1]. Steenske Forlag Kristiania.
- Bull, E. (1917). Kristiania og landhandlerne i byens opland i anden halvdel av det 18. aarhundrede. *St. Hallvard*, 3, s. 254–255.
- Bull, E. (1927–1936). *Kristianas historie* [bd. II–III]. Cappelen.
- Bøgebjerg, E. (1934). Den danske Regering og de tyske Kolonisters Indkaldelse 1759–65. *Historie/Jyske Samlinger*, 5.

- Bøggild-Andersen, C.O. (1963). Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805. Mit einer Zusammenfassung in deutscher Sprache (Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 29 – 1963). *Historisk Tidsskrift* (dansk), 12(1), s. 350–381.
- Christensen, D. Ch. (1996). *Det moderne prosjekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850*. Gyldendal.
- Christian IV norske lov (1604)*.
- Christian Vs norske lov (1687)*.
- Coldevin, A. (1938). *Næringsliv og priser i Nord-Norge*. John Griegs boktrykkeri.
- Coldevin, A. (1963). *Enevoldstiden. Vårt folks historie* [bd. 5]. Aschehoug.
- Cole, C.W. (1939). *Colbert and a Century of French Mercantilism* [bd. 1–2]. Columbia University Press.
- Cole, C.W. (1943). *French Mercantilism 1683–1700*. Columbia University Press.
- Coleman, D.C. (1969). *Revisions in Mercantilism*. Methuen.
- Dansk Biografisk Lexikon (1887–1905)*. Gyldendal.
- d'Entreves, A.P. (1951). *Naturrätten: en idehistorisk och rättsfilosofisk undersökning. Natur och kultur*.
- Danmarks og Norges oekonomiske Magazin: befattende en Blanding af adskillige velsindede Patriots indsendte smaa Skrifter, angaaende den muelige Forbedring i Ager- og Have-Dyrkning, Skov-Plantning, Mineral-Brug, Huus-Bygning, Fæe-Avling, Fiskerie, Fabrik-Væsen og deslige* [bd. 1–10] (1757–1764). Andreas Hartvig Godiche.
- de Seve, N. (1962). *Molde bys historie: Før året 1838: ladested og kjøpstad* [bd. 1]. Molde kommune.
- Deuntzer, J.H. (1891). *Henrik Stampe: Meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed*. Schultz.
- Elgvin, J. (1956). *En by i kamp: Stavangers historie*. Stabenfeldt.
- Eliassen, F.-E. (1995). *Mandal bys historie: Den førindutrielle byen ca. 1500–1850* [bd. 1]. Mandal kommune.
- Feldbæk, O. (1982). *Danmarks historie, bind 4. Tiden 1730–1814*. Gyldendal.
- Feldbæk, O. (1989). Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer. *Historisk Tidsskrift*, 89(1), 38.
- Feldbæk, O. (1993). *Danmarks økonomiske historie 1400–1840*. Systeme.
- Feldbæk, O. (1998). *Danmark-Norge 1380–1814: Nærhed og adskillelse 1720–1814* [bd. 4]. Universitetsforlaget.
- Forstrøm, O. (1915). *Fredrikshald i 250 Aar* [bd. 1–2]. E. Sem.
- Foss, K. (1934). *Ludvig Holbergs naturret: på idehistorisk bakgrunn*. Gyldendal.
- Frauentienst, W. (1927). *Christian Wolff als Staatsdenker*. E. Ebering.
- Friis, A. (1903–1919). *Bernstorfferne og Danmark* [bd. 1–2]. Det nordiske forlag.
- Friis, A., Linvald, A. & Mackeprang, M. (1942). *Schultz Danmarkshistorie: Vort Folks Historie gennem Tiderne skrevet af danske Historikere* [bd. 3]. København Schultz.
- Friis, A. (1963). *Festskrift til Astrid Friis: på halvferdsårsdagen den 1. august 1963*. Rosenkilde og Bagger.
- Gierke, O. (1957). *Natural Law and the Theory of Society 1500–1800*. Beacon Press.
- Glamann, K. (1966). *Otto Thott's uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand: et nationaløkonomisk programskrift fra 1735*. Københavns universitet.

- Hansen, S.A. (1968). En disputats om dansk økonomisk politik i årene efter 1784. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 106(3/4).
- Heckscher, E.F. (1931). *Merkantilismen: ett led i den ekonomiska politikens historia* [bd. 1–2]. Norstedt.
- Heckscher, E.F. (1935–1949). *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa til våra dagar* [bd. 1–2]. Albert Bonniers förlag.
- Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J.E. & Stugu, O.S. (2006). *Norsk byhistorie: Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax forlag.
- Henningsen, P. (2010). Et Problema Politicum. I P. Henningsen & N.B. Wingender (red.), *Store forventninger – moral og økonomi i 1700-tallets København*. Københavns stadsarkiv.
- Hille, G. (1874). Grev Adam Gottlob Moltkes Plan for Frederik den Femtes Regering. *Historisk Tidsskrift*, 4(4).
- Holm, E. (1883). *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedens Historie 1770–1773*. Schultz.
- Holm, E. (1883). *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og Borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746–1770)*. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Holm, E. (1891). *Danmark–Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814)*. Gad.
- Holm, E. (1892), anmeldelse av «J.H. Deuntzer, Henrik Stampe», *Tidsskrift for Retsvidenskab*.
- Holm, E. (1912). Festskrift til E.H. *Historisk Tidsskrift (dansk). Tillægshæfte*. København.
- Holm, E. (1912). *Ludvig Holbergs statsretslige og politiske Synsmåde*. København.
- Holmsen, A. (1971). *Fra Linderud til Eidsvolds Værk* [bd. II-1]. Dreyer.
- Hvidtfeldt, J. (1952–1956). *Håndbog for danske lokalhistorikere*. Dansk historisk fællesforening.
- Hvidtfeldt, J. (1963). *Kampen om ophævelsen af livegenskapet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Israel, J.I. (2012). *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*. Oxford University Press.
- Jensen, H. (1936). *Dansk Jordpolitik* [bd. 1]. Gyldendal.
- Jensen, H. (1938). *Reventlows Liv og Gerning*. Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab.
- Jensen, H. (1942). *Nordisk Statsstyre*. Berlingske Forlag.
- Johansen, H.Chr. (1968). *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd.1: Reformår 1784–88. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie*. Universitetsforlaget i Aarhus.
- Johnsen, A.O. (1949–1951). *Kristiansunds historie* [bd. 1–2]. Kristiansunds historienemd.
- Johnsen, O.A. (1906). *De norske stænder: bidrag til oplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet (1537–1661)*. A. Benneches Fond.
- Johnsen, O.A. (1923). *Larviks historie: Bd. 1 Larviks historie indtil 1814*. Larvik Kommune.
- Johnsen, O.A. (1934). *Tønsbergs historie: 2: Tidsrummet 1536–1814*. Gyldendal.
- Juhasz, L. (1967). Storgatens innlemmelse i Kjøpstaden. *St. Hallvard*, 45.
- Justi, J.H.G. von (1755). *Staatswirtschaft I-II*. Breitkopf.
- Justi, J.H.G. von (1756). *Grundsätze der Polizeywissenschaft*. Wirtschaft.
- Justi, J.H.G. von (1758–1761). *Vollständige Abhandlung von denen Manufacturen und Fabriken* [bd. 1–2]. Rothe.
- Justi, J.H.G. von (1759). *Grundriss einer guten Regierung*. Garbe.
- Justi, J.H.G. von. (1761–1764). *Gesammelte Politische und Finanzschriften*. Roth.

- Jørgensen, P.J. (1947). *Dansk Retshistorie* (2. utg.). Gad.
- Kjærgaard, T. (1991). *Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning*. Gyldendal.
- Klein, E. (1961). J.H. Justi und die preussische Staatswirtschaft. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 48, 145–202.
- Koerner, L. (1999). *Linnaeus: Nature and Nation*. Harvard University Press.
- Kommerce-Kollegiet. (u.d.). *Indkomne danske Breve. Forestillinger og Resolutioner*.
- Kraft, J. (1820–1840). *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge* [bd. 1–4]. Grøndahl.
- la Cour, V. (1943). *Mellem Brødre*. Birkerød.
- Leisner, J. (1988). Den oplyste enevælde: Historien om en dansk suksess. I C. Bjørn (red.). *Landboreformerne. Forskning og forløb*. Landbohistorisk Selskab.
- Liltken, F. (1756–1761). *Oeconomiske Tanker til høiere Eftertanke* [bd. 1–9]. Nicolaus Møller.
- Lindbæk, J. (1903–1910). *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie* [bd. 1–2]. Gad.
- Lütken, O.D. (1760). Otto Diderich Lützens Undersøgninger, angaaende Statens almindelige Oeconomie, som indeholde adskillige vigtige, vanskelige, og nu om stunder meest omtvistede sætninger. Lindgren. Liltken, O.D. (1760). Undersøgninger angaaende Statens almindelige Oeconomie. Deel 1 og 2. Sorø.
- Lybecker, J.L. (1772). *Upartiske Tanker til videre alvorlig Eftertanke, angaaende de Danske Kiøbstæders Tarv og Trang, Nærings-Tryk og Opkomst i Almindelighed*. Nicolaus Møller.
- Løgstrup, B. (2015). *Bondens frisættelse: De danske landboreformer 1750–1810*. Gads forlag.
- Magnusson, L. (2015). *The Political Economy of Mercantilism*. Routledge.
- Magnusson, L. (2017). Comparing Cameralisms: The Case of Sweden and Prussia. I M. Sepel & K. Tribe (red.), *Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*. Boydell Press.
- Magnusson, L. (2020). Welfare in Cameralist Discourse in the Seventeenth and Eighteenth Century. I E. Nokkala & N.B. Miller (red.), *Cameralism and the Enlightenment. Happiness, Governness and Reform in Transnational Perspective*. Routledge.
- Mardal, M. (1961–1962). Gårddeling og odelslovgivning. *Historisk Tidsskrift*, 41. 97–128, 197–232.
- Meddelelse fra det norske Rigsarchiv: Indeholdende Bidrag til Norges Historie af utrykte Kilder* [bd. 3]. (1911–1933). J. Chr. Gundersen.
- Mestad, O. (2008). Næringsfridom i 1814-grunnlova. Adam Smith, Schlegels naturrett eller bondekrav på Eidsvoll? I D. Michalsen (red.), *Forfatningsteori møter 1814*. Akademisk publisering.
- Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge (1784–1814)*. Cappelen.
- Nokkala, E.P. (2019). *From Natural Law to Political Economy: J.H.G. von Justi on State, Commerce and International Order*. Lit verlag.
- Norsk Biografisk Leksikon* (1921–1983), Aschehoug
- Norske Rigs-Registrarer.
- Nyquist, O.P. (1926). *Mossiana fra ældre tider*. Selskapet til Moss bys vel.
- Oeder, G.Chr. (1769). *Betænkning over det Spørsmaal: Hvorledes Frihed og Eiendom kunde forskaffes Bondestanden i de Lande, hvor den fattes begge Dele*. Nicolaus Møller.
- Olsen, A. (1927–1928). Staten og Lavene. I *Historiske Meddelelser om København*. Københavns Kommune.
- Olsen, A. (1930). Nogle Synsmaader for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik. *Scandia*, 3.

- Olsen, A. (1939). Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid: 1 : Merkantilistiske studier. *Acta Jutlandica*, 4(1).
- Olsen, A. (1939). Samtidens Syn paa den danske stavnsbundne Bonde. *Scandia*, 12.
- Pedersen, T. (1961). *Drammen: en norsk østlandsbys utviklingshistorie* [bd. 1]. Drammen kommune.
- Perlman, M. & McCann, C.R. jr. (1998). *The Pillars of Economic Understanding. Ideas and Traditions*. University of Michigan Press.
- Pihl, O.S. (1757). *Ringe Tanker om Land-Væsenet, Tarvelighed, og nyttige Fabriquer, Samt deres Virkninger i Staten*. Ludolph Henrich Lillie.
- Plesner, K.F. (1930). *Jens Schelderup Sneedorff: en litterærhistorisk monografi*. Levin & Munksgaard.
- Rasch, A. (1955). *Dansk toldpolitik 1760–97*. Universitetsforlaget (Aarhus).
- Rasmussen, E. (1952). Kurantbankens oprettelse. *Historisk Tidsskrift*, 11.
- Rasmussen, E. (1955). *Kurantbankens forhold til staten 1737–78*. Det Danske Forlag.
- Reinert, S.A. (2011). *Translating Empire. Emulation and the Origins of Political Economy*. Harvard University Press.
- Reverdil, E.S. (1917). *Struensee og det danske Hof* (2. utg.). A.F. Høst.
- Riising, A. (1958). Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede. I *Erhvervshistorisk Årbog* [bd. 10].
- Ringard, M. (1942). *Flekkefjords historie*. Cammermeyer.
- Ringard, M. & Holmestrand. (1952). *Byen under fjellet: Holmestrand 1752 – 10. november – 1952: festskrift*. Aschehoug.
- Rothe, T. (1759). *Tanker om Kiærlighed til Fædernelandet*. Nicolaus Møller.
- Sachs, A. (red.). (1921). *Centraladministration, den danske*. Povl Branner. Udgivne af et Samfund. (1833–1839). *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie* [bd. 1–6]. Samfundet for det norske Folks og Sprogs Historie.
- Schoubye, J. (1963). J.H.E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning. *Historisk Tidsskrift* (dansk), 12.
- Schweigaard, A.M. (1841). *Den norske Handelsret*. Johan Dahl.
- Schønning, G. (1758). *Velmeente Tanker om Agerdørkningens muelige Forbedring i Norge*. Nicolaus Møller.
- Seierstad, I. (1958). *Skiens historie* [bd. 1]. Skien kommune.
- Seip, J.A. (1958). Teorien om det opinionsstyrte eneveldet. *Norsk historisk tidsskrift*, 38, 397–463.
- Seppel, M. & Tribe, K. (2017). *Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe*. Boydell Press.
- Skrubbeltrang, F. (1978). *Det danske Landbosamfund 1500–1800*. Den danske historiske forening.
- Sneedorff, J.S. (1755–1777). *Samtlige Skrivter* [bd. 1–9]. Gyldendal.
- Sogner, B. (1962). *Kjøpstad og stiftsstad. Trondheim bys historie* [bd. 2]. Trondheim kommune.
- Sommer, L. (1918–1923). *Die osterreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung. Studien zur SozialWirtschafts- und Verwaltungsgeschichte* [bd. 11–13]. C. Konegen.
- Sommer, L. (1930–1967). Oppslagsord «Justi, J.H.G. von», i *Encyclopedia of the Social Sciences*. MacMillan.
- Stampe, H. (1793–1807). *Erklæringer, Breve og Forestillinger, GeneralProkureur-Embedet vedrørende* [bd. I-VI]. Gyldendal.

- Stampenberg, H.S. (1924). Statsminister Henrik Stampes Autobiografi. *Personalhistorisk Tidsskrift*, 45(8), 44–54.
- Steen, S. (1930, 1932, 1935). *Det Norske Folks Liv og Historie* [bd. 4, 5 og 6]. Aschehoug.
- Steen, S. (1941). *Kristiansands historie* [bd. 1]. Grøndahl.
- Steffens, K. (1916). *Kragerø bys historie 1666–1916*. Grøndahl & Søns.
- Suhm, P.F. (1788–1799). *Samlede Skrifter* [bd. 1–16]. S. Poulsens Forlag.
- Suhm, P.F. & Nyerup, R. (1792–1793). *Nye Samlinger til den danske historie: 1–2*. S. Poulsens Forlag.
- Tamm, D. (2009). *Retshistorie. Danmark- Europa – globale perspektiver*, København: Jurist- og Økonomiforbundets Forlag, 2. udgave.
- Tamm, D. & Kjær, M. (2013). *Henrik Stampe. Enevældens menneskelige ansigt*. Jurist- og økonomiforbundets forlag.
- Thieme, H. (1947). *Das Naturrecht und die europäische Privatrechtsgeschichte*. Juristische Fakultät der Universität Basel.
- Thorson, O.W. (1963). *Drammen: en norsk østlandsbys utviklingshistorie* [bd. 2]. Drammen Kommune.
- Thue, F.W. (1789). *Forsøg til Beskrivelse over Kragerøe Kiøbsted og Langesunds-Fjorden, eller Scheens Kiøbsted med dens Ladesteder, samtlig beliggende i Bradsberg Amt og Aggershuus Stift i Norge, ved Friderich Wilhelm Thue, Kongelig Consumptions-Inspektør i Friderichshald*. Johan Rudolph Thiele.
- Thaarup, F. & Berg, J. Chr. (1802–1803). *Lovgivning angaaende Haandværksfolk paa Landet i Norge*. Magasin for Danmarks og Norges topographiske, oeconomiske, statistiske Beskrivelse [bd. 2]. Thaarup.
- Tønnessen, J.N. (1956). *Porsgrunns historie* [bd. 1]. Porsgrunn kommune.
- Viner, J. (1948). Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *World Politics*, 1(1), 1–29.
- Vogt, D. (1834). *Beskrivelse over Kjøpstaden Moss*. Halvorsen & Børsum.
- Voltelini, H. v. (1910). Die naturrechtlichen Lehren und die Reformen des 18. Jahrhunderts. *Historische Zeitsch*, 105(1), 65–104.
- Wakefield, A. (2014). Cameralism: A German Alternative to Mercantilism. I P.J. Stern & C. Wennerlind, *Mercantilism Reimagined. Political Economy in Early Modern Britain and Its Empire*. Oxford University Press.
- Wegener, C.F. (1872). Grev Adam Gottlob Moltkes efterladte Mindeskrifter. *Historisk Tidsskrift*, 4(2).
- Wessel-Berg, F.A. (1841–1847). *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial Breve for Norge* [bd. 1–4]. Cappelen.
- Wolff, C. von (1747). *Vernunftige Gedancken von dem Gesellschaftlichen Leben der Menschen, und insonderheit dem gemeinen Wesen, zu Beforderung der Gluckseligkeit des Menschlichen Geschlechtes*. Renger.
- Wolff, C. von (1769). *Grundsätze des Natur- und Volkerrechts*. Renger.

Bildeliste

Forside

Henrik Stampe av Em. & Co. lith. Inst. og Bærentzen, Em. (Emilius Ditlev) maler, litograf. 1837. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 28

Johan Ludvig Holstein av Pilo, C.G. maler. Kunsthistorisk Billedarkiv. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 52

Gespräch im Gefängniss zwischen Brand u. Struensee / The Execution of the Counts John. Fred. Struensee & Enevold Brandt av Will, Johann Martin tysk kobberstikker og forlægger. 1772. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 78

Friderich Arveprinds til Danmark og Norge av Høyer, Cornelius miniatur-maler Preisler, Johan Martin kobberstikker. 1777. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 100

Christiania av Laan, Theophilus, kobberstikker, 1745. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 118

Bragness eller Drammen, 1550. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 128

Christiansand, 1550. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 152

Cart over een del af Ryefylke samt Iedderens Fogderier i Stavanger Amt, av Rocque, Barthélemy de La, schweizisk kobberstikker 1740. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling

s. 172

Cancelliet, 1550. Foto: Det Kgl. Biblioteks billedsamling